

Dragan Damjanović

Bečka Akademija likovnih umjetnosti i hrvatska arhitektura
historizma. Hrvatski učenici Friedricha von Schmidta

Croatian Architecture of the Historicist Period and the
Vienna Academy of Fine Arts. Croatian Students of the
Architect Friedrich von Schmidt

Wiener Akademie der bildenden Künste und die kroatische
Architektur des Historismus. Friedrich von Schmidts
kroatische Schüler

Nakladnik

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Gliptoteka

Za nakladnika

akademik Pavao Rudan

Glavni urednik

akademik Boris Magaš, tajnik Razreda za likovne umjetnosti

Odgovorni urednik

akademik Đuro Seder, voditelj Gliptoteke

Urednica

Ariana Kralj, upraviteljica

Recenzenti

akademik sc. Đuro Seder
prof. dr. sc. Zvonko Maković
dr. sc. Irena Kraševac

Tekst

doc. dr. sc. Dragan Damjanović

Prijevod

Željka Miklošević (prijevod na engleski)
Sanja Mihelić Goglia (prijevod na njemački)

Lektura

Žarko Anić-Antić

Fotografija

doc. dr. sc. Dragan Damjanović

Oblikovanje i priprema knjige/kataloga, plakata, pozivnice

Sanja Bachrach i Mario Krištofić

Prostorna organizacija i oblikovanje izložbe

prof. Mario Beusan

Tisak

Intergrafika TTŽ d.o.o.

Naklada

400

Financijska potpora

Zaklada Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti
Ministarstvo kulture Republike Hrvatske
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske/
Znanstveni projekt „Hrvatska umjetnost od klasicizma do
postmoderne“ (voditelj prof. dr. sc. Zvonko Maković)
Gradski ured za obrazovanje, kulturu i šport grada Zagreba
Austrijski kulturni forum „austrijski kulturni forum“
Karlovačka županija
Zagrebačka županija

Zahvala ustanovama

Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu
Riznica zagrebačke katedrale
Hrvatski državni arhiv
Državni arhiv u Zagrebu
Državni arhiv u Osijeku
Muzej Slavonije
Muzej grada Zagreba
Muzej za umjetnost i obrt
Gradski muzej Vukovar
Grafička zbirka Nacionalne i sveučilišne knjižnice
Fototeka i Planoteka Uprave za zaštitu kulturne baštine
Ministarstva kulture Republike Hrvatske
Knjižnica Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu
Arhiv Srpske pravoslavne crkvene općine i Mitropolije
zagrebačko-ljubljanske u Zagrebu
Zbirka projekata Križevačke biskupije u Križevcima
Muzej Srpske pravoslavne crkve u Beogradu

Gliptoteka HAZU prosinac 2011./ siječanj 2012.

ISBN 978-953-154-999-8

Sadržaj

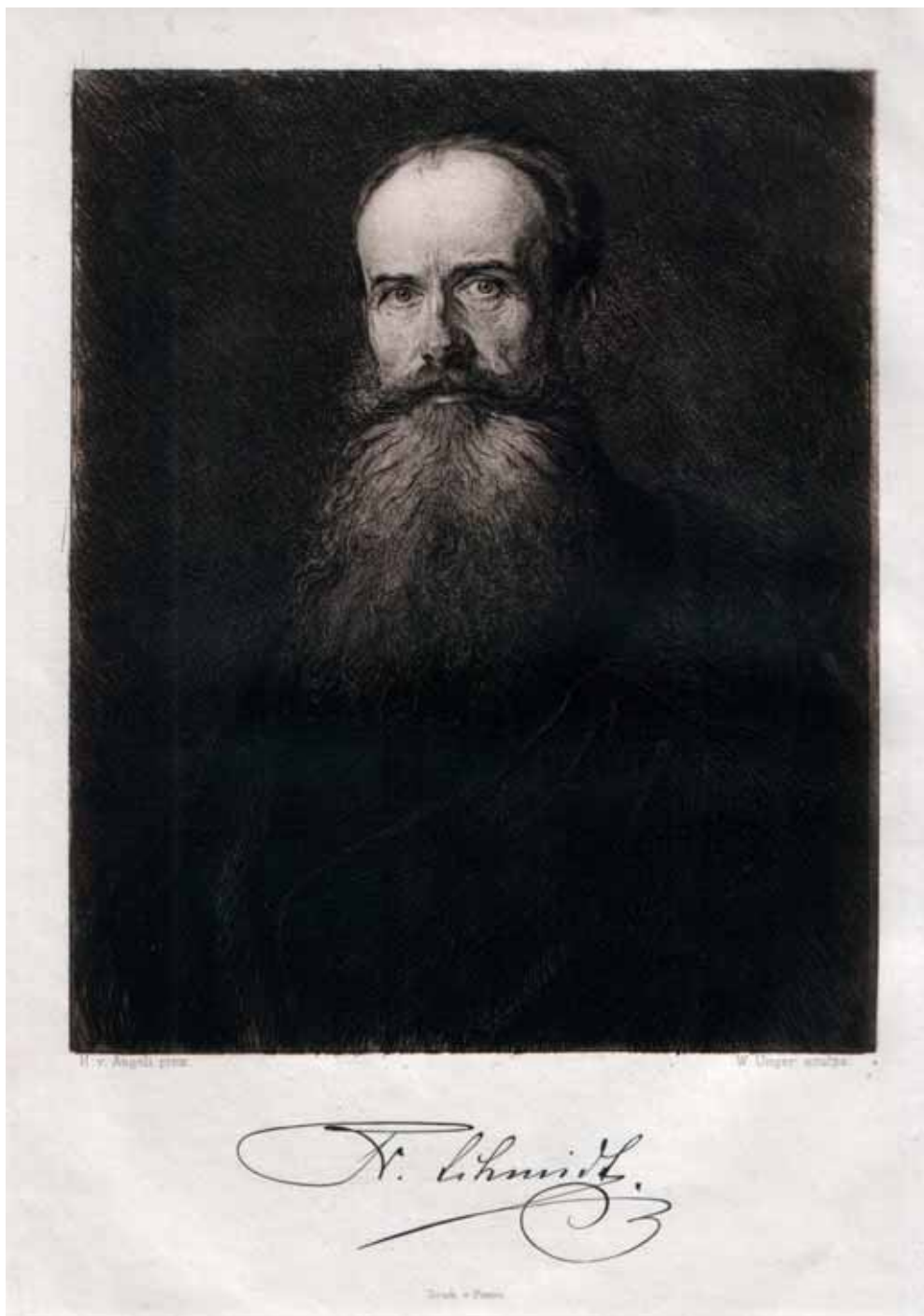
Bečka Akademija likovnih umjetnosti i hrvatska arhitektura historicizma.

Hrvatski učenici Friedricha von Schmidta	7
Pojava historicizma u hrvatskoj arhitekturi, utjecaj Josipa Jurja Strossmayera i Isidora Kršnjavoga	9
Herman Bollé (Köln, 18. 10. 1845. – Zagreb, 17. 4. 1926.)	11
Josip Vancaš (Sopron, 22. 3. 1859. – Zagreb, 15. 12. 1932.)	26
Janko Holjac (Zagreb 17. 12. 1865. – Zagreb, 28. 7. 1939.)	31
Martin Pilar (Slavonski Brod, 16. 11. 1861. – Zagreb, 22. 4. 1942.)	35
Janko Josip Grahor (Nova Gradiška, 6. 11. 1855. – Zagreb, 7. 3. 1918.)	36
Vincenz (Vinko) Rauscher (Salzburg, 28. 1. 1853. – Zagreb (?), nakon 30. 4. 1932.)	37
Povremeno pojavljivanje drugih učenika	38

Croatian Architecture of the Historicist Period and the Vienna Academy of Fine Arts. Croatian Students of the Architect Friedrich von Schmidt

Croatian Architecture of the Historicist Period and the Vienna Academy of Fine Arts. Croatian Students of the Architect Friedrich von Schmidt	42
Josip Juraj Strossmayer, Iso Kršnjavi and the Emergence of Historicism in Croatian Architecture	43
Herman Bollé (Cologne, October 18, 1845 – Zagreb, April 17, 1926)	46
Josip Vancaš (Sopron, March 22, 1859 – Zagreb, December 15, 1932)	59
Janko Holjac (Zagreb, December 17, 1865 – Zagreb, July 28, 1939)	63
Martin Pilar (Slavonski Brod, November 16, 1861 – Zagreb, April 22, 1942)	65
Janko Josip Grahor (Nova Gradiška, November 6, 1855 – Zagreb, March 7, 1918) and Vincenz (Vinko) Rauscher (Salzburg, January 28, 1853 – Zagreb (?), after April 30, 1932)	66
Occasional architectural activity of other students	69

Wiener Akademie der bildenden Künste und die kroatische Architektur des Historismus. Friedrich von Schmidts kroatische Schüler	72
Das Aufkommen des Historismus in der kroatischen Architektur, Einfluss von Josip Juraj Strossmayer und Isidor Kršnjavi	74
Herman Bollé (Köln, 18. 10. 1845 – Zagreb, 17. 4. 1926)	79
Josip Vancaš (Sopron, 22. 3. 1859 – Zagreb, 15. 12. 1932)	98
Janko Holjac (Zagreb, 17. 12. 1865 – Zagreb, 28. 7. 1939)	106
Martin Pilar (Slavonski Brod, 16. 11. 1861 – Zagreb, 22. 4. 1942)	109
Janko Josip Grahor (Nova Gradiška, 6. 11. 1855 – Zagreb, 7. 3. 1918)	110
Vincenz (Vinko) Rauscher (Salzburg, 28. 1. 1853 – Zagreb (?), nach 30. 4. 1932)	111
Sporadisches Erscheinen anderer Schüler	113
Katalog	119
Popis i porijeklo ilustracija	137
Kratice	140
Popis literature	140
Bilješka o autoru/ Anmerkung über den Autor	143

FRIEDRICH VON SCHMIDT (FRICKENHOFEN, NJEMAČKA/GERMANY/DEUTSCHLAND,
1825. – BEČ/VIENNA/WIEN, AUSTRIJA/AUSTRIA/ÖSTERREICH, 1891.)

Bečka Akademija likovnih umjetnosti i hrvatska arhitektura historicizma. Hrvatski učenici Friedricha von Schmidta

Uloga bečke Akademije likovnih umjetnosti u povijesti arhitekture druge polovine 19. stoljeća na području čitave Austro-Ugarske Monarhije bila je golema. Većina arhitekata koji su se školovali ili doškolovali na ovoj instituciji poslije postaju vodeći projektanti, teoretičari i povjesničari arhitekture u brojnim gradovima Srednje Europe, ne samo unutar granica Monarhije već i izvan nje (u Njemačkoj, Bugarskoj, Rumunjskoj, itd.). Posebnu je ulogu u tom procesu odigrao Friedrich von Schmidt. Iako je isprva bio hladno primljen u Beču, zapošljavanje na Akademiji omogućilo mu je brzu afirmaciju u društvu, a potom i uzdizanje do položaja vjerojatno najuglednijeg arhitekta Monarhije.¹

Od Schmidtova dolaska na Akademiju 1859., do smrti 1891., iz njegove je klase izašlo 226 učenika,² čime je stvorena vjerojatno najveća arhitektonska „škola“ u 19. stoljeću uopće.³ Nažalost opusi većine njegovih učenika još uvijek nisu dobrim dijelom istraženi, a i tekstovi koji postoje zbog jezičnih barijera onemogućuju stvaranje kvalitetne sinteze učinaka ove škole. Svojim neposrednim pristupom i reformiranim načinom nastave.⁴ Schmidt je stvarao u svojim učenicima ne samo stilističke sljedbenike već i poštovatelje. Vodeći ih na brojna putovanja po Monarhiji i izvan nje (ponajprije u Italiju), dovodio ih je u neposredan kontakt sa srednjovjekovnom i renesansnom arhitekturom, pritom se ipak najviše usredotočujući na gotiku i njezinu primjenu u suvremenim, ponajprije sakralnim zdanjima.⁵ Izrađivanjem detaljnih nacrti starih građevina, dijelom publiciranih u monumentalnom časopisu *Wiener Bauhütte*, učio ih je praktičnim znanjima arhitektonske struke. Najbolje od njih vrlo je brzo počeo zapošljavati na svojim brojnim novogradnjama i restauracijama, nakon čega je obično uslijedilo njihovo osamostaljivanje, kao što je bio slučaj s Victorom Luntzom, Alexanderom von Wilemansom, Augustom Kirsteinom te Richardom Jordanom u Beču, Josefom Mockerom u Pragu, Imrom Steindlom i Frigyesom Schulekom u Budimpešti, Augustom Prokopom u Brnu ili Georgom Hauberrisserom u Münchenu.

Sveukupno je 6 arhitekata iz Schmidtove škole duže vremena, a neki i cijeli život, živjelo i radilo u Hrvatskoj: Herman Bollé, Josip Vancaš, Janko

¹ Sisa, József, „Neo-Gothic Architecture and Restoration of Historic Buildings in Central Europe, Friedrich Schmidt and his School“, *JSAH (Journal of the Society of Architectural Historians)*, 61/2, Chicago, 2002, 174;

Krause, Walter, „The Role of Neo-Gothic in the Ecclesiastical Art of Austrian Historicism“, *Centropa. A Journal of Central European Architecture and Related Arts*, 3/3, New York, 2003, 184-93

² ** *Friedrich von Schmidt (1825 – 1891), Ein gotischer Rationalist*, Historisches Museum der Stadt Wien, Beč, 1991, 231–38

³ Eitelberger von Edelberg, Rudolf, „Friedrich Schmidt“, *Gesammelte Kunsthistorische Schriften*, I. Band, Beč, 1879, 391

⁴ Sisa, 2002, 174

⁵ Primjena je srednjovjekovnih stilova u profanoj arhitekturi bila slabo raširena na području Srednje Europe, te, osim u arhitekturi burgova, ni Schmidt usprkos brojnim nastojanjima, neće uspjeti bitno promijeniti situaciju.

Holjac, Martin Pilar, Vinko Rauscher i Janko Josip Grahor. Svi osim najvažnijeg, Hermana Bolléa, pohađali su bečku Akademiju likovnih umjetnosti. U opusu svakog od njih Schmidtov je utjecaj uočljiv, katkad u većoj, katkad u manjoj mjeri. Oni će svojom projektantskom djelatnošću, od druge polovine 70-ih godina 19. stoljeća sve do završetka Prvoga svjetskog rata, u cijelosti preobraziti hrvatsku arhitekturu. Tek njihovim povratkom sa školovanja, odnosno preseljenjem u Zagreb, visoki historicizam počinje dominirati hrvatskom arhitekturom. Ključnu su ulogu odigrali u širenju neogotike kao stila, u uvodenju visokohistoricističkog pristupa restauriranju spomenika graditeljstva te u stvaranju prvih ozbiljnijih uvida u tradicijsku graditeljsku baštinu Hrvatske. Dio će njih (ponajprije Bollé) svojom nastavnom djelatnošću dalje distribuirati stečena znanja te stvoriti i vlastitu školu. Iako su sva šestorica u većoj ili manjoj mjeri gradili i javne i stambene objekte, većina ih je dobar dio svoje projektantske aktivnosti, poput učitelja, usredotočila na sakralnu arhitekturu, najviše od svih Herman Bollé, Vinko Rauscher i Josip Vancaš, a u mnogo manjoj mjeri i Janko Holjac te Martin Pilar. Samo Janko Josip Grahor, koliko se zasada zna, uopće nije projektirao crkve. Iako se u oblikovnom jeziku njihovih građevina jasno mogu uočiti poučci dobiveni u Schmidtovu ateljeu, svi se s vremenom u velikoj mjeri osamostaljuju stvarajući i izuzetno originalna ostvarenja, poput Bolléova groblja Mirogoj u Zagrebu, Vancaševe nerealizirane crkve Svetog Blaža ili Holjčeve saborne crkve u Plaškom.

Valja naglasiti odmah na početku kako odabir ove šestorice arhitekata nije rezultat nekakvog etničkog ključa. Izabrani su ponajprije oni koji su kraće ili duže vrijeme živjeli u Hrvatskoj. Dvojica od njih nisu uopće hrvatskog porijekla: Herman Bollé i Vincenz Rauscher, no kako su gotovo cijeli svoj opus (u slučaju Bolléa) ili dobar dio njega (u slučaju Rauschera) ostavili u Hrvatskoj, razumljivo je da ih držimo za domaće učenike Friedricha von Schmidta. Na kraju teksta kratko je spomenuto djelovanje i ostalih njegovih učenika koji su radili za Hrvatsku, no nisu živjeli u njoj (Luntza, Jordana, Kirsteina, Paschera).

S obzirom na temu koju tekst obrađuje, govori se uglavnom o historicističkom dijelu njihovih opusa, budući da se u njemu najjasnije mogu uočiti poveznice s radovima Friedricha von Schmidta, te općenito s bečkom arhitekturom druge polovine 19. stoljeća. Dio se spomenutih arhitekata oko 1900. godine okreće prema secesiji (Vancaš, Pilar) te i u tom stilu stvara mnoga zanimljiva i značajna ostvarenja.

Radeći na rubovima Monarhije zbog siromaštva sredine u kojoj su živjeli, ova skupina arhitekata nije imala često priliku stvarati monumentalna djela, ali su zato imali priliku stvoriti kvantitativno monumentalne opuse. Za razliku od svojih školskih kolega iz Beča, koji su i nakon dovršenja školovanja nastavili raditi u Schmidtovu ateljeu (poput Victora Luntza ili Augusta Kirsteina), imali su mogućnost potpuno samostalnog djelovanja i razvijanja u smjeru u kojem su željeli. Luntz i Kirstein i mnogi drugi članovi Schmidtova ateljea tu će priliku steći tek nakon majstorove smrti.

Pojava historicizma u hrvatskoj arhitekturi, utjecaj Josipa Jurja Strossmayera i Isidora Kršnjavoga

Nakon revolucije 1848–49. godine položaj Hrvatske u Habsburškoj Monarhiji nije se bitno promijenio. Iako su hrvatske snage na čelu s banom Jelačićem odigrale ključnu ulogu u gušenju ustanka u Ugarskoj i revolucije u Beču, novi apsolutistički poredak na čelu s ministrom Bachom onemogućavao je veći stupanj osamostaljivanja zemlje unutar Monarhije. Situacija se ne mijenja bitno ni nakon 1860. godine i obnove ustavnosti. U vrijeme sedmogodišnjih pregovora između Beča i Pešte o budućem ustrojstvu države, koji su uslijedili, Zagreb je neprestano, u nastojanju da postigne što veću samostalnost Hrvatske, manevrirao između dviju strana. Nakon Austro-ugarske nagodbe i dualizacije Monarhije, Hrvatska je potpala pod upravu Pešte, osiguravši si ipak, 1868. godine, Ugarsko-hrvatskom nagodbom, dio samouprave. Trojednoj kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, kako se u to vrijeme hrvatska jedinica službeno nazivala, ostali su u nadležstvu unutarnji poslovi, sudstvo, te bogoštovlje i nastava. Tradicionalni organi vlasti očuvani su i dalje: uz Sabor (parlament), kao zakonodavni organ sačuvana je i institucija bana (nešto poput ministra predsjednika). Nakon potpunog pripojenja Vojne krajine 1881. godine, Hrvatska je bila podijeljena na 9 županija, a prema popisu iz 1891. u njoj je živjelo oko 2,4 milijuna stanovnika.⁶

U drugoj polovini 19. stoljeća hrvatski narod proživljava vrijeme snažnog kulturnog i gospodarskog razvitka – Gründerzeit, kao i svi drugi narodi Monarhije. Kao najjači centar razvija se ponajprije glavni grad Zagreb, u kojem će, kako ćemo vidjeti, živjeti i raditi svi hrvatski učenici Friedricha von Schmidta, osim, jednim dijelom, Josipa Vancaša. Zagreb doživljava snažan demografski, gospodarski i kulturni rast. Postaje središte brojnih institucija: Sveučilišta, Akademije, niza kulturnih, umjetničkih i gospodarskih društava. Demografski rast i utemeljenje institucija prati i snažna građevinska djelatnost. Uz Zagreb, od većih su se gradova isticali ponajprije Osijek, prijestolnica Slavonije, te Varaždin, Zemun, Karlovac i Sušak-glavna izvozna luka.⁷ Svi se oni međutim ni gospodarskom snagom ni brojem stanovništva nisu mogli mjeriti s glavnim gradom.

Zbog specifičnih gospodarskih i kulturnih prilika te perifernog položaja zemlje historicizam se u hrvatskoj arhitekturi javlja nešto kasnije negoli u Beču i drugim značajnijim centrima Monarhije (Pragu, Budimpešti). U prvoj polovini 50-tih realiziraju se prvi značajniji primjeri romantičarskih, neogotičkih i *Rundbogenstil* građevina (neogotički dvorac grofova Draškovića u Trakošćanu, *Rundbogenstil* zgrada današnjeg rektorata Sveučilišta u

KARL RÖSNER I FRIEDRICH VON SCHMIDT,
ĐAKOVAČKA KATEDRALA SA ZAPADA/ KARL
RÖSNER AND FRIEDRICH VON SCHMIDT, ĐAKOVO
CATHEDRAL, FROM THE WEST/ KARL RÖSNER
UND FRIEDRICH VON SCHMIDT, KATHEDRALE IN
ĐAKOVO

⁶ Vranješ Šoljan, Božena, *Stanovništvo gradova banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, Školska knjiga, Stvarnost, Zagreb, 1991., 48.

⁷ Najcjelovitiji pregled povijesti Hrvatske u drugoj polovini 19. stoljeća daje monografija: Šidak, Jaroslav; Gross, Mirjana; Karaman, Igor; Šepić, Dragovan, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860 – 1914.*, Školska knjiga, Zagreb, 1968.

Zagrebu te rimokatolička crkva u Molvama u Podravini). Krajem istog desetljeća i tijekom idućeg podižu se i prvi neogotički sakralni objekti, crkve u Voloderu, 1863. godine, Luki, 1864., Veleševcu, 1869-71., Bukejvu, 1870. i Macincu, 1878.⁸

Te su građevine međutim više iznimka nego pravila. Sve do dolaška Schmidta i njegovih učenika, neogotika se samo povremeno primjenjivala u sakralnoj arhitekturi; prevladavao je *Rundbogenstil*, te, vrlo dugo, preživi baroknoga klasicizma iz prve polovine 19. stoljeća. Tek s doseljnjem Bolléa, 1879. godine, te povratkom Holjca, Pilara i Vancaša u prvoj polovini 80-ih, situacija se počinje bitno mijenjati.

Djelovanje Schmidta i njegovih učenika na području Hrvatske vjerojatno ne bi bilo moguće da im teren nije bio pripremljen kroz tekstove i javno djelovanje đakovačkog biskupa Josipa Jurja Strossmayera, te povjesničara umjetnosti i kasnijeg predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu hrvatske Zemaljske vlade Ise Kršnjavog. Biskup Strossmayer svoje je umjetničke nazore oblikovao 40-ih godina 19. stoljeća u krugu bečkih nazarenaca (Rösner, Führich, Kupelwieser), radeći u tamošnjem augustinskom samostanu kao jedan od trojice predstojnika. Raspoložujući sredstvima bogate Đakovačke biskupije, postaje najvećim mecenom hrvatske kulture i umjetnosti u 19. stoljeću. U središtu svoje biskupije, gradiću Đakovu u Slavoniji, podizao je od 1866. do 1882. najmonumentalniju građevinu historicizma u Hrvatskoj – katedralu Svetog Petra. Šezdesetih i sedamdesetih godina potiče osnivanje niza institucija – Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Galerije starih majstora, Sveučilišta u Zagrebu, istodobno pomažući niz umjetnika u obrazovanju (Ivana Rendića, Vlahu Bukovca, itd.). Pisanjem i agitiranjem izvršio je ključnu ulogu u početnom prodoru visokog historicizma u sakralnu arhitekturu Hrvatske, potaknuvši restauraciju zagrebačke katedrale,⁹ te očuvanje i restauraciju crkve Svetog Marka u istom gradu, dajući ove projekte u ruke Friedricha von Schmidta.

Isidor (Iso) Kršnjavi bečki je đak, slikar i povjesničar umjetnosti. Slikarstvo je završio na bečkoj Akademiji, a povijest umjetnosti kod Rudolfa von Eitelbergera. Oženivši se za Minu, sestru slikara Carla Fröschla, nastavio je kroz cijele 70-e živjeti u gradiću Weidlingu između Klosterneuburga i Beča povezujući biskupa Strossmayera i zagrebačkoga kanonika Franju Račkog sa Schmidtom i drugim austrijskim umjetnicima (kiparom Georgom Feuersteinom, slikarom Christianom Rubenom, itd.).¹⁰ Publiciranjem tekstova u Lützwoljevom časopisu *Zeitschrift für bildende Kunst* te u *Kunst-Chronik* prvi je put omogućio da informacije o događanjima u umjetnosti na području Hrvatske budu dostupne stručnom čitateljstvu njemačkog govornog područja.¹¹ Nakon što je zalaganjem biskupa Strossmayera utemeljena katedra za povijest umjetnosti na Zagrebačkom sveučilištu 1877-78., Kršnjavi se seli Zagreb, a nakon preseljenja Strossmayerove galerije starih majstora iz Đakova u isti grad, 1883. postaje i njezin prvi ravnatelj. Po dolasku na vlast

⁸ Horvat, Anđela, *Historicizam, Enciklopedija hrvatske umjetnosti I.*, Zagreb, 1995, 335.

⁹ Čorak Željka, „Zagrebačka katedrala i XIX. stoljeće“, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, Globus, Kršćanska sadašnjost, 1988, 257-304.

¹⁰ Maruševski, Olga, *Iso Kršnjavi kao graditelj*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, knjiga XXXVII, Zagreb, 1986, 21; Jirsak, Libuše, *Die Rezeption der Wiener Schule in der kroatischen Kunstgeschichte. Isidor Kršnjavi, der erste kroatische Kunstgeschichteprofessor und seine Tätigkeit 1870-1890*, doktorska disertacija, Sveučilište u Beču, 2007; Damjanović, Dragan, „Bishop Strossmayer, Isidor Kršnjavi and the Foundation of the Chairs in Art History and Ancient Classical Archaeology at Zagreb University“, *Centropa* 9, 3, New York, September 2009, 176-84

¹¹ Kršnjavi, Iso, *Kunstbestrebungen in Croatien*; Agram, im Juli 1879, *Kunst Chronik*, 43., Leipzig-Beč, 18. 9. 1879, 723-27

promadžarski orijentiranog bana Karla Dragutina Khuen-Héderváryja 1883., Kršnjavi se vezuje uz vlast i prekida odnose s biskupom Strossmayerom. Konačno, 1891. postaje predstojnikom Odjela za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade, te započinje kanalizirati golemo sredstva u kulturne svrhe. Posljednje je desetljeće 19. stoljeća stoga je i vrijeme najvećeg procvata hrvatske kulture, doba goleme građevinske aktivnosti. Mandat mu je nažalost bio prilično kratak. Nakon što su hrvatski sveučilištarci, pred Franjom Josipom, za njegova posjeta Zagrebu 1895. godine zapalili mađarsku zastavu morao je dati ostavku. Usprkos tomu što više nije bio formalno na vlasti, i dalje je neformalno upravljao hrvatskom kulturom, gotovo do početka Prvog svjetskog rata. Samo za njegova kratka mandata obnovljeno je ili iznova sagrađeno gotovo stotinjak sakralnih objekata, a započeta je gradnja zgrada za niz nacionalnih institucija: Hrvatskoga narodnog kazališta, gimnazijskoga kompleksa na današnjem Rooseveltovu trgu, bolnice u Vinogradskoj ulici, itd.¹²

Herman Bollé (Köln, 18. 10. 1845. – Zagreb, 17. 4. 1926.)

Najznačajniji „hrvatski“ učenik Friedricha von Schmidta koji se pretvorio u dominantnu osobu hrvatske arhitekture i umjetničkog obrta krajem 19. i početkom 20. stoljeća bez ikakve je sumnje Herman Bollé. Poput njegova učitelja, i on je porijeklom iz Njemačke, iz graditeljske evangeličke obitelji iz Kölna, jednog od glavnih centara arhitekture historicizma. Hermanov otac Karl radio je pod Zwirnerom i Voigtelom na dovršavanju kölnske katedrale.¹³ Poslije je vodio vlastiti arhitektonski ured u kojem je privremeno radio i sin mu Herman (vjerojatno između 1866. i 1867)¹⁴ te budući bečki arhitekt Dominik Avanzo.¹⁵ Nakon prvih stečenih praktičnih znanja kod oca, te u niza drugih građevinskih i umjetno-obrtnih radionica, Bollé služi vojsku 1866. i 1867. godine, te sudjeluje poslije u prusko–francuskom ratu kao topnički časnik.¹⁶ Od 1867. do 1872. radi u ateljeu Heinricha Wiethasea, jednog od najstarijih Schmidtovih učenika uopće, koji je u to vrijeme radio kao privatni građevinski poduzetnik u Kölnu.¹⁷

Nakon preseljenja iz Kölna u Monarhiju, Schmidt je upravo Wiethaseu ostavio vlastiti kölnski arhitektonski ured, te je nastavio održavati cijeli život nastavio održavati kontakte s njim.

Zanimljivo je kako je Herman Bollé imao životni put uvelike nalik onome već spomenutog arhitekta Avanza. Obojica su učili najprije kod Bolléova oca, potom kod Wiethasea, da bi se nakon toga, nesumnjivo na Wiethaseovu preporuku, preselili u Beč. Motivi preseljenja ostali su dosada prilično nejasni. Vjerojatno je Schmidt od Wiethasea zatražio da mu pošalje

¹² Maruševski, 1986, 201.

¹³ Spominje se kao izvođač gradnji u *Journal für die Baukunst* iz 1829. godine, prema: Weyres, Willy; Mann, Albrecht, *Handbuch zur rheinischen Baukunst des 19. Jahrhunderts 1800 bis 1880*, Greven Verlag, Köln, 1968, 34.

¹⁴ Križnik, K., „Bollé, Herman“, *Hrvatska enciklopedija. Priručni rječnik sveobćega znanja*, Knjiga I., Osiek 1887, 489.

¹⁵ Wielemans Alexander von, „Professor Architekt Dominik Avanzo † 8. November 1910.“, *Monatsschrift Wiener Bauhütte*, 1., Beč, 1. 1. 1911., 2–4

¹⁶ Križnik, 1887, 489.

¹⁷ *** „Herman Bollé“, *Das geistige Deutschland am Ende des 19. Jahrhunderts*, Bd. 1., 1898, 154–55

nekoliko svojih boljih učenika, koji su se obrazovali, poput njega samoga, u Kölnu, gradu koji se pretvorio, vezano uz dovršavanje katedrale, u najznačajniji europski centar neogotičke sakralne arhitekture. Kako se broj objekata povjerenih Schmidtu početkom sedamdesetih naglo povećao, trebao je kvalitetne stručnjake koji bi mu pomagali u izradi nacрта i izvedbi. Moguće je da je Dominik Avanzo, nakon svojega preseljenja u Beč, inicirao dolazak Bolléa, sina svojega prvog učitelja. Prema riječima samoga Hermana Bolléa, u Beču je radio između 1872. i kraja 1879. na nekoliko Schmidtovih građevina – unutrašnjem uređenju crkvi u Weissgärberu, Fünfhausu i Brigittenu, te izvedbi dogradnje zgrade Narodne banke u Bankgasse. Koji su bili njegovi konkretni zadaci ostaje nejasno; u literaturi se redovito navodi kako je izrađivao detaljne osnove iz Schmidtovih skica za dijelove unutrašnje opreme i dekoracije spomenutih crkvi i zgrade Narodne banke.¹⁸

U dodir s Hrvatskom Bollé dolazi zahvaljujući već postojećim Schmidtovim kontaktima. Glavni je bečki neogotičar počeo raditi na području Hrvatske još početkom 70-ih godina 19. stoljeća, nakon što ga je biskup Strossmayer izabrao kao arhitekta koji će mu završiti katedralnu crkvu, što ju je započeo njegov kolega s bečke Akademije likovnih umjetnosti Karl Rösner, koji je prerano preminuo 1869., tri godine nakon početka podizanja te monumentalne građevine. Schmidt završava 1870–72. arhitektonski dio crkve, izmijenivši djelom Rösnerov projekt, osobito glavnu fasadu. Sve do sredine 70-ih, međutim, rijetko se i neredovito pojavljuje u Hrvatskoj. Kako je Strossmayer bio izuzetno zadovoljan Schmidtovim radom u Đakovu, odlučio mu je povjeriti projekt zgrade Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Budući da se zgrada imala podići u renesansnom stilu Schmidt šalje krajem 1875. Bolléa u Italiju da proučava tamošnje renesansne, te srednjovjekovne spomenike, kako bi stečena znanja i crteže mogao primijeniti u sve brojnijim projektantskim zadaćama. Na tom se putovanju, u Rimu 1875–76., Bollé upozna i prijateljuje s biskupom Strossmayerom koji je zimske mjesec redovito provodio u Italiji, što mu omogućuje da nakon povratka u Beč postane glavnim zastupnikom i voditeljem svih Schmidtovih gradnji u Hrvatskoj. Uz radove na dovršenju i opremanju đakovačke katedrale koji će se produžiti sve do 1882., te uz izradu projekata za palaču tadašnje Jugoslavenske (danas Hrvatske) akademije znanosti i umjetnosti,¹⁹ Schmidt u suradnji s Bolléom, a na poticaj Strossmayera, radi istodobno na restauracijama dviju srednjovjekovnih građevina – župne crkve Svetog Marka i katedrale svetoga Stjepana u Zagrebu.²⁰

S obzirom na velik broj poslova koje je radio u Hrvatskoj, nedugo potom rađa se ideja o Bolléovu stalnom preseljenju u Zagreb. Ponovno su ključnu ulogu u ostvarenju ove inicijative odigrali biskup Strossmayer te u još većoj mjeri Iso Kršnjavi. Za svoj projekt preporoda hrvatske kulture Kršnjavi je trebao arhitekta koji bi realizirao njegove zamisli, a našao ga je upravo u liku Hermana Bolléa. Konačno preseljenje uslijedilo je 1879., vezano uz početke

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Cvitanović, Đurđica, „Arhitektura monumentalnog historicizma u urbanizmu Zagreba“, *Život umjetnosti*, 26-27, Zagreb, 1978, 131.

²⁰ Čorak, 1988, 257–304.

²¹ Križnik, 1887, 489–90.

²² Ovaj je projekt poslije istican kao jedan od rijetkih radova koje je Friedrich von Schmidt u cijelosti sam izradio. Prema: „*Als eigene Arbeiten von ihm mögen nur die Restaurationen bezw. Restaurations-Entwürfe für die Dome von Seckau (in Steiermark), Agram, Fünfkirchen, Brünn, für die Schlösser Vajdah Hunyad, Karlstein und Runkelstein genannt werden.*“, prema: Fritsch, K. E. O., „Ein deutscher Steinmetz“, *Deutsche Bauzeitung*, Berlin, 25. 3. 1891, 145

radova na obnovi zagrebačke katedrale.²¹ Poslovi restauracije povjereni su samom Schmidtu koji iste, 1879. godine, završava projekt,²² dok Bolléu prepušta, kao i u radovima na prethodnim već spomenutim objektima, samo izvedbu. Radovi na katedrali međutim nisu bili dovoljni, trebalo mu je osigurati i druge projekte kako bi ga se zadržalo u zemlji. Strossmayer i Kršnjavi mu stoga sređuju poslove oko potpune pregradnje najznačajnije hodočasničke marijanske crkve u Hrvatskoj, u Mariji Bistrici nedaleko od Zagreba,²³ te izradu projekta i realizaciju gimnazijske zgrade u Osijeku. „Sretna“ okolnost po Bolléa nesumnjivo je bio veliki potres koji je pogodio Zagreb i njegovu širu okolicu u studenom 1880. godine. Sve su zagrebačke crkve, od katedrale do manjih kapela, u većoj ili manjoj mjeri stradale. Val obnove koji je uslijedio donio mu je izuzetno velik broj poslova pa je njegova egzistencija u Hrvatskoj bila zajamčena. Ugled stečen na restauraciji bistričke crkve i zagrebačkih objekata nakon potresa, pretvorio ga je u najtraženijeg hrvatskog arhitekta koji će do smrti, 1926. godine, projektirati izgradnju i restauraciju gotovo stotinjak sakralnih zdanja u cijeloj Hrvatskoj.

Cjelokupan se Bolléov opus može podijeliti u nekoliko razdoblja. Prvo, formativno razdoblje, od 1865. do 1879., rad u raznim ateljeima, od očeva do Schmidtova, najmanje je istraženo. Zasada je još nemoguće ustanoviti koje je konkretne zadatke tada obavljao te koliki je bio njegov individualni doprinos, odnosno koliko je radio samo dopune tuđih nacrti a koliko stvarao sam. Bar što se tiče radova na zagrebačkoj i đakovačkoj katedrali, čini se da je sve do početka 80-ih, većinu autorskih poslova u svojim rukama još uvijek neposredno držao Schmidt.

Tek nakon preseljenja u Hrvatsku Bollé počinje potpuno samostalno raditi, stoga se 1879. godina može uzeti kao približan početak druge faze njegova stvaralaštva koja obuhvaća 80-e i 90-e godine 19. stoljeća. U ovoj se fazi najznačajnije osjeća utjecaj kako Schmidtove, tako i Wiethaseove arhitekture, a donekle i Viollet-le-Duca.²⁴ Često se gotovo doslovno referira osobito na Schmidtove objekte. Među glavnim je uzorima crkva svete Brigitte-nauu, motive s koje upotrebljava na evangeličkoj crkvi u Zagrebu, župnim crkvama u Granešini i Franjindolu, te nizu drugih sakralnih gradnji. Kako je riječ o počecima samostalnog rada, brojna su stilska lutanja i relativno česte nespretnosti. Zna se okrenuti, u potrazi za inspiracijom, i prema romantičarskoj arhitekturi, osobito kada pokušava graditi neoromaničke sakralne građevine (crkve na Tekijama u Petrovaradinu i u Velikoj Gorici kraj Zagreba). Njegove crkve, osobito neogotičke, bez obzira na to je li riječ o novogradnjama ili restauracijama, formalnim repertoarom utjelovljuju, u tim godinama, nazore visokog historicizma – ostvarivanjem ideja o jedinstvu i čistoći stila te okretanjem isključivo na zrelu gotiku kao (kako se tada vjerovalo) najkласičniji vid gotike.

Prema kraju 19. stoljeća Bollé se počinje u sve većoj mjeri oslobađati Schmidtova nasljedstva, te preuzima elemente arhitekture kasnog historicizma.

²³ Maruševski, 1986, 124–35.

²⁴ Georgeon-Liskenne, Anne, „La réception du néo-gothique ‘à la française’ dans les pays de langue allemande au 19e siècle“, *Gothic Revival: religion, architecture and style in Western Europe 1815. – 1914.*, Leuven, 2000, 187

Objekti mu postaju sve dekorativniji, raskošniji, prostorno složeniji, kako pokazuje nerealizirani projekt za novosadsku katedralu (1897.), te projekt za porušenu čalmansku crkvu (oko 1910.). Kada projektira gotički, počinje se okretati i prema kasnoj, a ne isključivo visokoj gotici, što se može uočiti na (nerealiziranom) projektu za glavno pročelje iločke crkve (vjerojatno iz 1907.). Iako i nakon što je secesija potpuno zavladała hrvatskom arhitekturom Bollé nastavlja projektirati na sebi svojstven, historicistički način, na pojedinim se njegovim objektima mogu primijetiti i elementi novog stila, kao što možemo vidjeti na pročeljima pravoslavne crkve u Zagrebu iz 1914. godine. Istodobno, u posljednjem razdoblju stvaralaštva njegova neoromanika počinje poprimati, kao i neoromanika kasnog historicizma u Beču, vilhelminski prizvuk (monumentalna grobnica za pale u Prvom svjetskom ratu u Karlovcu iz 1916–18.).

Već je spomenuto kako tek sa Schmidtom i njegovim učenicama ulaze u Hrvatsku u područje restauracije sakralnih objekata historicistički nazori – srednjovjekovne se građevine dovršavaju ili preoblikuju u skladu s idealno zamišljenim njihovim prvobitnim stanjem, uz istodobno izbacivanje, u težnji za jedinstvom stila, tragova kasnijih epoha. U širenju tih stavova u nas Bollé će odigrati najsnažniju i najdalekosežniju ulogu. S jednim restauratorskim poslom uostalom i započinje njegova aktivnost u Hrvatskoj – obnovom zagrebačke katedrale, najvećom restauracijom 19. stoljeća u nas uopće. Istodobno, riječ je o najvećem Bolléovu djelu, te o najznačajnijem neogotičkom objektu u Hrvatskoj. Poduhvat je potaknut člankom biskupa Strossmayera u *Katoličkom listu* 1874.²⁵ Projekt za obnovu, nakon dugih pregovora Schmidt izrađuje 1878. godine. Njime je predviđena zamjena dotadašnjeg jednostavnog jednotoranjskog pročelja s monumentalnim dvotoranjskim u stilu rane gotike, zatim dodavanje brojnih fijala na bočnim zidovima crkve, te temeljita pregradnja unutrašnjosti. U prvoj se fazi radova Bollé u cijelosti pridržavao Schmidtova plana. Nakon potresa koji je srušio dio stare građevine 1880. godine, radi prve izmjene, koje postaju sve većima kako radovi napreduju – u većoj mjeri rastvara kape zvonika, uklanja portal iz 17. stoljeća koji je Schmidt namjeravao ostaviti, izbacuje većinu baroknih oltara i radi nove, mijenja svodove, ujednačuje visinu krova koji pokriva glaziranim crijepom, te, konačno, ruši bedeme ispred crkve. Taj mu je postupak donio veliku nepopularnost u stručnoj javnosti početkom 20. stoljeća, u vremenu kada se senzibilitet za restauracije bitno promijenio.²⁶

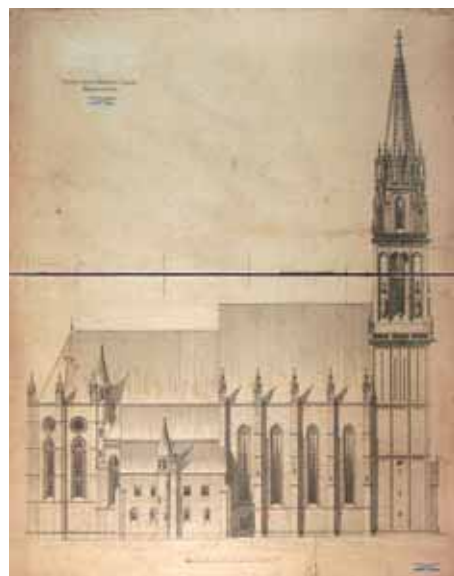
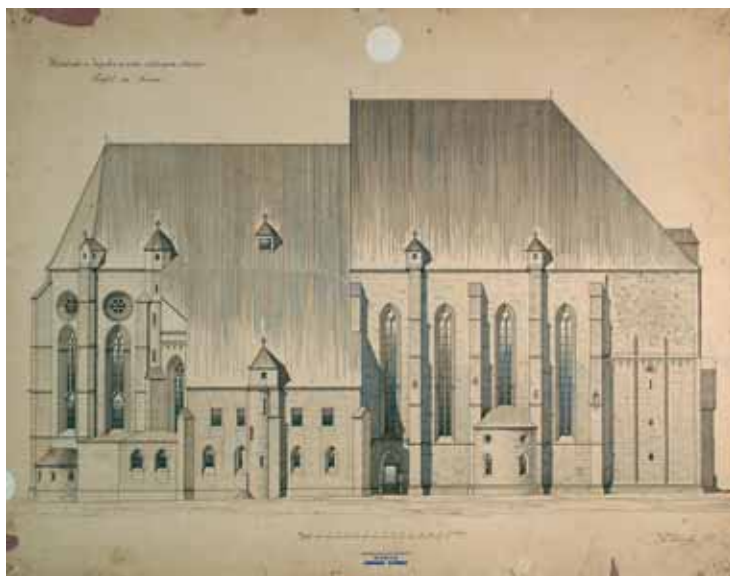
Restaurirajući katedralu, Bollé se vodio principima koje je u sličnim radovima imao Schmidt. Nastojao joj je povratiti njezinu idealnu srednjovjekovnu formu²⁷ ne obazirući se pritom previše na dodatke iz kasnijih vremena, osobito ne na barokne elemente. I ta i buduće Bolléove restauracije provode princip jedinstva i čistoće stila bez obzira na to je li riječ o neogotičkim, neobizantskim ili neorenesansnim građevinama. Od većih kasnijih restauracija svakako treba spomenuti obnovu franjevačkih crkvi u Zagrebu (1885–88., 1901–02.) i Iloku (1907–10.),²⁸ grkokatoličke crkve u Zagrebu

²⁵ Strossmayer, Josip Juraj, „Nekoliko rieči o stolnoj crkvi zagrebačkoj“, *Katolički list (Prilog)*, 36, Zagreb, 3. 9. 1874, 1–8.; Čorak, 1988, 266–7.

²⁶ Damjanović, Dragan, „Neogotički tornjevi zagrebačke katedrale; stil i kontekst“, *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, 29, Zagreb, 2005, 259–76.

²⁷ Sisa, 2002, 172

²⁸ Maruševski, Olga, „Franjevačke crkve u obzoru devetnaestog stoljeća“, *Mir i dobro, Umjetničko i kulturno naslijeđe Hrvatske franjevačke provincije Sv. Ćirila i Metoda o proslavi stote obljetnice utemeljenja*, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2000, 261–72.

FRIEDRICH VON SCHMIDT, ZAGREBAČKA
KATEDRALA PRIJE RESTAURACIJE, SJEVERNO
PROČELJE, 1878./ FRIEDRICH VON SCHMIDT,
ZAGREB CATHEDRAL, NORTH FAÇADE
BEFORE RESTORATION, 1878/ FRIEDRICH VON
SCHMIDT, NORDESSADE DER ZAGREBER
KATHEDRALE VOR DER RESTAURIERUNG,
1878

FRIEDRICH VON SCHMIDT, PROJEKT ZA RESTAURACIJU SJEVERNOG
PROČELJA ZAGREBAČKE KATEDRALE, 1878./ FRIEDRICH VON
SCHMIDT, ZAGREB CATHEDRAL, NORTH FAÇADE, RESTORATION
DESIGN, 1878/ FRIEDRICH VON SCHMIDT, ZAGREBER KATHEDRALE,
RESTAURIERUNGSENTWURF FÜR DIE NORDESSADE, 1878

HERMAN BOLLÉ, UNUTRAŠNOST FRANJEVAČKE CRKVE U
ZAGREBU NAKON OBNOVE IZVEDENE 1901-02./ HERMAN BOLLÉ,
FRANCISCAN CHURCH IN ZAGREB, RESTORED 1901-02./ HERMAN
BOLLÉ, FRANZISKANERKIRCHE IN ZAGREB NACH DEM UMBAU
1901-02

(1885–86.), katedrale u Križevcima (1894–97.), saborne crkve u Pakracu (1893–96.) te manastira Grgetega na Fruškoj gori (1897–1902.). Pojedine te građevine uopće nisu bile srednjovjekovni objekti (Pakrac, Grgeteg). Bollé ih „modernizira“ – daje im novo lice, ne u skladu sa zatečenim odlikama njihove arhitekture, već u skladu s ulogom stila u historicizmu kao oblikovnog odraza vjerske pripadnosti objekta. Stil kod Bolléa, kao i kod većine drugih arhitekata historicizma, govori, naime, o namjeni građevine te porijeklu ili vjeroispovijesti ljudi za koje gradi. Gradeći za katolike i evangelike, primjenjuje tako gotovo isključivo neogotiku, a rjeđe neorenesansu te neoromaniku. Gradeći za pravoslavne, rabi vlastitu verziju bizantskoga graditeljstva, koji najčešće koristi i pri projektiranju grkokatoličkih crkava, iako njih zna rješavati i u zanimljivom spoju gotike i Bizanta.

S obzirom na svoje školovanje kao i s obzirom na činjenicu da je Katolička crkva bila najznačajniji naručitelj njegovih objekata, razumljivo je da je Bollé najviše projektirao u neogotičkom stilu. Iako se taj stil, kako je rečeno, u Hrvatskoj pojavio već 50-ih godina 19. stoljeća, tek se s Bolléovim preseljenjem počinje u pravom smislu te riječi ukorjenjivati. Glavni su predložak za Bolléove neogotičke sakralne građevine 80-ih i 90-ih godina 19. stoljeća Schmidtove bečke crkve – Sveta Brigita u Brigittenau te Lazaristenkirche St. Severin. Već na prvoj njegovoj neogotičkoj crkvi u Zagrebu – evangeličkoj, sagrađenoj 1882–84. godine, utjecaj spomenuta dva predloška više je nego očit.²⁹ Bollé ponavlja niz motiva – počevši od samog upotrijebljenog materijala – fasadne cigle (tzv. Rohbau gradnja), do elemenata raščlambe u kojima prepoznajemo niz doslovnih citata Schmidtova objekta – način uokvirivanja gotičkih prozora, motiv vijenca s nizom stepeničasto istaknutih redova cigala, vrlo slično riješen vrh tornja, itd. U okolici Zagreba gotovo istodobno podiže u potresu potpuno uništenu crkvu u Granešini (1886–87.) sličnih oblikovnih karakteristika. I na dvjema crkvama u Srijemu, podignutima po Bolléovim projektima na Strossmayerovu inicijativu, jednobrodnoj jednotoranjskoj u Erdeviku kraj Šida (1889–90.) i trobrodnoj dvotoranjskoj u njemačkom selu Franztal (Franjindol) kraj Zemuna³⁰ (1887–88.), jasno se uočavaju spomenuti bečki predlošci.³¹

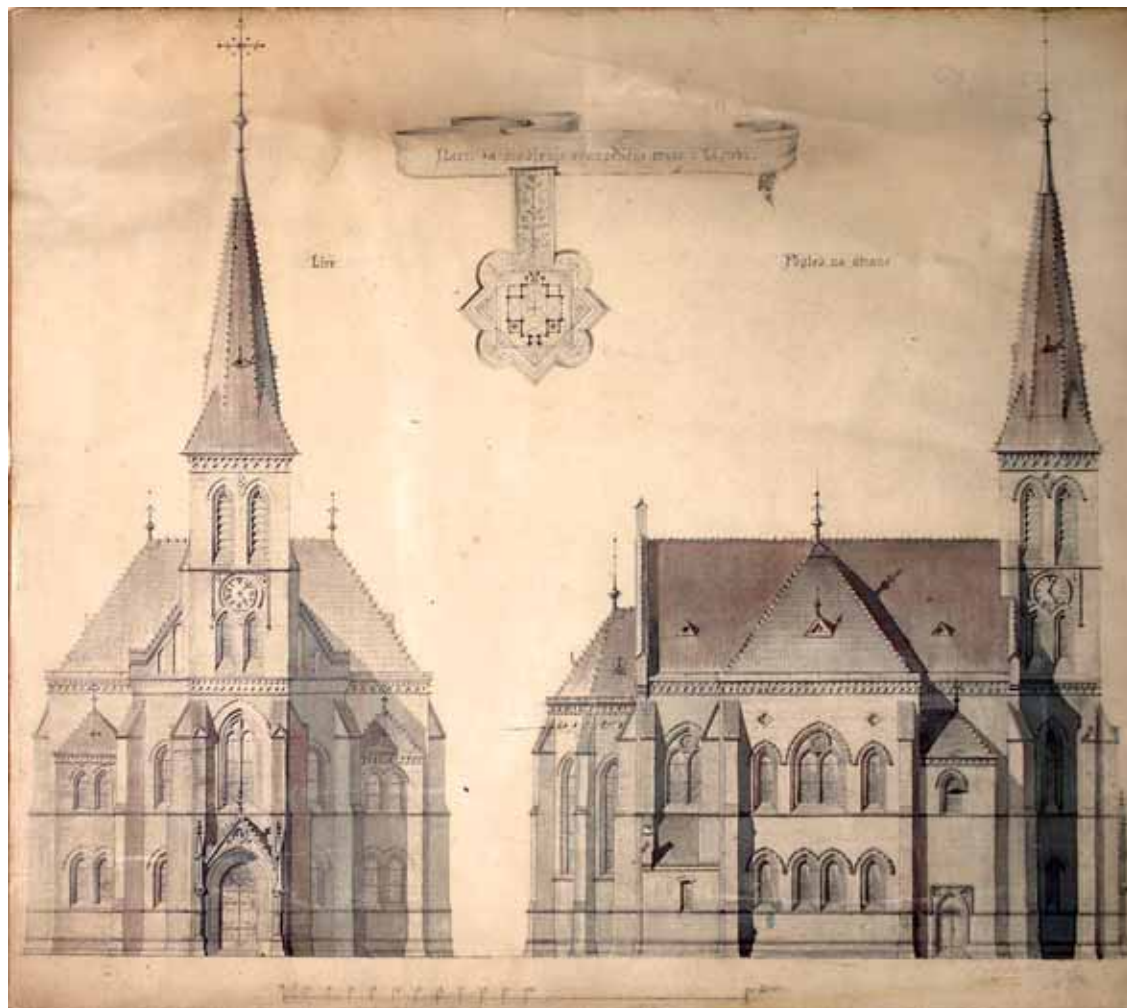
Zanimljivo je kako Bollé istovremeno podiže i neke neogotičke objekte koji se tipološki bitno razlikuju od prethodno spomenutih. Jedna od njih, podignuta na samom početku karijere, grobna kapela obitelji Pejačevića u Našicama u Slavoniji (1881.),³² očito nastaje kao neka vrsta kombinacije elemenata iz Schmidtove arhitekture (pristupna rampa preuzeta je iz njegovih mauzoleja), te elemenata njemačke neogotike Ungewitterova kruga (s kojim je u doticaju bio Heinrich Wiethase), što se najjasnije vidi u obliku tornja, te u odnosima veličine tornja prema tijelu crkve. Poseban slučaj predstavlja i crkva u Tounju u Lici (nadogradnja završena 1897.), trobrodna bazilika sa samostojećim tornjem, spojenim s crkvom *Fachwerk* mostom. Iako *Fachwerk* nije bio neuobičajen kod Schmidta, osobito u arhitekturi burgova, za njegovo

²⁹ Posao Bollé dobiva nesumnjivo zahvaljujući činjenici kako je i sam bio evangelik (poslije će, poput Schmidta, zasigurno s ciljem lakšeg dolaska do poslova za Katoličku crkvu, prijeći na katoličanstvo).

³⁰ Riječ je o jednoj od najvećih realiziranih seoskih crkvi unutar Bolléova opusa uopće.

³¹ Nakon iseljavanja Nijemaca tijekom II. svjetskog rata i nakon njega crkva je, nažalost, 1955. godine porušena. Leinz, Leni, *Franztal, ich muss dich verlassen*, Donau-schwäbische Beiträge – Heft 20, Pannonia-Verlag, Freilassing, 1957, 104–5

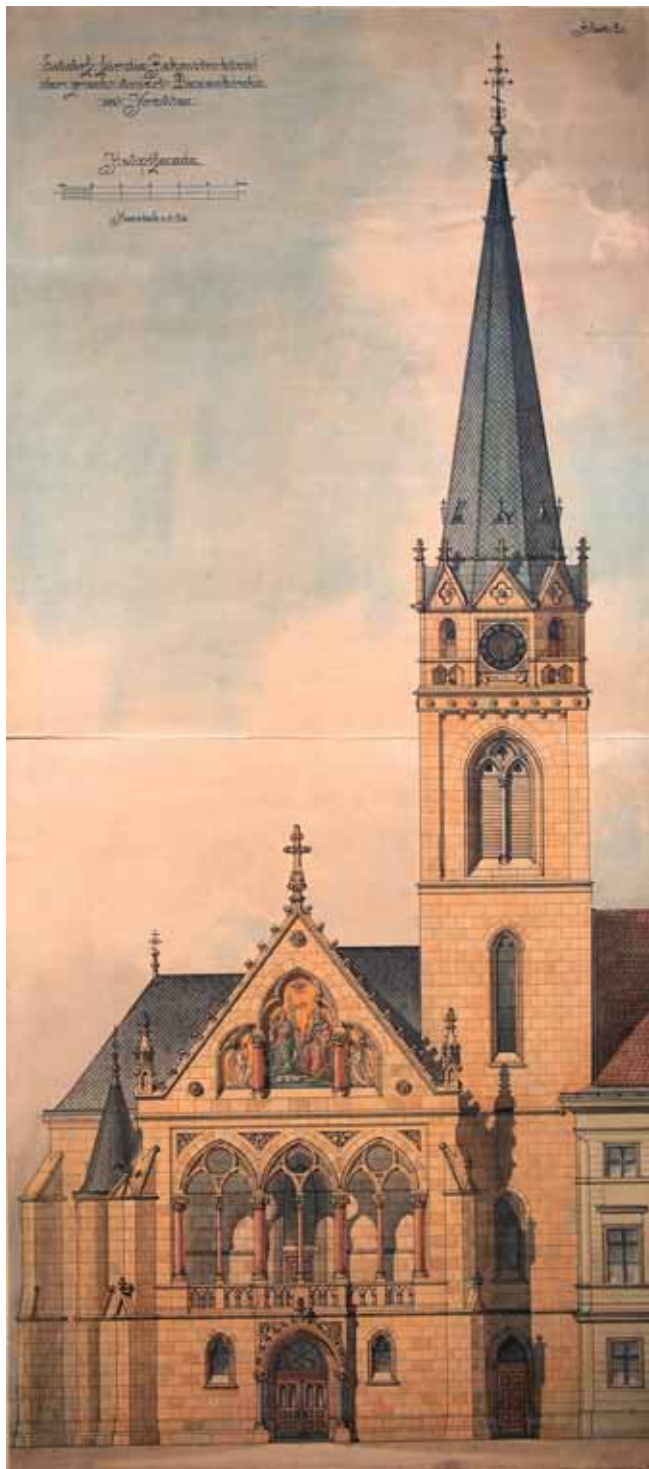
³² O kapeli u Našicama govore članci: Lučevnjak, Silvija, „Kapela s grobnicom obitelji Pejačevića u Našicama“, *Našički zbornik*, 5, Našice, 1999, 55–98.; Zec, Daniel, „Ikonomološka interpretacija kapele Pejačević u Našicama“, *Osječki zbornik*, 28, Osijek, 2006, 171–81.

HERMAN BOLLÉ, PROJEKT ZA EVANGELIČKU
CRKVU U ZAGREBU, 1882-84./ HERMAN BOLLÉ,
DESIGN FOR THE EVANGELICAL CHURCH IN
ZAGREB, 1882-84/ HERMAN BOLLÉ, ENTWURF
FÜR DIE EVANGELISCHE KIRCHE IN ZAGREB,
1882-84

GRKOKATOLIČKA KATEDRALA U KRIŽEVCIMA PRIJE RESTAURACIJE, OKO 1892./ GREEK-CATHOLIC CATHEDRAL, KRIŽEVCI, BEFORE RESTORATION, C. 1892/ KRIŽEVCI, GRIECHISCH-KATHOLISCHE KATHEDRALE VOR DER RESTAURIERUNG, UM 1892

HERMAN BOLLÉ, PROJEKT ZA RESTAURACIJU GLAVNOG PROČELJA KATEDRALE U KRIŽEVCI, 1893./ HERMAN BOLLE, KRIŽEVCI CATHEDRAL, MAIN FAÇADE, RESTORATION DESIGN, 1893/ HERMAN BOLLÉ, RESTAURIERUNGSPROJEKT FÜR DIE HAUPTFASSADE DER KATHEDRALE IN KRIŽEVCI, 1893

uvođenje u sakralnu arhitekturu zaslužan je ponajprije Ungewitter, što nas ponovno upućuju na veze Bolléa sa srednjom i sjevernom Njemačkom.

Od 90-ih godina nadalje Bolléova neogotička arhitektura poprima sve raznolikije forme. Znatno češći postaju projekti za centralne građevine – nerealizirani za crkvu u Rudama kraj Samobora (1896.) i realizirani za kapelicu na Ilirskom trgu u Zagrebu (1893.), te za crkvu u Čalmi u Srijemu (oko 1910., srušena u II. svjetskom ratu). Iako u osnovi ideje centralne neogotičke crkve bez ikakve sumnje leži Schmidtova Maria vom Siege u Beču, oblikovnim se jezikom Bollé uvelike osamostaljuje od predloška, djelom i iz potrebe da pojednostavi bogatu dekoraciju uzora prilagođavanjem cijene gradnje hrvatskim mogućnostima.

Osim novosti u pogledu stila, Bollé unosi u hrvatsku arhitekturu i drukčiji pristup korištenju građevnih materijala. Gradnjom evangeličke crkve i zgrade općine u Zagrebu primjenjuje, prvi put u hrvatskoj neogotici, *Rohbau* – gradnju fasadnom opekam. Prije ove crkve samo je neoromanička đakovačka katedrala bila podignuta u tom materijalu. Međutim takav način gradnje neće biti široko prihvaćen u Hrvatskoj (zbog skupoće), te je većina Bolléovih neogotičkih, i sakralnih i profanih objekata, sagrađena od obične cigle prekrivene žbukom (uključujući crkve u Granešini, Erdeviku, itd.).

Neogotiku Bollé, kao i njegov učitelj, pokušava raširiti ne samo u sakralnoj već i u profanoj arhitekturi, međutim, kao i drugdje u Monarhiji, to ide vrlo teško.³³ Gradeći kanoničke i prebendarske kurije na zagrebačkom Kaptolu i Novoj Vesi nakon potresa 1880. godine, dobio je rijetku priliku ostvariti svoje ideje na nekoliko manjih stambenih objekata.

Gotiku kao stil, osim za katolike i evangelike, Bollé u jednom natratu upotrebljava radeći i za grkokatolike – u restauraciji katedrale Svetog Trojstva u Križevcima (1894–97.). Križevačka je katedrala među najznačajnijim i najbolje očuvanim djelima ovog arhitekta uopće. Njezina restauracija i opremanje unutrašnjosti spada u najzanimljivije epizode hrvatske povijesti umjetnosti 19. stoljeća. Ulogu Grkokatoličke crkve, kao mosta između Istoka i Zapada, kao Crkve koja je priznala prvenstvo pape, no zadržala grčki obred, Bollé iskazuje mješavinom stilova. Historicistička težnja da se stilom ukaže na porijeklo i identitet vjerskih i nacionalnih zajednica proizvela je tako izuzetno zanimljivu kombinaciju stilova. Fasade crkve, koja je u osnovi gotička građevina, Bollé u cjelini goticizira, postavljajući raskošan gotički trijem iznad ulaza. U unutrašnjosti se međutim poigrava sa stilovima, koristeći paralelno elemente ranokršćanskog i bizantskog graditeljstva (oblik lukova) i gotike (svodovi, asiški oslik). Vrhunac kombinacije stilova ostvaren je na velikom ikonostasu na kojem se sjedinjuju bizantske forme u detaljima dekoracije s gotičkim lukovima. Bogatim koloritom zidnog oslika, vitrajima, ikonostasom i prijestoljima izrađenima u zagrebačkoj Obrtnoj školi, ta je crkva jedan od najboljih primjera historicističkog *Gesamtkunstwerka* u Hrvatskoj.³⁴

HERMAN BOLLÉ, NEREALIZIRANI PROJEKT ZA CRKVU U RUDAMA KOD SAMOBORA, 1896./ HERMAN BOLLÉ, DESIGN FOR THE PARISH CHURCH IN RUDE NEAR SAMOBOR, NOT EXECUTED, 1896/
H. BOLLÉ, NICHT VERWIRKLICHTER ENTWURF FÜR DIE PFARRKIRCHE IN RUDE BEI SAMOBOR, 1896

³³ Sisa, 2002, 170.

³⁴ Maruševski, Olga, „Grkokatolička katedrala Svetog Trojstva i biskupski dvor“, *Križevci, grad i okolica*, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993, 167–81.

HERMAN BOLLÉ, PROJEKT ZA GLAVNI OLTAR CRKVE U MARIJI BISTRICI, 1882./ HERMAN BOLLÉ, DESIGN FOR THE HIGH ALTAR OF THE PARISH CHURCH IN MARIJA BISTRICA, 1882/ HERMAN BOLLÉ, ENTWURF FÜR DEN HAUPTALTAR IN DER PFARRKIRCHE IN MARIJA BISTRICA, 1882

³⁵ Sisa, 2002, 178.

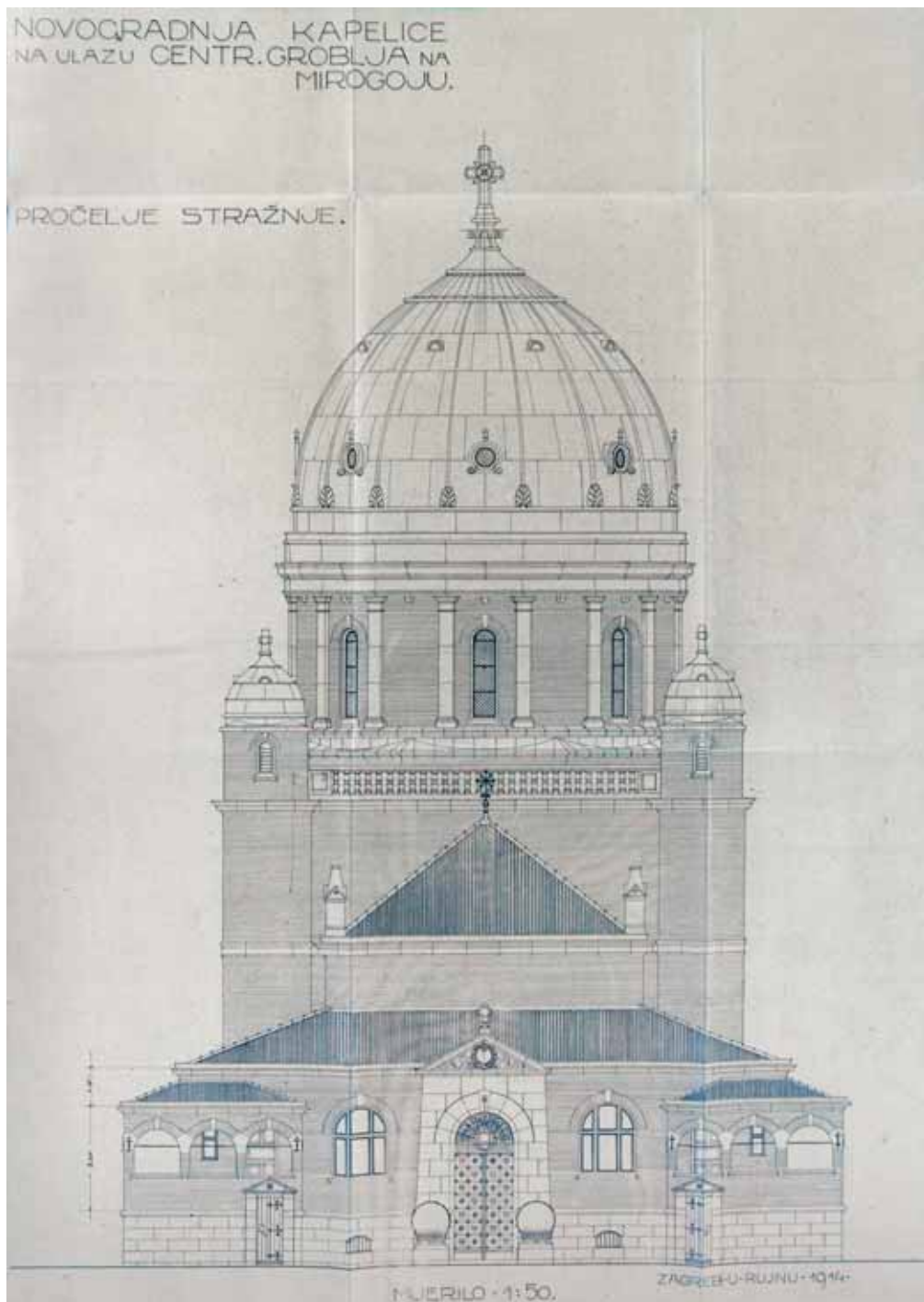
³⁶ Maruševski, 1986, 114.

³⁷ Premerl, Tomislav, „Bolléov Mirogoj – nadrastanje vremena i stila“, *Historicizam u Hrvatskoj*, knjiga I., Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 2000, 73–79.

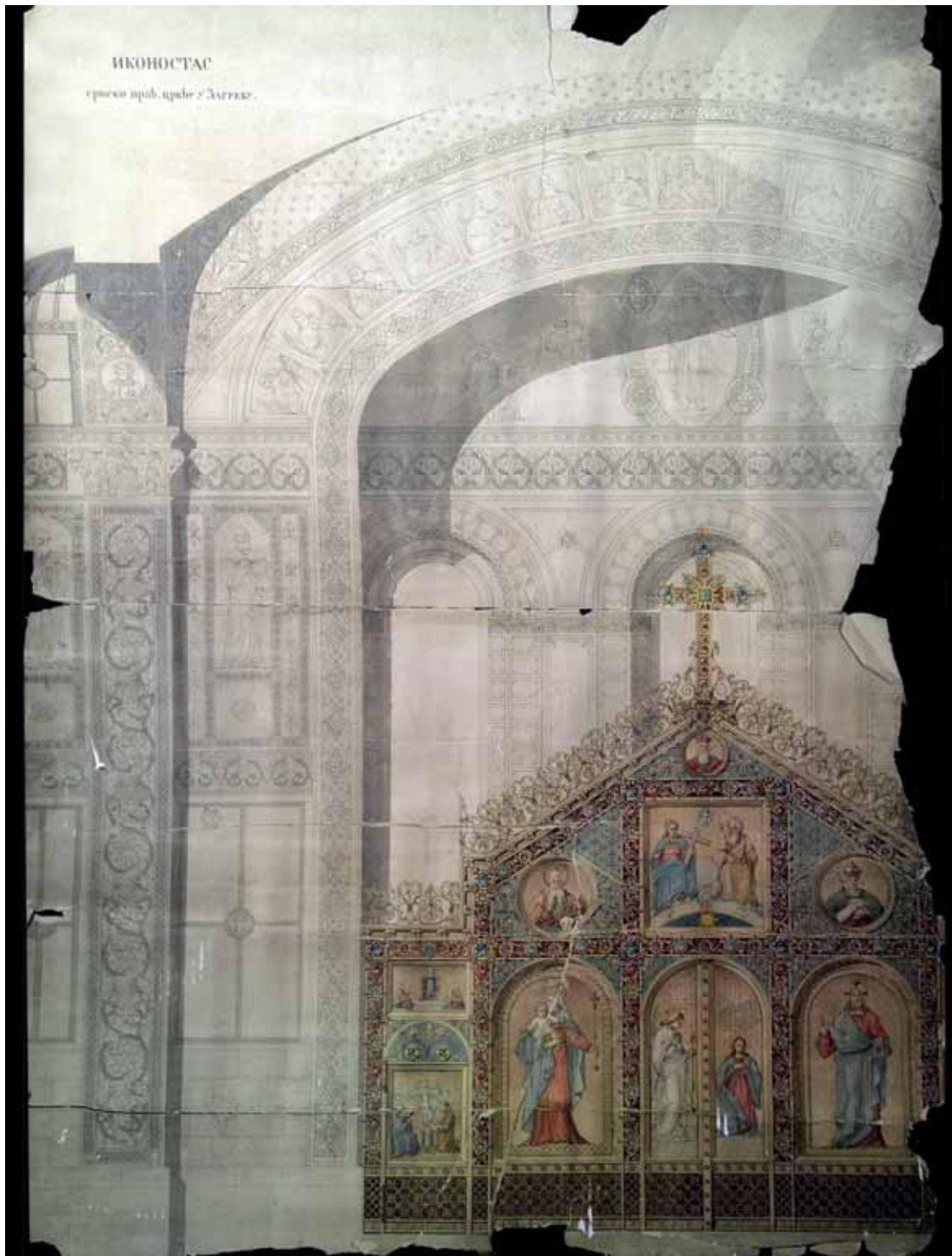
Uz neogotiku, unutar Bolléova stvaralaštva posebno mjesto zauzima i neorenesansa, koju ovaj arhitekt u talijanskim i u sjevernjačkim (njemačkim) formama uvodi prvi put u hrvatsku sakralnu arhitekturu historicizma. Afinitet prema renesansi u Bolléa je razumljiv budući da je jedan od glavnih zadataka povjerenih mu u Schmidtovu ateljeu bio nadzor nad izvođenjem nadogradnje austrijske Narodne banke u Beču, jedne od prvih zgrada u arhitekturi Srednje Europe uopće sagrađene u stilu njemačke renesanse. Gradnja banke koincidira s Lübkeovom monografijom o povijesti renesanse u Njemačkoj 1873. godine,³⁵ dakle proistječe iz konteksta općenite reafirmacije vrijednosti ovog stila, pa ne treba čuditi što ga, po doseljenju u Hrvatsku, Bollé u nizu navrata primjenjuje. Već svoj prvi sakralni objekt, crkvu u Mariji Bistrici (1878–85.), gradi u stilskoj kombinaciji njemačke i talijanske renesanse, koristeći pritom poučke stečene u Schmidtovu ateljeu te na vlastitim istraživanjima u Italiji 1875–76. godine. Komplex koji je pritom nastao odlikuje se visokom originalnošću i slikovitošću. Njemačku će renesansu poslije koristiti i u gradnji zgrade Muzeja i Škole za umjetnost i obrt u Zagrebu (1887–91.),³⁶ najmonumentalnijem primjeru ovog stila u Hrvatskoj uopće. Takvih objekata nije bilo više ponajprije zbog opozicije dijela stručne javnosti koja je odabir sjevernjačke renesanse držala nametanjem njemačke kulture i njemačkog duha na prostore Hrvatske, čija se nacionalna posebnost pod svaku cijenu nastojala očuvati.

Uz njemačku neorenesansu, Bollé često projektira i građevine u stilu talijanske renesanse. Na ovim se objektima jasno uočava utjecaj Schmidtove zgrade Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Građevine ovoga stila Bollé redovito projektira kao *Rohbau* gradnje, s pročeljima od fasadne opeke i u kamenu izrađenim arhitektonski značajnijim elementima te s vrlo jednostavnom raščlambom zidova. Najbolji primjer građevine podignute u stilu talijanske renesanse unutar Bolléova stvaralaštva je groblje na Mirogoju u Zagrebu (arkade građene od 1879.). Ograđuje ga trijemom koji se prema gradu zatvara jednostavnim zidom, a prema groblju otvara raskošnim arkadama. Iznad paviljona u pravilnim intervalima postavlja niz manjih kupola, a u središnji dio kompozicije, u ulaznom dijelu groblja, veliku centralnu kupolnu crkvu Krista Kralja.³⁷ U ovom je stilu, međutim, najčešće podizao javne i stambene objekte poput osječke gimnazije (1881.), vlastite kuće u ulici Jurja Žerjavića u Donjem gradu (oko 1893.) ili palače Pongratz na Jelačićevu trgu u Zagrebu (1884–86.).

Srednjovjekovne je stilove, poput Schmidta, smatrao ipak najpobnijim za sakralne gradnje. Kako je uz narudžbe za katoličku crkvu najviše radio za pravoslavne, uz gotiku je neobizantski stil drugi po zastupljenosti unutar njegova stvaralaštva. Tada je u Hrvatskoj pravoslavno stanovništvo, pretežno srpskog nacionalnog identiteta, bilo vrlo brojno (činilo je oko četvrtine ukupnog stanovništva) i politički utjecajno, budući da je predstavljalo jedan od stupova režima bana Khuen-Héderváryja. Upravo stoga dosta je

HERMAN BOLLÉ, PROJEKT ZA KAPELU KRISTA KRALJA NA MIROGOJU, ZAGREB, 1914./ HERMAN BOLLÉ, DESIGN FOR THE CHAPEL OF CHRIST THE KING, MIROGOJ CEMETERY, ZAGREB, 1914/ HERMAN BOLLÉ, ENTWURF FÜR DIE CHRISTKÖNIG-KAPELE IN MIROGOJ, ZAGREB, 1914

HERMAN BOLLÉ, PROJEKT ZA IKONOSTAS U PRAVOSLAVNOJ CRKVI U ZAGREBU, 1882-83./ HERMAN BOLLÉ, DESIGN FOR ICONOSTASIS IN THE ORTHODOX CHURCH, ZAGREB, 1882-83/ HERMAN BOLLÉ, ENTWURF FÜR DEN IKONOSTAS, ORTHODOXE KIRCHE, ZAGREB, 1882-83

sredstava ulagano u restauraciju starih i podizanje novih objekata Pravoslavne crkve. Stil koji je Bollé koristio pri tim radovima izuzetno je zanimljiv i predstavlja teško razmrsivu kombinaciju elemenata *Rundbogenstila*, ranokršćanske i bizantske umjetnosti (ornamenti preuzeti iz zlatarstva ili radova u bjelokosti), neorenesanse i klasicizma (zabati prozora), neoromanike, te ruske arhitekture (kokošniki na kupolama tornjeva) i opusa bečkog arhitekta Theophila Hansena (osobito njegovih bečkih sakralnih gradnji – grčke nesjedinjene i matzleinsdorferske crkve). Vrata za tu vrstu poslova otvorio mu je rad na preuređenju unutrašnjosti pravoslavne crkve u Zagrebu (1883–84.), kojoj bogato polikromira zidove u unutrašnjosti,³⁸ postavlja vitraje i nov ikonostas izrađen od kovanog željeza.³⁹ Uslijedile su potom brojne narudžbe, međutim, najznačajnija među njima nesumnjivo je katedralna crkva u Pakracu. Sa svojom unutrašnjom opremom, vitrajima, zidnim oslikom i ikonostasom, predstavljala je jedan od najkvalitetnijih *Gesamtkunstwerke* hrvatskog historicizma. Nažalost, jako je stradala u ratu 1991.–1995. i upravo se obnavlja. Po kvaliteti i važnosti ističe se i obnova manastira Grgetega na Fruškoj gori.⁴⁰ Manastirske zgrade i crkva iz 18. stoljeća, zahvaljujući zalaganju tadašnjeg igumana, povjesničara Ilariona Ruvarca, u potpunosti su pregrađene na način na koji je to Bollé već učinio u Zagrebu i Pakracu. Od ostalih objekata za pravoslavne svakako treba istaknuti pregradnje crkvi Svetog Duha u Bjelovaru i Rumi. Za razliku od prethodnih objekata, na te dvije građevine Bolléova obnova nije provedena u cijelosti – samo je unutrašnjost restaurirana, dok su fasade sačuvala prvobitni izgled. Od ostalih važnijih objekata za pravoslavne mogu se istaći i grobna kapela na zagrebačkom groblju Mirogoj (1891–93.), te crkva u Štikadi (1894.). Uz te realizacije valja spomenuti i natečajni projekt za preoblikovanje fasada katedralne crkve u Novom Sadu iz 1897. godine.⁴¹ Da je realiziran, radilo bi se o najvećem Bolléovu zahvatu na polju gradnje za pravoslavne. Sve odlike njegova neobizantskog stila ovdje poprimaju svoju najdekorativniju i najraskošniju formu u skladu s težnjama kasnog historicizma u sakralnom graditeljstvu.

Osim za pravoslavne, slične je neobizantske objekte podizao i za Grkokatoličku crkvu. Već je spomenut slučaj katedrale u Križevcima u kojoj u pojedinim elementima unutrašnjeg uređenja jasno uočavamo elemente bizantskog stila. Stilski „čistiji“ primjer predstavlja zagrebačka grkokatolička crkva Svetog Ćirila i Metoda, klasicistička građevina u potpunosti pregrađena 1885–86., prema Bolléovim projektima.

Neobizantskim gradnjama slične su u formalnom repertoaru Bolléove neoromaničke crkve, iako ih karakterizira slabija arhitektonska kvaliteta i manja raznolikost. S obzirom na njegovo obrazovanje kod dvaju neogotičara (Wiethasea i Schmidta), ne čudi što nije razumio oblikovni jezik ovog stila, te što je posegnuo za jednim uzorima koji je mogao imati – *Rundbogenstil* gradnjama ranog historicizma. Taj stil upotrebljava povremeno, prvenstveno u katoličkim sakralnim objektima (u Petrovaradinu 1881., Velikoj

HERMAN BOLLÉ, UNUTRAŠNOST MANASTIRSKE CRKVE U GRGETEGU, RESTAURIRANE 1897-1902./
HERMAN BOLLÉ, INTERIOR OF THE MONASTERY CHURCH IN GRGETEG, RESTORED 1897-1902/
HERMAN BOLLÉ, INNENANSICHT DER KLOSTERKIRCHE IN GRGETEG NACH DEM UMBAU 1897-1902

³⁸ U kasnijim pregradnjama građevine oslik je uništen.

³⁹ Poslije će, u godinama neposredno prije početka 1. svjetskog rata, u cijelosti preoblikovati i njezine fasade.

⁴⁰ Danas u Srbiji.

⁴¹ Bollé, Herman, „Osnova za obnovu grčkoistočne diecezanske crkve u Novom Sadu“, *Viesti hrvatskoga društva inženira i arhitekta u Zagrebu*, 2., Zagreb, 1. 4. 1907., 20–21.

HERMAN BOLLÉ, ŽUPNA CRKVA U VELIKOJ GORICI KRAJ ZAGREBA, 1893./ HERMAN BOLLÉ, PARISH CHURCH IN VELIKA GORICA NEAR ZAGREB, 1893/ HERMAN BOLLÉ, PEARRKIRCHE IN VELIKA GORICA BEI ZAGREB, 1893

⁴² Lehmann, Michael, *Maria Schnee bei Peterwardein 1716 – 1966. Eine Gedenkschrift*, Sankt Michaelswerk, Beč, 1966, 84–85; Damjanović, Dragan, „Sakralna arhitektura Đakovačko–srijemske biskupije u vrijeme biskupa Josipa Jurja Strossmayera“, *Vjesnik Đakovačke i srijemske biskupije*, 6, Đakovo, 2005, 537.

⁴³ Podijeljen mu je red Franje Josipa. Damjanović, Dragan, „Herman Bollé and Croatian Pavilions at the Exhibitions in Trieste (1882) and Budapest (1885 and 1886)“, *Centropa*, 10, 3, New York, 2010, 231–43

⁴⁴ Lučić, Branko, „Herman Bollé – restaurator“, *Život umjetnosti*, 26–27, Zagreb, 1978, 104–08.

Gorici kraj Zagreba 1893., Šišljaviću 1892.). Oblikovno rješenje crkve u Petrovaradinu osobito nam je zanimljivo jer su na njoj očiti utjecaji đakovačke katedrale.⁴²

Osim na romantičarsku arhitekturu, Bolléova romanika često se referira i na neorenesansu (primjer čega su polustupovi s kapitelima na zidu crkve u Šišljaviću), te je u nastaloj mješavini katkad vrlo teško stilski okarakterizirati gradnju. Zbog siromaštva oblikovnog jezika zidnog plašta njegovih neoromaničkih zdanja, Bollé često pribjegava slikovitosti tih objekata – dodajući brojne tornjeve, zabate i slične elemente na svoje objekte – kao što se može vidjeti na primjeru crkve u Velikoj Gorici.

Unutar opusa Hermana Bolléa najrjeđe korišten stil je barok, što je i razumljivo zbog stava cijelog historicizma prema umjetnosti 17. i 18. stoljeća. Jedan od rijetkih slučajeva u kojem ovaj arhitekt poseže za oblikovnim jezikom baroka predstavljaju zahvati na crkvi svete Katarine u Zagrebu, stradale u potresu 1880. godine, izvedeni 1896., te projekti za obnovu župne crkve u Moravču iz 1894.

Kao poseban dio Bolléova opusa mogu se izdvojiti objekti podignuti u tzv. narodnom stilu. Prvi ga put primjenjuje projektirajući hrvatski paviljon na izložbi u Trstu 1882. godine. Originalnost toga djela u kojem je sjedinio poučke Ungewitterove škole dobivene u Wiethaseovu ateljeu, zatim tip tzv. „švicarske“ kuće, s elementima hrvatske narodne drvene arhitekture, osigurala mu je i priznanje dvora i buduće slične poslove.⁴³ Najoriginalnije je paviljone podigao na Jubilarnoj izložbi u Budimpešti 1885. te na Milenijskoj izložbi u istom gradu 1896., gdje mu je povjeren hrvatski paviljon za šumarstvo, s velikom drvenom kulom na kojoj u detaljima dekoracije doista možemo uočiti elemente drvene seoske arhitekture Slavonije i Srijema, no koji svojim visokim krovom s ogradicama jednako upućuje i na usvajanje elemenata iz tadašnje stambene arhitekture visokog historicizma. Upotreba elemenata seoskoga graditeljstva u paviljonskoj arhitekturi bila je dio potrage Bolléa za posebnim, nacionalnim, hrvatskim stilom. Još je jednom stil, kao i u bezbroj puta u 19. stoljeću, trebao oblikovnim jezikom istaknuti nacionalne posebnosti, u ovom slučaju predstaviti hrvatsku pučku arhitekturu na izložbenim manifestacijama. Kako nijedan „visoki“ stil u Hrvatskoj nije uspio postići status nacionalnog stila kakav je imala neorenesansa u Češkoj ili neogotika, odnosno poslije sjevernjačka neorenesansa u Njemačkoj, te neo-maorska arhitektura kod Židova, krenulo se u potragu za posebnim hrvatskim stilom, koji se tražio u tradicijskom graditeljstvu hrvatskog, točnije rečeno slavonskog i srijemskog, sela. Osim izložbenih objekata u „narodnom“ stilu, Bollé podiže i crkvu u Gustelnici, te restaurira djelomično crkvu u Dubrancu (strop).⁴⁴ Obje se nalaze u Turopolju, kraju nedaleko od Zagreba karakterističnom po drvenim crkvama. I izborom materijala i dekoracijom tih građevina Bollé, na za historicizam karakterističan način, pokušava i uspijeva reagirati sukladno *genius loci*.

Većina sakralnih građevina koje je Bollé projektirao u Hrvatskoj, bez obzira na to u kojem su stilu sagrađene – neogotičkom, neoromaničkom, neorenesansnom ili neobizantskom i bez obzira na to kojoj su vjeroispovijesti namijenjene – katoličkoj, pravoslavnoj ili evangeličkoj, prilagođava se svojom veličinom i unutrašnjom opremom materijalnim prilikama hrvatske provincije – najčešće su to jednobrodne građevine s polukružnom apsidom i jednim zvonikom na pročelju (Štikada, Šišljavić, Pakrac). Rjeđe se javljaju dvororanske (Franjindol, Petrovaradin) i višebrodne crkve (Dugo Selo, Granešina). Najveći njegovi projekti – natječajni za osječku župnu crkvu, te za pravoslavnu katedralu u Novom Sadu – nisu bili realizirani.

Poput Schmidta, i Bollé vrlo često postavlja uz glavni toranj i još pokoji manji tornjić za stubište koje vodi na kor. Vrlo često i jednobrodne njegove crkve imaju transept te pokoju kapelicu s visokim slikovitim krovom. Kada ne može graditi *Rohbau* objekt, u cigli ili kamenu, a takva je situacija vrlo česta zbog nedostatka sredstava, imitira u žbuci tu vrstu gradnje. Uz mnoge druge već spomenute elemente, od Schmidta Bollé preuzima i koncept uređivanja unutrašnjosti sakralnih prostora, koje pretvara, kada mu je sredstvima omogućeno, u pravi *Gesamtkunswerk* – prekrivajući zidove oslikom, prozore vitrajima, postavljajući reprezentativni inventar (oltare, orgulje, propovjedaonice, ispovjedaonice, lustere, podove) za koji je najčešće sam sastavljao projekte. Zidni oslik (uglavnom čisto dekorativan s vrlo malo, a katkada i posve bez figurativnih motiva, tek s pokojim simboličkim medaljonom) pritom je ključan element artikulacije

HERMAN BOLLÉ, PROJEKT ZA HRVATSKI PAVILJON U BUDIMPEŠTI, 1885./ HERMAN BOLLÉ, DESIGN FOR THE CROATIAN PAVILLION, BUDAPEST, 1885/
HERMAN BOLLÉ, ENTWURF FÜR DEN KROATISCHEN PAVILLON IN BUDAPEST, 1885

HERMAN BOLLÉ, GLAVNI OLTAR ŽUPNE CRKVE U GRANEŠINI KOD ZAGREBA, 1887./ HERMAN BOLLÉ, HIGH ALTAR OF THE PARISH CHURCH IN GRANEŠINA NEAR ZAGREB, 1887/
HERMAN BOLLÉ, HAUPTALTAR IN DER PEARRKIRCHE IN GRANEŠINA BEI ZAGREB, 1887

JOSIP VANČAŠ, KATEDRALA U SARAJEVU,
1884-89./ JOSIP VANČAŠ, SARAJEVO CATHEDRAL,
1884-89/ JOSIP VANČAŠ, KATHEDRALE IN
SARAJEVO, 1884-89

⁴⁵ Damjanović, Dragan, *Saborna crkva Vavedenja Presvete Bogorodice u Plaškom; Povijest episkopalnog kompleksa*, Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, Zagreb, 2005, 138.

⁴⁶ Božić, Jela, *Arhitekt Josip pl. Vančaš. Značaj i doprinos arhitekturi Sarajeva*, doktorska disertacija, Univerzitet u Sarajevu, Arhitektonski fakultet, Sarajevo, 1989. Vančaš Josip, „Kako sam kao arhitekt došao u Bosnu“, *Večernja Pošta*, 2724, Sarajevo, 12. 7. 1930, 9. Podatak o upisu u: *** *Friedrich von Schmidt (1825 – 1891), Ein gotischer Rationalist*, 1991, 237

unutrašnjosti sakralnih prostora. Kolorit zidova prenosi se na bogato kolorirane skulpture i oltare, uglavnom izrađivane (osim u najreprezentativnijim objektima) od drva. Prema kraju 19. stoljeća sve više nastoji takve poslove, s ciljem unaprjeđivanja domaćem obrtu, predati svojim učenicima i suradnicima iz zagrebačke katedralne radionice ili Obrtne škole (koje je bio dugogodišnji ravnatelj bio). Time se htjelo ne samo pomoći domaći obrt nego i smanjiti utjecaj jeftinih što uvoznih što domaćih industrijskih proizvođača opreme crkvi. Dotada je gotovo sva crkvena oprema, a osobito oltari, naručivana iz tirolskih radionica iz Grödnertala, ponajprije kod Ferdinanda Stuflessera kao tada najpoznatijeg skulptora. Učenici i suradnici proizašli iz katedralne radionice, poput klesara Ignjata Franza, crtača Hektora pl. Eckhela, kipara Dragutina Moraka, slikara Marka Peroša i mnogih drugih, radili su poslije na brojnim restauracijama ili novogradnjama sakralnih objekata kako Bolléovih – u Pakracu, Bjelovaru, Križevcima, tako i drugih Schmidtovih učenika – kao na Holjčevoj restauraciji saborne crkve u Plaškom.⁴⁵

Josip Vančaš (Sopron, 22. 3. 1859. – Zagreb, 15. 12. 1932.)

Odmah uz Hermana Bolléa, i po produkciji i po kvaliteti opusa, unutar kruga Schmidtovih hrvatskih učenika stoji Josip pl. Vančaš. Za razliku od Bolléa, Vančaš je hrvatskog porijekla, no najveći je dio svog života proboravio izvan zemlje živeći i radeći u Sarajevu u Bosni i Hercegovini, od završetka školovanja 1884. do 1921. godine. Završivši Visoku tehničku školu u Beču 1881. zainteresirao se, pod utjecajem profesora na toj instituciji i čuvenog bečkog arhitekta Heinricha von Ferstela, za gotičku arhitekturu, te je izradio, po uzoru na njegovu votivnu crkvu, i jedan projekt gotičke katedrale. Kako je Schmidt tada slovio za glavnog stručnjaka za gotiku, upisuje se na Akademiju likovnih umjetnosti gdje studira kratko 1882–84., budući da ga već 1883. (u 24. godini života) njegov profesor preporučuje upravitelju Bosne i ministru financija Austro-Ugarske, Benjaminu Kallayu, kao projektanta nove sarajevske katedrale.⁴⁶ Stoga se iduće, 1884. godine, seli u taj grad i počinje raditi za tamošnju Zemaljsku vladu, formiranu nakon što je Austro-Ugarska Monarhija okupirala Bosnu i Hercegovinu 1878. godine. Gradi najprije zgradu sjedišta vlade, a potom i brojne druge javne objekte u Sarajevu i cijeloj pokrajini. Ugled je međutim stekao ponajviše zahvaljujući uspješno izvedenoj izgradnji sarajevske katedrale. Podignuta u vremenu između 1884. i 1889. godine, građevina je trebala ukazivati na novi položaj koji je Katolička crkva dobila u Bosni nakon okupacije. Sagrađena u prijelaznom romaničko-gotičkom stilu s prevladavajućim gotičkim elementima, postala je najvećom i najreprezentativnijom katoličkom bogomoljom te zemlje. Kvaliteta njezine

JOSIP VANČAŠ, PROJEKT ZA CRKVU SV. BLAŽA U ZAGREBU U NEORENESANSNOM STILU, 1892./ JOSIP VANČAŠ, DESIGN FOR THE PARISH CHURCH OF ST. BLASIIUS IN ZAGREB, IN THE NEO-RENAISSANCE STYLE, 1892/ JOSIP VANČAŠ, ENTWURF FÜR DIE PFARRKIRCHE ST. BLASIIUS IN ZAGREB IM STIL DER RENAISSANCE, 1892

arhitekture pretvorila je Vančaša u osobnog i svakako najdražeg arhitekta tadašnjeg vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera. Stoga u iduća tri desetljeća Vančaš projektira i gradi bezbrojne rimokatoličke župne crkve u BiH, biskupsku rezidenciju u Sarajevu, a restaurira ili iznova gradi gotovo svaki franjevački samostan s crkvom. Istodobno radi i za pravoslavne,⁴⁷ a osim sakralnih objekata gradi kolodvore, pošte, te stambene i druge javne zgrade. Cjelokupan mu je opus naposljetku dosegao 300-tinjak objekata, od kojih je 70 sakralnih zdanja.⁴⁸

Iako je najveći dio svojeg opusa ostavio u BiH, opravdanost Vančaševa uvrštavanja među hrvatske učenike Friedricha von Schmidta ne proistječe samo iz njegova etničkog porijekla, već i iz činjenice da je podigao/restaurirao velik broj izuzetno kvalitetnih objekata i u Hrvatskoj. I ponovno je priča o početku njegove aktivnosti u Hrvatskoj vrlo nalik onoj vezanoj uz Bolléa. Ključnu je ulogu opet odigrao biskup Strossmayer. Nakon što je prekinuo odnose s Hermanom Bolléom sredinom 80-ih godina, zbog njegovih političkih stavova koje je smatrao pangermanskim i vezanosti uz režim tadašnjeg hrvatskog bana Khuen-Héderváryja,⁴⁹ đakovački je biskup Vančaša pokušao pretvoriti u svog novog glavnog arhitekta. Dodijelio mu je projekt izgradnje dječjačkog sjemeništa u osječkoj Tvrđi (1897.), restauraciju srednjovjekovne crkve u Dragotinu (1899.), u središnjem dijelu Slavonije, izgradnju grobljanske kapele na đakovačkom groblju i gradske vijećnice u istom mjestu.⁵⁰

Uz biskupa Strossmayera za početak Vančaševa djelovanja u Hrvatskoj ključnu je ulogu odigrao i natječaj za izgradnju crkve svetog Blaža u Zagrebu. Župa utemeljena u tada novim dijelovima grada trebala je dobiti reprezentativnu crkvu koja je imala svjedočiti o prosperitetu glavnoga grada Hrvatske. Za izgradnju crkve raspisan je 1889–90. međunarodni natječaj;

⁴⁷ Iako neusporedivo manje od Bolléa.

⁴⁸ Horvat, Rudolf, „†Arhitekt Josip pl. Vančaš“, *Hrvatska revija*, 3, Zagreb, 1933, 193–95. Isto i u: Makanec, Alfred, „†Josip pl. Vančaš Požeški“, *Katolički tjednik*, 52, Sarajevo, 25. 12. 1932, 2–4.

⁴⁹ Despot, Miroslava, „Bollé i Strossmayer“, *Život umjetnosti*, 26–27, Zagreb, 1978, 60–61.

⁵⁰ Damjanović, 2005 (Sakralna arhitektura), 542.

predsjednik žirija bio je sam Friedrich Schmidt, koji je kao najbolji ocijenio projekt bečkog arhitekta Ferdinanda Wendelera.⁵¹ Ubrzo se međutim odustalo od tog projekta, te je Vancaš pozvan da sastavi novi.⁵² On dovršava dvije neorenesansne varijante za građevinu – obje su predviđale izgradnju dvotornjske trobrodne bazilike s pročeljem riješenim u vidu trijumfalnog luka. Jedna je planirana s transeptom i kupolom, a druga bez njih.⁵³ Oba su projekta pod snažnim utjecajem suvremenih zbivanja u Beču upravo u krugu učenika Friedricha von Schmidta, koji su se krajem 80-ih godina 19. stoljeća sve više počeli okretati i talijanskoj, a ne samo njemačkoj neorenesansi. Osjeća se po najprije snažan utjecaj neorenesansnih projekata za breitenfeldsku crkvu te crkvu na Keplerplatzu u Beču.⁵⁴ Iako će i poslije Vancaš izraditi još jedan projekt za crkvu svetog Blaža centralnog tlocrta s vrlo sličnim stilskim obilježjima,⁵⁵ ta građevina na kraju ipak nije realizirana ni po jednom od projekata. Dugotrajne rasprave o urbanističkoj lokaciji građevine odgodile su početak radova sve do kraja prvog desetljeća 20. stoljeća. Kada je gradnja konačno trebala započeti, Vancašev je projekt bio već potpuno stilski zastario, te je izrada novih nacrtu povjerena arhitektu Viktoru Kovačiću, učeniku Otta Wagnera koji, podižući tu crkvu, gradi jedno od prvih djela protomoderne u hrvatskoj arhitekturi. Vancaš u kasnijoj svojoj projektantskoj djelatnosti realizira u Bosni nekoliko sakralnih zdanja koje su jezikom oblika prilično bliski njegovim nerealiziranim projektima za crkvu svetog Blaža u Zagrebu, kao što je franjevačka crkva u Fojnici te crkva Svetih Ćirila i Metoda u Sarajevu.⁵⁶

Golem opus koji je Vancaš ostvario u Bosni na polju sakralne arhitekture dijelom je proizvod i činjenice kako je, sve do prvog desetljeća 20. stoljeća, imao svojevrstni monopol na tu vrstu poslova. Sasvim je drugi slučaj bio u Hrvatskoj. Osim Schmidtovih učenika koji se spominju u ovom tekstu, još se niz kvalitetnih (i manje kvalitetnih) arhitekata specijalizirao za sakralne objekte pa je konkurencija bila vrlo velika. Usprkos tomu, kao i unatoč činjenici što mu se nije posrećilo s gradnjom crkve svetog Blaža, Vancaš je u Hrvatskoj u vremenu od 1890. do 1914. dobio posao na nizu značajnih restauracija i novogradnji sakralnih zdanja. Među najznačajnija mu se djela ubrajaju potpune restauracije (odnosno pregradnje) župnih crkvi u Oštarijama kraj Ogulina u Lici, Desiniću i Krapini u Hrvatskom zagorju, Dragotin u Slavoniji, te djelomično izvedena restauracija katedrale u Senju. Od novogradnji ističe se župna crkva u selu Veliškovcima kraj Valpova.⁵⁷ Uz Bollea i Holjca, Vancaš je time postao najznačajniji predstavnik Schmidtovih nazora u restauraciji sakralnih objekata u hrvatskom historicizmu. Sve su njegove restauracije provedene sa stajališta čistoće stila i pokušaja da se objekt dovede u idealno stanje kakvo se pažljivim istraživanjima pretpostavljalo da je bilo (ili da ga je graditelj zamislio) u srednjem vijeku. Kako pokazuje primjer krapinske ili senjske crkve, naslijeđe se kasnijih epoha, osobito baroka, uopće se nije poštovalo. U svim spomenutim slučajevima, osim u Senju, Vancaš gradi „restaurirajući“ ove građevine visoko gotičke

⁵¹ Jurić, Zlatko, „Kršnjavi – Vancaš: planiranje gradnje crkve Sv. Blaža u Zagrebu“, *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, 17/2, Zagreb, 1993, 126.

⁵² Moguće da je Vancaš odabran upravo na Strossmayerovu inicijativu, a možda i zahvaljujući ugledu koji je stekao gradeći sarajevsku katedralu.

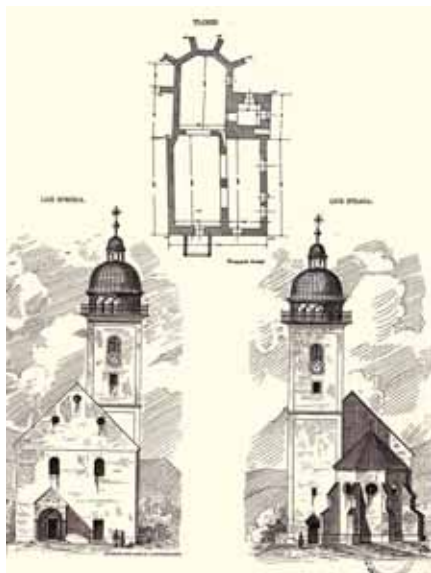
⁵³ Jurić, 1993, 127.

⁵⁴ Wagner – Rieger, Renate, *Wiens Architektur im 19. Jahrhundert*, Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, Beč, 1970, 240.

⁵⁵ Jurić, 1993, 128-31.

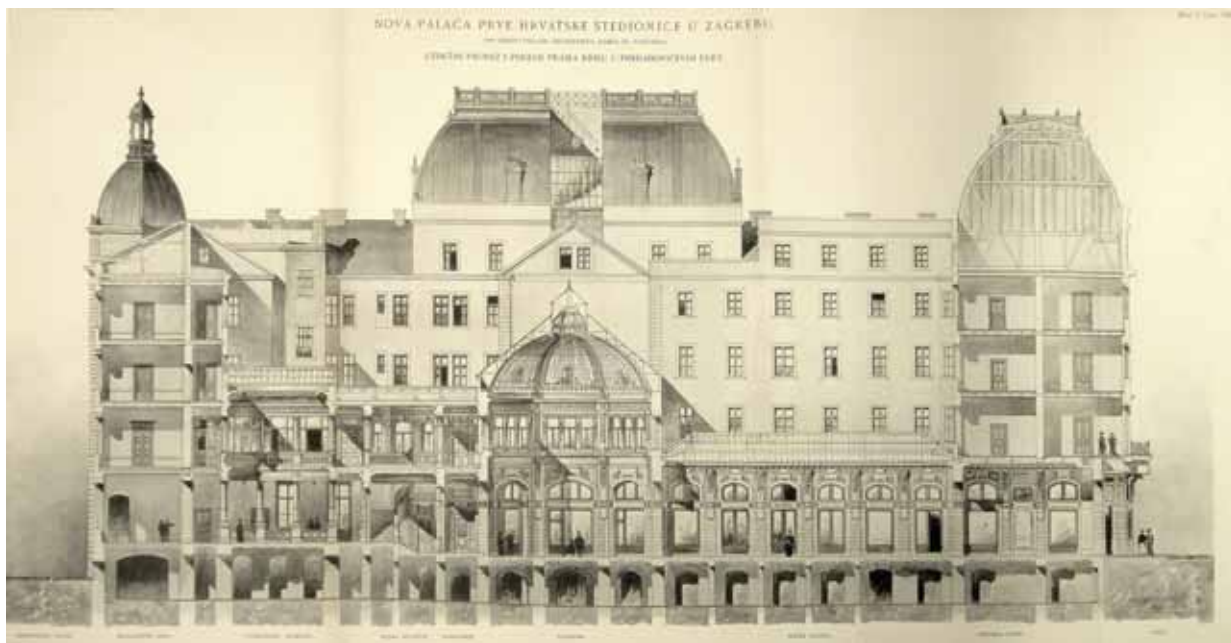
⁵⁶ Krzović, Ibrahim, *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878-1918.*, Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1987, 25.

⁵⁷ Makanec, 1932, 2-4.

JOSIP VANČAŠ, ŽUPNA CRKVA U KRAPINI PRIJE RESTAURACIJE, OKO 1900./ JOSIP VANČAŠ, PARISH CHURCH IN KRAPINA BEFORE RESTORATION, C. 1900/ JOSIP VANČAŠ, PFARRKIRCHE IN KRAPINA VOR DER RESTAURIERUNG, UM 1900

JOSIP VANČAŠ, PROJEKT ZA RESTAURACIJU ŽUPNE CRKVE U KRAPINI, 1902-03./ JOSIP VANČAŠ, PARISH CHURCH, KRAPINA, RESTORATION DESIGN, 1902-03/ JOSIP VANČAŠ, RESTAURIERUNGSENTWURF DER PFARRKIRCHE IN KRAPINA, 1902-03

JOSIP VANČAŠ, PROJEKT ZA ZGRADU PRVE HRVATSKE ŠTEDIONICE S PASAŽOM U ZAGREBU, ILICA/BOGOVIĆEVA/PRERADOVIČEV TRG, OKO 1899-1900./ JOSIP VANČAŠ, DESIGN FOR THE FIRST CROATIAN SAVINGS BANK BUILDING IN ZAGREB, ILICA STREET/BOGOVIĆEVA STREET/PRERADOVIĆ SQUARE, 1899-1900/ JOSIP VANČAŠ, ENTWURF FÜR DAS GEBÄUDE DER ERSTEN KROATISCHEN SPARKASSE MIT DER PASSAGE, ZAGREB, ILICA/BOGOVIĆEVA/PRERADOVIČ-PLATZ, 1899-1900

JOSIP VANCAŠ, UNUTRAŠNOST TZV. OKTOGONA, SREDIŠNJEGA PROSTORA PASAŽA PRVE HRVATSKE ŠTEDIONICE U ZAGREBU, DANAŠNJE STANJE/ INTERIOR OF THE SO CALLED OCTOGON BUILDING OF THE FIRST CROATIAN SAVINGS BANK, CENTRAL SECTION OF THE PASSAGE/ JOSIP VANCAŠ, DIE INNENANSICHT DES SOG. OKTOGONS - PASSAGE-ZENTRALRAUM DER ERSTEN KROATISCHEN SPARKASSE IN ZAGREB, HEUTIGER ZUSTAND

crkve. Mnogi elementi koje smo susreli kod Bolléa, a koji su preuzeti iz Schmidtova opusa, susrećemo i kod Vancaša – okrenutost visokoj gotici, jednostavna arhitektonska raščlamba u unutrašnjosti koja se nadoknađivala bogatom polikromijom zidova, itd. U mnogim su detaljima međutim Vancaševе neogotičke građevine čak i bolje od Bolléovih, pokazuju daleko veći stupanj raznolikosti i reprezentativnosti i manje stereotipnosti. Vjerojatno nije ni slučajno da je upravo Vancaš, od svih hrvatskih arhitekata druge polovine 19. stoljeća, bio najviše cijenjen u bečkom stručnom tisku u kojem su publicirani brojni njegovi projekti za sakralne i profane građevine.⁵⁸ O visokom ugledu koji je uživao svjedoči i činjenica da je radio dosta i na području Slovenije, gdje je realizirao niz samostalnih projekata, te završio 1903–05., djelomično preradivši Schmidtove projekte iz 1885., župnu crkvu u Bledu.

Osim neorenesansne novogradnje crkve u Veliškovcima, nerealiziranog projekta za crkvu svetog Blaža u Zagrebu, te zvonika senjske katedrale, svi su ostali Vancaševi sakralni objekti u Hrvatskoj podignuti/restaurirani u gotičkom stilu. I u odabiru toga stila, kao i u općenitim karakteristikama njegove arhitekture, Schmidtov je utjecaj više nego očit.

Od posljednjih godina 19. stoljeća u većoj se mjeri nego svi ostali hrvatski učenici Friedricha von Schmidta okreće secesiji, osobito na polju stambene i javne arhitekture (zgrada Pošte u Sarajevu, Prve hrvatske štedionice u Zagrebu, itd.), dok u sakralnoj arhitekturi i u kasnoj fazi stvaralaštva zadržava historicističke elemente.

⁵⁸ U *Der Bautechnikeru* Vancaš je jedan od arhitekata koji se uopće najčešće pojavljuje. Članci o njegovim gradnjama pojavljuju se i u *Wiener Bauindustrie Zeitungu* te u *Der Architektu*.

Među šestoricom arhitekata o kojima govori ovaj tekst, Vancaš je pisao najviše od svih pisao, razvivši se u uglednog teoretičara arhitekture. Glavno je područje njegova interesa predstavljalo bosansko narodno graditeljstvo, o kojem je objavio niz tekstova, održao brojna predavanja, a njegove je elemente pokušavao uvesti u vlastitu arhitekturu nastojeći time stvoriti poseban bosanski stil. Pisao je i o povijesti kazališta, o problemima razvitka gradova u Bosni, no najmonumentalniji su mu radovi tehnički dijelovi monografija: „Stolna crkva u Đakovu“, „Spomenica stolne crkve u Sarajevu“ te „Zavod u Št. Vidu“.⁵⁹

Janko Holjac (Zagreb, 17. 12. 1865. – Zagreb, 28. 7. 1939.)

Janko Holjac pripada posljednjoj, najmlađoj generaciji hrvatskih arhitekata školovanih kod Friedricha von Schmidta. Upisan je na Akademiju 1884.,⁶⁰ a studij završava 1887., tri godine prije smrti učitelja. Po završetku školovanja odmah se zaposlio pri hrvatskoj Zemaljskoj vladi. Poslije se osamostaljuje, te od 1895. do 1910. posjeduje vlastiti arhitektonski ured, da bi nakon toga postao zagrebačkim gradonačelnikom (do 1917. godine). U međuratnom razdoblju predaje najprije graditeljstvo na Šumarskom fakultetu u Zagrebu, a od 1923. počinje raditi na Visokoj tehničkoj školi, a potom i na istoimenom fakultetu, sve do umirovljenja 1937. Iako mu je kvantitativno opus daleko manji od Bolléova ili Vancaševa, projektirao je dosta, a mnoge njegove građevine predstavljaju neka od najznačajnijih djela zrelog i kasnog historicizma u Hrvatskoj, poput tvornice koža (danas Gliptoteke Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti) te oružničke i domobranske vojarne u Zagrebu, djevojačke škole u Zemunu, vinogradarske u Iloku, zgrade Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku, itd. Autor je projekata i mnogih sakralnih objekata, poput rimokatoličke župne crkve u Nevincu kraj Bjelovara, grkokatoličke parohijalne u Petrovcima kraj Vukovara, isusovačke u Zagrebu, te pravoslavne saborne crkve u Plaškom koja je bila ujedno njegov najveći potхват na polju restauracije starijih sakralnih objekata.⁶¹

Ključni segment Holjčeva života predstavlja, međutim, snimanje tradicijske arhitektonske baštine hrvatskoga sela obavljeno s arhitektom Martinom Pilarom tijekom školovanja na Akademiji 1885. godine.⁶² U Slavoniji i Srijemu ta su dvojica arhitekata izradili nacрте četrdesetak objekata narodnoga graditeljstva.⁶³ Kvaliteta i važnost tih crteža odmah je prepoznata, te je niz bio objavljen već u 17. godištu *Wiener Bauhütte*, a dio i u domaćem stručnom glasilu *Viestima društva inženira i arhitekta u Zagrebu*. Kasnije će svi ovi crteži biti skupljeni u monumentalnoj publikaciji *Hrvatski građevni oblici*, objavljenoj u prvom desetljeću 20. stoljeća na hrvatskom i

⁵⁹ Szavits-Nossan, Stjepan, „Josip Vancaš“, *Tehnički list*, 2, Zagreb, 1933, 29–30.

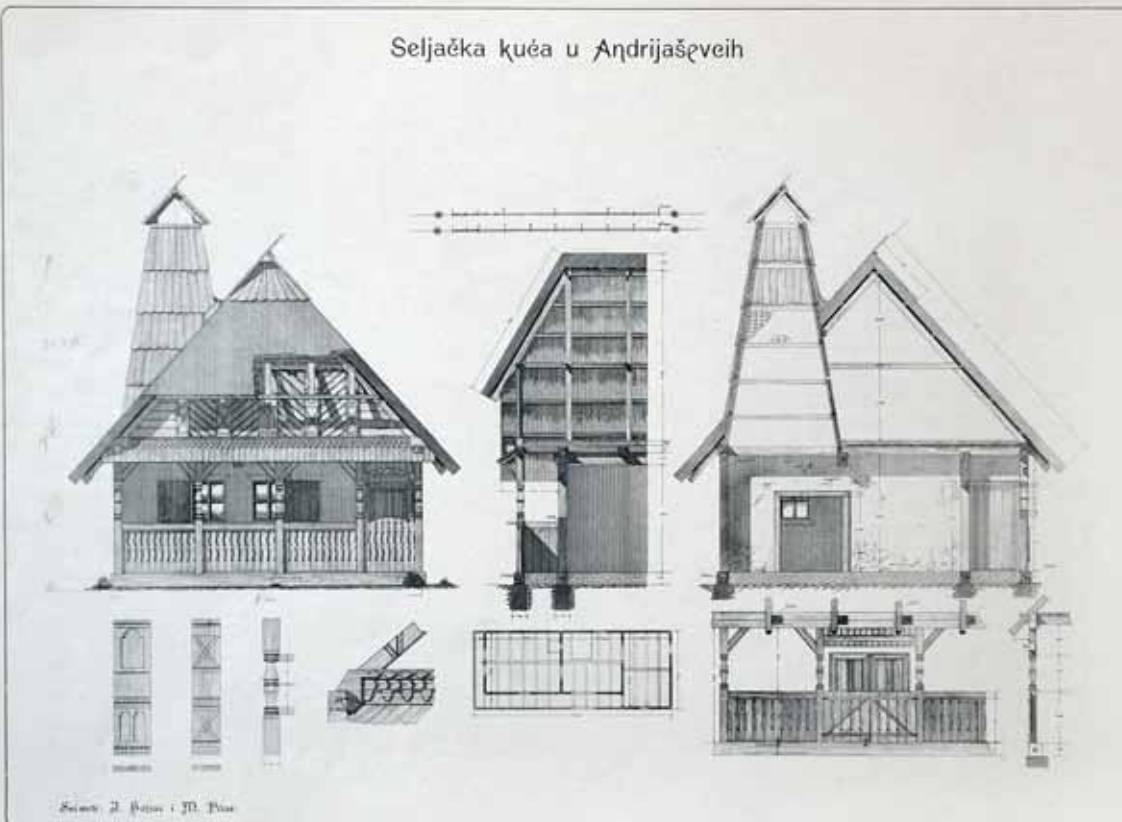
⁶⁰ *** *Friedrich von Schmidt (1825 – 1891)*, *Ein gotischer Rationalist*, 1991, 233

⁶¹ Biografija Janka Holjca preuzeta je iz teksta Gabrić, G., „Janko Holjac“, *Alma Mater Croatica*, Zagreb, 1940, 418–19.

⁶² Suradnik Holjcu i Pilaru bio je zasada nepoznati arhitekt J. Altmann.

⁶³ Holjac, Janko, „Građevni oblici hrvatskih seljačkih zgrada“, *Viesti društva inženira i arhitekata*, 3, Zagreb, 1904, 38–39; Premerl, Tomislav, „Prvi publicirani radovi o narodnom graditeljstvu“, *Čovjek i prostor*, 301, Zagreb, 1978, 14–15.

Seljačka kuća u Andrijaševcih

Skizma J. Holjac i M. Pilar

JANKO HOLJAC I MARTIN PILAR, SELJAČKA KUĆA U ANDRIJAŠEVCIMA, OKO 1885./
JANKO HOLJAC AND MARTIN PILAR, RURAL HOUSE IN ANDRIJAŠEVCI, C. 1885/ JANKO
HOLJAC AND MARTIN PILAR, ARCHITEKTONISCHE AUFNAHMEN DER VOLKSBAUKUNST
KROATIENS. DAS HAUS IN ANDRIJAŠEVCI, 1885

njemačkom jeziku.⁶⁴ Snimanje graditeljske baštine hrvatskog sela dio je potrage Holjca i Pilara, kao i prije Bolléa, za posebnom hrvatskom nacionalnom arhitekturom.⁶⁵

Za razliku od Vancaša ili Bolléa, neogotika i neoromanika ne zauzimaju posebno mjesto u opusu Janka Holjca, vjerojatno zahvaljujući i činjenici da je projektirao malen broj katoličkih sakralnih zdanja. Među malobrojnim neoromaničkim objektima može se navesti tek crkva u selu Nevincu nedaleko od Bjelovara sagrađena 1889–90.,⁶⁶ u kojoj Holjac rabi već oprobane Bolléove motive iz Granešine i evangeličke crkve u Zagrebu s raščlambom fasada koja svoje podrijetlo vodi od Schmidtove crkve u Brigittenauu.

Dok u romaničkim i gotičkim objektima Janka Holjca ne primjećujemo osobitu kreativnost, njegove građevine „bizantskog“ stila neusporedivo su originalnije i zanimljivije. Kako je znanstveno proučavanje arhitekture istočnoga kršćanstva započelo znatno kasnije od proučavanja arhitekture europskoga Zapada, crkve namijenjene pravoslavnima i grkokatolicima u cijeloj Monarhiji, pa tako i u Hrvatskoj, pokazuju mnoštvo raznoolikih rješenja. Mješavina stilova karakteristična za romantizam, u gradnjama za pravoslavne nastavlja se sve do prijelaza u 20. stoljeće. Dok je Bolléov bizantski stil mješavina ranokršćanske ornamentike, romaničkoga, pa čak i gotičkoga graditeljstva te *Rundbogenstila*, Holjčev je kombinacija elemenata ruskog stila s narodnom arhitekturom, kako pokazuje novogradnja grkokatoličke crkve u Petrovcima kraj Vukovara (1893.), te restauracija katedralne pravoslavne crkve Gornjokarlovačke eparhije u Plaškom u Lici (1898–1903.). U oba slučaja, kao i inače u historicizmu, primijenjeni je stil trebao odražavati namjenu objekta. Uporabom ruskog stila izražava se, u petrovačkoj crkvi, nacionalno podrijetlo grkokatoličkih Rusina koji su nastanjivali selo, a u plašćanskoj katedrali povezanost srpskog pravoslavlja u Hrvatskoj s Rusijom. Stil koji koristi Holjac hibridan je u karakteru. Nerazumijevanje osnovnih elemenata ruske arhitekture očito je, ponajprije u činjenici da on preuzima samo površinsku igru ornamentata, ne i specifičan centralni prostor ruskih crkvi kakve tada podižu po cijeloj Europi ruska emigracija i turisti (Beč, San Marino, Nica, Firenca, Sofija, itd.). On kombinira oblikovne elemente različitih epoha ruske arhitekture – na kapama zvonika okreće se arhitekturi 16. i 17. stoljeća, dok se u raščlambi zidova okreće 13. i 14. stoljeću.⁶⁷ Elemente ruske arhitekture upotrebljavao je i Bollé, no ne u tako čistoj formi. Točnije rečeno, rabio je samo kokošnike kao motiv na dnu tambura svojih kupola – piramida zvonika.⁶⁸

Saborna crkva u Plaškom u Lici najveće je Holjčevo djelo na polju restauracija sakralnih objekata. Riječ je o baroknoj crkvi koju je tadašnji episkop Mihajlo Grujić, usko vezan za vlast bana Khuen-Héderváryja, odlučio obnoviti pod utjecajem Bolléove restauracije saborne crkve u Pakracu. Za razliku od Bolléovih i Vancaševih restauracija, Holjčeva je provedena s više obzira prema povijesnoj strukturi objekta – sačuvani su u cijelosti barokni

JANKO HOLJAC, SABORNA CRKVA U PLAŠKOM, RESTAURIRANA 1898-1903./ JANKO HOLJAC, ORTHODOX CATHEDRAL IN PLAŠKI, LIKA, RESTORED, 1898-1903/ JANKO HOLJAC, ORTHODOXE KÄTHEdraLE IN PLAŠKI IN DER LIKA, 1898-1903

⁶⁴ Djelo je izdavano u Zagrebu u vremenu 1904–09., dva desetljeća poslije izvršenih istraživanja na „terenu”

⁶⁵ Bollé se koristio crtežima Holjca i Pilara gradeći objekte „narodnog stila”.

⁶⁶ Milas-Matutinović, Josipa, „Janko Holjac“, *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, I, Zagreb, 1995, 338.

⁶⁷ O Holjčevu shvaćanju ruskog stila govori članak: Damjanović, Dragan, „Stilsko rješenje arhitekta Janka Holjca za gradnju pravoslavne Saborne crkve u Plaškom i grkokatoličke župne crkve u Petrovcima“, *Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* 12, 1 (27), Zagreb, 2004, 67–75.

⁶⁸ Kako se može vidjeti na zvoncima katedrala u Plaškom i u Križevcima.

JANKO HOLJAC, PERSPEKTIVNI POGLED NA ISUSOVAČKU CRKVU SRCA ISUSOVA U ZAGREBU, OKO 1906./ JANKO HOLJAC, PERSPECTIVE VIEW, JESUIT CHURCH, ZAGREB, c. 1906/ JANKO HOLJAC, PERSPEKTIVANSICHT DER JESUITENKIRCHE IN ZAGREB, UM 1906

svodovi, glavno pročelje i zvonik, mada više na zahtjev samog episkopa negoli zbog težnje arhitekta da sačuva povijesnu slojevitost objekta. Holjac međutim u cijelosti mijenja bočne fasade crkve, nadograđuje zvonik i dvije kapele sa strana svetišta te transformira unutrašnjost bogatim oslikom zidova, vitrajima i ikonostasom.⁶⁹

Pomalo atipična ne samo unutar opusa Janka Holjca već i uopće unutar opusa Schmidtovih učenika u Hrvatskoj, jest crkva Srca Isusova u Palmotićevoj ulici u Zagrebu podignuta 1901–02. Riječ je o velikoj jednobrodnoj dvoranjskoj crkvi s pobočnim kapelama. Neobično je u ovoj građevini je odabir stila za gradnju – baroka. Razlozi su opet više nego jasni, upotrijebljen je stil koji je svijetom proširio upravo red za koji se crkva gradi – isusovački. Građevina je, međutim, istodobno i odraz novog pogleda na barok unutar arhitekture i povijesti umjetnosti krajem 19. stoljeća.⁷⁰

Za razliku od Bolléova ili Vancaševa opusa, Holjčev je u mnogo većoj mjeri nekonzistentan, bez velikih pravocrtosti. Iako je radio velik broj sakralnih objekata, primarna mu je djelatnost ipak bila projektiranje javnih zgrada. Na njima se odmiče od Schmidtovih predložaka i uzore traži u neorenesansnoj i neobaroknoj arhitekturi visokog i kasnog historicizma u Beču (kako se vidi na primjerima zgrade suda u Osijeku ili Vinogradarske škole u Iloku).

Martin Pilar (Slavonski Brod, 16. 11. 1861. – Zagreb, 22. 4. 1942.)

Iako nešto stariji od Janka Holjca, Martin Pilar upisao je bečku Akademiju iste, 1884. godine, ostavši u Schmidtovu ateljeu do 1886.⁷¹ Već je nekoliko puta spomenut u prethodnom poglavlju budući da ga s Holjcem veže dio životnog puta i stvaralaštva. Po povratku u Hrvatsku radi malo u državnoj službi, malo u raznim arhitektonskim biroima (Bolléovu te Kune Waidmanna), da bi se tek 1891. osamostalio nakon čega usredotočuje svoju projektantsku aktivnost na Zagreb. Sve do osnivanja biroa s arhitektima Julijem Mallyem i Karlom Baudom 1894. godine, ne radi mnogo,⁷² a nakon toga postaje jedan od najznačajnijih projektanata stambenih zgrada na području hrvatske prijestolnice. Za ovaj je tekst najzanimljiviji dio njegova opusa s kraja 80-ih i početka 90-ih jer se u njemu najjasnije uočavaju elementi Schmidtova stvaralaštva. Već je spomenuto kako je s Holjcem koautor monografije o tradicijskoj arhitektonskoj baštini Hrvatske. Zajedno su radili i niz drugih projekata 80-ih, od kojih nam je izuzetno zanimljiv nerealizirani projekt za restauraciju burga Sokolac u Brinju u Lici, značajnog nacionalnog spomenika koji je sagradila obitelj Frankopan.⁷³ Iako je riječ o nerealiziranom projektu, važno ga je navesti jer se direktno poziva na slične Schmidtove radove.

⁶⁹ Damjanović, 2005 (*Saborna crkva*).

⁷⁰ O crkvi govori članak: Maruševski, Olga, „Bazilika Srca Isusova u Zagrebu“, *Isusovačka baština u Hrvata*, Muzejsko-galerijski centar, Zagreb, 1992, 151–57.

⁷¹ *** Friedrich von Schmidt (1825 – 1891), *Ein gotischer Rationalist*, 1991, 235; Isto i u: Jurić, Zlatko, Arhitekt Martin Pilar – zagrebački radovi 1889. – 1900., *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, 18, Zagreb 1994, 153; Vancaš, Josip, Arhitekt Professor Martin Pilar zu seinem 70. Geburtstag, *Morgenblatt*, 251, Zagreb, 16. 9. 1931, 5.

⁷² Jurić, 1994, 153–54.

⁷³ Kako se nacrti za obnovu burga nalaze u ostavštini Martina Pilara u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, za pretpostaviti je kako je on imao većeg udjela u njegovoj izgradnji nego Janko Holjac, pa se stoga i navodi na ovom mjestu.

MARTIN PILAR, PROJEKT ZA RESTAURACIJU BURGA SOKOLAC U BRINJU, 1885./ MARTIN PILAR, RESTORATION DESIGN FOR SOKOLAC CASTLE IN BRINJE, 1885/ MARTIN PILAR, RESTAURIERUNGSENTWURF FÜR DIE BURG SOKOLAC IN BRINJE, 1885

⁷⁴ Damjanović, 2005 (Sakralna arhitektura), 540.

⁷⁵ Premerl, Tomislav, „Martin Pilar“, *Enciklopedija hrvatske umjetnosti I*, Zagreb, 1996, 61.

⁷⁶ Damjanović, Dragan, „Javni spomenici, radovi zagrebačkih arhitekata, u Kupinovu, Novom Slankamenu i Vezircu kod Petrovaradina“, *Scrinia Slavonica: godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, 10, Slavonki Brod, 2010, 226–43.

⁷⁷ Jurić, 1994, 162.

⁷⁸ Maroević, Ivo, *Gradišćka obitelj Grahor*, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, knjiga XV, Zagreb, 1968, 63–64.

⁷⁹ Imatrikuliran je na Akademiji 1878.: *** Friedrich von Schmidt (1825–1891), *Ein gotischer Rationalist*, 1991, 232. Dobronić Lelja, *Gradišćki i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova*, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, knjiga XXX, Zagreb, 1983, 350.

Od srednjovjekovnog je grada bila sačuvana samo dvokatna gotička crkva te ostaci zidova stambenih prostorija. Pilar i Holjac predlažu projektima iz 80-ih godina 19. stoljeća temeljitu rekonstrukciju posve u duhu restauracije kakvu je Viollet-le-Duc proveo na Pierrefonds, ili, još bliže, kakvu su Schmidt i Mocker proveli na burgu Karlštejn u Češkoj: na kapeli namjeravaju povisiti krovšte, sa strane dograditi jednokatnu strukturu, u cjelini rekonstruirati donžon kulu te donje dijelove zidova, otvoriti vrhove kula kruništima, izraditi puškarnice.

Početkom devedesetih nastaje nekoliko njegovih projekata za sakralne objekte – rekonstrukcija kupole franjevačke crkve u Našicama, zvonik župne crkve u Slavonskom Brodu, te novogradnje crkava u Brestu, Vrbovskom i Podvinju kod Slavanskog Broda, koje su ujedno i najznačajniji njegovi radovi na polju sakralne arhitekture. Neogotička crkva u Vrbovskom naposljetku je izvedena prema Bolléovu projektu, iako se ne može isključiti Pilarovo koautorstvo u projektima. Crkva u Podvinju (1888–89.) kraj Slavanskog Broda podignuta je u neorenesansnom stilu i uvelike je slična neorenesansnim građevinama Hermana Bolléa i, u još većoj mjeri, Josipa Vančaša s raščlambom ožbukanih fasada imitacijom gradnje u kamenu s jednostavnim klasicističkim profilacijama.⁷⁴ Bolléov je utjecaj na obje građevine razumljiv budući da je Pilar 1886–89. povremeno radio u ateljeu ovog arhitekta na obnovi zagrebačke katedrale.⁷⁵ Među zanimljive Pilarove radove iz toga perioda valja spomenuti i spomenik kraljeviću Rudolfu Habsburgu podignutom povodom njegove smrti 1899. u Kupinovu u Srijemu, kamo je često odlazio u lov.⁷⁶

Od 90-ih godina 19. stoljeća gotovo se uopće više neće baviti sakralnim objektima. Izuzetak čini tek dogradnja crkve svetoga Vinka u Frančopanskoj ulici u Zagrebu, no tu je riječ o zahvatu ne osobito velikih dimenzija.⁷⁷ Projektira gotovo isključivo stambene objekte neorenesansnih ili neobaroknih stilskih osobina.

Janko Josip Grahor (Nova Gradiška, 6. 11. 1855. – Zagreb, 7. 3. 1918.)

Među hrvatskim učenicima Friedricha von Schmidta najmanji je opus, koliko se zasada može reći, ostavio Janko Josip Grahor. Obrazovni mu je put uvelike nalik onima prethodnih arhitekata. Nakon stjecanja praktičnih arhitektonskih znanja na bečkoj Politehnici 1871–78.,⁷⁸ upisuje 1878. Akademiju likovnih umjetnosti kako bi bolje svladao umjetničku, oblikovnu stranu arhitektonske profesije. Imatrikuliran je na Akademiji 1878.⁷⁹ Sa Schmidtom Janko Josip Grahor dolazi u doticaj vezano uz podizanje zgrade HAZU-a u Zagrebu. Očito u nadi da će taj posao biti dodijeljen domaćim

snagama, i mladi Grahor izrađuje vlastiti projekt, koji ipak nije bio prihvaćen.⁸⁰ Možda ga je taj neuspjeh i nagnao na upis bečke Akademije. Porijeklom je iz graditeljske obitelji, njegov otac Janko Nikola Grahor jedan je od prvaka historicizma u Hrvatskoj i suvlasnik ugledna građevinskog poduzeća Grahor i Klein u Zagrebu, u kojem se mladi Grahor zapošljava odmah po povratku iz Beča 1880.⁸¹

Iste godine projektirao je svoje zasigurno najbolje djelo, zgradu Prve hrvatske štedionice u Radićevoj ulici u Zagrebu.⁸² Sagrađena u mješavini neorenesanse i neoromanike pokazuje snažniji utjecaj Ferstelove nego Schmidtove arhitekture.

Nakon 1885. nastavlja raditi u okviru novostvorenog poduzeća za izradu cigle i građevinskog materijala *Grahor i sinovi*.⁸³ Iako se i dalje povremeno bavi projektiranjem, vođenje industrijskog poduzeća primaran mu je zadatak, pa mu je stoga i opus vrlo malen.⁸⁴ Gotovo sve su mu građevine u početku djelatnosti podignute u neorenesansnim formama, a poslije se sve više okreće neobaroku.⁸⁵

Vincenz (Vinko) Rauscher (Salzburg, 28. 1. 1853. – Zagreb (?), nakon 30. 4. 1932.)

Iako je Akademiju likovnih umjetnosti u Beču upisao prije od svih spomenutih hrvatskih učenika Friedricha von Schmidta, 1873. godine,⁸⁶ arhitekta Vincenza (Vinka) Rauschera spominjemo na kraju ovog teksta zbog manjkavosti dostupnih podataka o njemu. Djelovao je izuzetno dugo, projektirao nevjerojatno puno, no usprkos tomu ostao je do danas gotovo potpuna enigma u hrvatskoj povijesti umjetnosti. Još uvijek je nepoznat datum njegove smrti te gdje je umro, poznato je tek da je rodom iz Salzburga. Istaknuo se već tijekom studija, dobivši, koliko je zasada poznato, jedini od šestorice naših arhitekata, nagradu Akademije za projekt jedne katedrale i jednog burga.⁸⁷

Što je radio prije prvih njegovih datiranih ostvarenja u Hrvatskoj ostaje nepoznato. U prvom i drugom desetljeću 20. stoljeća zaposlen je, čini se, u Građevnom odjelu Zemaljske vlade za koji projektira brojne crkve te još brojniju crkvenu opremu. Među mnogobrojnim se njegovim djelima kvalitetom ističu rimokatoličke crkve u Dalju u Slavoniji, Novom Vinodolskom i Grižanima u Primorju, pravoslavne u Voćinu i Marindolu u Sloveniji, grkokatolička u Srijemskoj Mitrovici. Radio je dosta nacrti i za unutrašnju opremu crkava od kojih osobito valja istaknuti ikonostas pravoslavne katedrale u Plaškom.⁸⁸ Po njegovim je projektima restaurirana kapela svete Ane u Donjoj Vrijeski u neogotičkom stilu 1904–07.,⁸⁹ a 1916.

JANKO JOSIP GRAHOR, PROJEKT ZA ZGRADU PRVE HRVATSKE ŠTEDIONICE U RADIĆEVOJ ULICI 30 U ZAGREBU, 1880./ JOSIP JANKO GRAHOR, DESIGN FOR THE MAIN FAÇADE OF THE FIRST CROATIAN SAVINGS BANK, ZAGREB, RADIĆEVA STREET 30, 1880/ JANKO JOSIP GRAHOR, ERSTE KROATISCHE SPARKASSE, ZAGREB, RADIĆEVA-STRASSE, 1880

⁸⁰ Maroević, 1968, 64.

⁸¹ Maroević, 1968, 76.

⁸² Grahor, Janko Josip, „Sgrada Prve hrvatske štedionice u Zagrebu“, *Viesti kluba inženira i arhitekta*, 2, Zagreb, 31. 12. 1882, 1–7.

⁸³ Maroević, 1968, 67.

⁸⁴ Radi uglavnom stambene zgrade u Zagrebu.

⁸⁵ Maroević, 1968, 73.

⁸⁶ *** *Friedrich von Schmidt (1825 – 1891)*,

Ein gotischer Rationalist, 1991, 236

⁸⁷ *** „Wiener Akademie der bildenden

Künste“, *Kunst Chronik*, 44, Leipzig-Beč, 11. 8. 1876, 706.

⁸⁸ Damjanović, 2005 (*Saborna crkva*), 124–29.

⁸⁹ Damjanović, Dragan, „Historicističke obnove crkve svete Ane u Donjoj Vrijeski“, *Scrimia Slavonica. Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, 9, Slavonski Brod, 2009, 125–60.

izradio je projekt za restauraciju burga Sokolac u Brinju. Svakako je najpoznatiji po završetku jednog od najvećih Bolléovih djela u Hrvatskoj – groblja s crkvom Krista kralja na Mirogoju.⁹⁰

Neogotički Rauscherovi projekti pokazuju veliku srodnost s Bolléovim radovima, o čemu nam najbolje može svjedočiti rimokatolička crkva sagrađena u Dalju 1910. godine, dakle direktno nasljeđuju Schmidtovu arhitekturu 70-ih godina. Češće od neogotike primjenjuje neorenesansu u svojim sakralnim objektima, pri čemu se oslobađa uzora u mnogo većoj mjeri te projektira dijelom i monumentalne raskošne kasnohistoricističke građevine (crkva u Novom Vinodolskom).

Povremeno pojavljivanje drugih učenika

Osim spomenute šestorice arhitekata, povremeno je djelovalo na području današnje Hrvatske još nekoliko Schmidtovih učenika, realizirajući tu i tamo pokoje djelo. Spomenut ćemo pojavljivanje samo najvažnijih. Svi osim jednoga, Hansa Paschera iz Graza, su iz Beča – Rudolf Schwengberger, Victor Luntz, Richard Jordan i August Kirstein, te iz Budimpešte – Sándor Aigner i Ernő Foerk.

Najstariji iz te skupine, i jedan od najstarijih Schmidtovih učenika uopće, Rudolf Schwengberger,⁹¹ radio je kratko (1866–67. godine) na izgradnji đakovačke katedrale kao izvođač radova i glavni Rösnerov zastupnik kod tamošnjega Kaptola. Kako se već krajem 1867. razbolio, a ubrzo potom, u travnju 1868. godine, i preminuo, njegov udio u izgradnji katedrale nije bio osobito velik i sastojao se uglavnom u daljnjem razrađivanju i izvedbi Rösnerovih nacrti.⁹² Jedini njegov sačuvani, no nerealizirani, projekt odnosio se na restauriranje ostataka srednjovjekovnih zidina u biskupskom kompleksu u Đakovu koje je htio restaurirati u neogotičkom stilu.

Vijesti o djelovanju ostale četvorice arhitekata raspršene su i kronološki i topografski. Većina tih radova pripada vremenu nakon Schmidtove smrti – posljednjem desetljeću 19. i prvom desetljeću 20. stoljeća. Nesumnjivo je među njihovim ostvarenjima najmonumentalnije djelo crkva Madonna del Mare u Puli. Riječ je o jednom od posljednjih radova samog Schmidta, koji je projekt izradio 1890. godine, nekoliko mjeseci prije smrti, i to u neoromaničkom stilu, netipičnom unutar njegova opusa. Podignuta crkva monumentalnih dimenzija svjedočila je o važnosti Pule kao glavne vojne luke u Monarhiji. Nakon Schmidtove smrti, završili su je, s određenim promjenama u projektu, arhitekti Victor Luntz i Natale Tomassi (1891–98.).⁹³

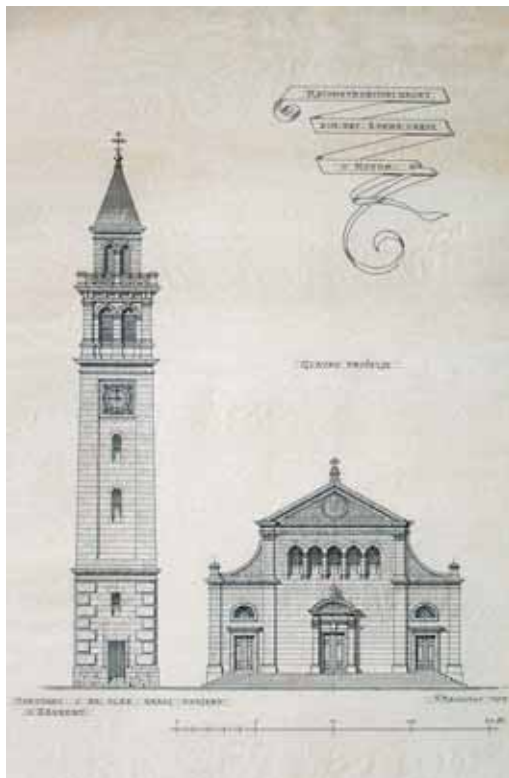
Na drugom kraju Hrvatske, u istočnoj Slavoniji, u drugoj polovini 90-ih godina djeluje kratko jedan od najvažnijih bečkih učenika Friedricha von Schmida, Richard Jordan, ostavljajući tri djela, od kojih se međutim samo

⁹⁰ Radović Mahečić, Darja, „Pučka škola arhitekta Vincenza Rauschera u Krapini“, *Peristil, Zbornik radova za povijest umjetnosti*, 42–43, Zagreb, 1999–2000, 133–44.

⁹¹ Imatrikuliran je na Akademiji 1863. godine; *** *Friedrich von Schmidt (1825 – 1891)*, *Ein gotischer Rationalist*, 1991, 237

⁹² Pavić, Matija; Cepelić, Milko, *Josip Juraj Strossmayer, biskup bosansko / đakovački i sriemski god. 1850. / 1900*, Zagreb, 1900–1905.

⁹³ *** *Friedrich von Schmidt (1825 – 1891)*, *Ein gotischer Rationalist*, 1991, 230

RICHARD JORDAN, FRANJEVAČKA CRKVA U VUKOVARU, PROŠIRENA 1895./ RICHARD JORDAN, FRANCISCAN CHURCH IN VUKOVAR, EXTENDED IN 1895/ RICHARD JORDAN, FRANZISKANERKIRCHE IN VUKOVAR NACH DEM UMBAU, 1895

VINKO RAUSCHER, PROJEKT ZA GRADNJU ZVONIKA RIMOKATOLIČKE CRKVE U NOVOM VINODOLSKOM, 1904./ VINKO RAUSCHER, DESIGN FOR THE TOWER OF THE PARISH CHURCH IN NOVI VINODOLSKI, 1904/ VINKO RAUSCHER, BAUENTWURF FÜR DEN TURM DER PFARRKIRCHE IN NOVI VINODOLSKI, 1904

VINKO RAUSCHER, IKONOSTAS SABORNE CRKVE U PLAŠKI, IZVEDEN 1904-07./ VINKO RAUSCHER, ICONOSTASIS OF THE ORTHODOX CATHEDRAL IN PLAŠKI, 1904-07/ VINKO RAUSCHER, DER IKONOSTAS IN DER ORTHODOXE KATHEDRALE IN PLAŠKI, 1904-07

⁹⁴ Živaković-Kerže, Zlata; Jarm, Antun, *Župna crkva Sv. Petra i Pavla u Osijeku*, Rimokatolički župni ured sv. Petra i Pavla, Osijek, 1995, 25.

⁹⁵ Damjanović, 2005 (Sakralna arhitektura), 540–41.

⁹⁶ Damjanović, Dragan, *Projekti za osječku župnu crkvu svetih Petra i Pavla i njihov autor Franz Langenberg, Radovi instituta za povijest umjetnosti*, 28, Zagreb, 2004, 299.

⁹⁷ *** „Fiume; Bau der Wallfahrtskirche Tersatto“, *Der Bautechniker*, 41, Beč, 12. 10. 1906, 895; Vicelja, Marina, „Neobjavljeni nacrti pregradnje crkve Majke Božje na Trsatu početkom XX. stoljeća“, *Dometi, časopis za kulturu i društvena pitanje*, XXIV, 1,2,3., Rijeka, 1990, 114–21.; Hoško, Emanuel, *Trsatski franjevci. Pet i pol stoljeća službenja Trsatskom svetištu*, Adamić, Franjevački samostan Trsat, Rijeka, 2004.

jedno može u pravom smislu te riječi nazvati njegovim. Naime, 1894. godine započinje izgradnja najveće neogotičke župne crkve u Hrvatskoj, u slavonskoj prijestolnici Osijeku, po projektu arhitekta Franza Langenberga iz Bonna u Njemačkoj koji je osvojio prvu nagradu na velikom međunarodnom natječaju za projekt ove građevine. Nakon Langenbergove smrti 1895., dovršenje crkve predano je Richardu Jordanu, vjerojatno na inicijativu Ise Kršnjavoga ili biskupa Strossmayera.⁹⁴ Izvedeci radove, Jordan ne mijenja bitno Langenbergov projekt, samo zbog financijskih razloga smanjuje prvotno planiranu visinu zvonika. Istodobno, preuzima radove na još dva projekta koja je Langenberg ugovorio u Slavoniji, na novogradnji kapele Majke Božje Snježne u samom Osijeku, te nadogradnji franjevačke crkve u Vukovaru. Samo se na vukovarskoj crkvi u potpunosti autorski osamostaljuje od svojega prethodnika, te umjesto velike kupolne neoromaničke crkve, za čiju realizaciju nije bilo dovoljno sredstava, projektira neobaroknu nadogradnju s masivnim mansardnim krovom.⁹⁵

Vežano uz izgradnju osječke župne crkve, još se jedan bečki Schmidtov učenik pojavljuje kratko u Hrvatskoj – August Kirstein, osvajanjem druge nagrade na natječaju za projekte ove građevine, koju je on zamislio kao prostranu dvotoranjsku neorenesansnu crkvu.⁹⁶ Kao posljednjeg, spomenut ćemo kratkotrajno pojavljivanje i arhitekta Hansa Paschera iz Graza koji je 1906. godine izradio nerealizirani nacrt za restauraciju hodočasnike franjevačke crkve na Trsatu kraj Rijeke.⁹⁷

Mađarski Schmidтови učenici realizirali su pak stilski osebujna ostvarenja kasnog historicizma u Zagrebu: Sandor Aigner projektirao je zgradu Državnog šumskog erara, danas Hrvatske banke za obnovu i razvoj na Strossmayerovu trgu u Zagrebu u neoromaničkom stilu (1898.), a Ernő Foerk sa Gyulom Sándyem Upravu pošta u Jurišičevoj ulici u istom gradu u kombinaciji elemenata neogotike i secesije (1902–03.).

Sličnih je djela možda bilo i više, vjerojatno su i neki drugi Schmidтови učenici radili za Hrvatsku, no u tekstu su nabrojani samo oni poznati na osnovi dosadašnjih istraživanja. Ali ako se i ne nađe više nijedno novo djelo kojeg Schmidtova učenika u nas, i ova nabrojena više su nego dovoljna za ilustraciju činjenice koliko je njegova nastavna djelatnost transformirala hrvatsku arhitekturu 19. stoljeća, unijela u nju moderne poglede na stil, restauraciju i građenje uopće.

Croatian Architecture of the Historicist Period and the Vienna Academy of Fine Arts. Croatian Students of the Architect Friedrich von Schmidt

¹ *** *Friedrich von Schmidt (1825 – 1891), Ein gotischer Rationalist*, ed. Peter Haiko, Museum der Stadt Wien, Vienna, 1991, 231-38

² Eitelberger von Edelberg, Rudolf, „Friedrich Schmidt“, *Gesammelte Kunsthistorische Schriften*, I. Band, Vienna, 1879, 391

³ Sisa, József, „Neo-Gothic Architecture and Restoration of Historic Buildings in Central Europe, Friedrich Schmidt and his School“, *JSAH (Journal of the Society of Architectural Historians)*, 61/2, Chicago, 2002, 174. For neo-Gothic architecture in the Habsburg Monarchy see: Krause, Walter, „The Role of Neo-Gothic in the Ecclesiastical Art of Austrian Historicism“, *Centropa. A Journal of Central European Architecture and Related Arts*, 3/3, New York, 2003, 184-93

⁴ Sisa, 2002, 174

⁵ Medieval styles were rarely present in Central European secular architecture, except in the architecture of castles. Even Schmidt, despite his great efforts, could not significantly change the situation.

The Academy of Fine Arts in Vienna was of immense importance in the architecture of the second half of the nineteenth and the beginning of the twentieth century throughout the entire territory of the Austro-Hungarian Monarchy and the neighbouring areas. The majority of architects who were educated at this institution went on to become leading architects, theoreticians, and historians of architecture in numerous Central European cities, not only within the borders of the Monarchy but outside of it as well (Germany, Bulgaria, Serbia, Romania). Three professors, Friedrich von Schmidt, Theophil Hansen and Otto Wagner, created schools of particular importance. They were instrumental in spreading architectural styles which they themselves used—Hansen the Classicist and Byzantine styles, Wagner Art Nouveau, and Schmidt medieval styles and German Renaissance. Although all three of them strongly influenced Croatian architecture, it was Schmidt who left the biggest mark on it.

From the time of Schmidt's arrival at the Academy, in 1859, to his death in 1891, 226¹ students attended and finished his class, whereby they formed one of the biggest schools of architecture not only in the history of the Austro-Hungarian Monarchy but in the nineteenth century in general.² Though at first he received a cold reception in Vienna, the job at the Academy quickly won Schmidt recognition and a reputation as one of the most esteemed architects in the Monarchy.³ As a result of his indirect approach and unorthodox teaching methods, Schmidt's students not only followed his architectural style but also developed a deep respect for him.⁴ By taking them on numerous excursions in and outside of the Monarchy (primarily Italy), he exposed them to the direct influence of medieval and Renaissance architecture, though focusing mostly on the study of gothic buildings. The drawings produced during those travels, which were partly published in a magazine *Wiener Bauhütte (Vienna Workshop)*, were used in designing contemporary buildings.⁵ The best students were employed by Schmidt on his buildings and restoration projects, after which they usually worked independently, as witnessed by the careers of

Victor Luntz, Alexander von Wielemans, August Kirstein and Richard Jordan in Vienna, Josef Mocker in Prag, Imre Steindl, Frigyes Schulek in Budapest, August Prokop in Brno and Georg Hauberisser in Munich.

Although a number of Schmidt's students designed buildings in Croatia, only six of them lived and worked in the country for a longer period of time, some even their entire lives. They included Herman Bollé, Schmidt's most important Croatian student who did not attend the Academy but worked at his office, Josip Vancaš, Janko Holjac, Martin Pilar, Vinko Rauscher and Janko Josip Grahor.⁶

Their oeuvres clearly show Schmidt's influence in different manners. It was their designs that entirely transformed Croatian architecture from the second half of the 1870s to the end of the First World War. They played a crucial role in spreading the Neo-Gothic style, introducing a historicist approach to the restoration of historic buildings and conducting the first extensive research on built vernacular heritage. Although they all designed public and residential buildings, the majority of them focused, like Schmidt himself, on church architecture.

In designing churches Herman Bollé, Vinko Rauscher, and Josip Vancaš were the most prolific with Janko Holjac and Martin Pilar contributing to somewhat lesser extent. As far as can be determined, Janko Josip Grahor was the only one in the group who did not design churches. Although the formal language of their buildings clearly demonstrates the lessons learnt at Schmidt's office, they all started following their own creative paths and at times produced exceptionally original designs.

Living and working in poor areas on the periphery of the Monarchy, this group of architects could in rare cases design representative buildings. However, the same environment opened the door for creating a quantitatively important body of work. Compared to their Academy colleagues who continued working at Schmidt's office even after graduation (like Victor Luntz or August Kirstein), they had an opportunity to develop their own architectural styles. Luntz and Kirstein, together with numerous other architects from Schmidt's office, were presented with such an opportunity only after the death of the teacher.

Josip Juraj Strossmayer, Iso Kršnjavi and the Emergence of Historicism in Croatian Architecture

After the Austro-Hungarian Compromise of 1867 and the division of the Monarchy, Croatia came under the authority of the Hungarian government,

⁶ Alongside the six mentioned architects, several other architects from Schmidt's class worked occasionally within the territory of present-day Croatia and designed a few buildings: Hans Pascher and Karl Laužil from Graz, Rudolf Schwengberger, Victor Luntz, Richard Jordan and August Kirstein from Vienna. However, they neither settled permanently nor developed a considerable oeuvre anywhere in Croatia.

SJEVERNO PROČELJE ĐAKOVAČKE KATEDRALE/
NORTH FAÇADE OF ĐAKOVO CATHEDRAL/
NORDFASSADE DER KATHEDRALE IN ĐAKOVO

preserving partial autonomy which was, in turn, achieved by the Hungarian-Croatian Compromise of 1868. The Triune Kingdom of Croatia, Slavonia and Dalmatia, the official name of the Croatian unit within the Monarchy at the time, maintained control over internal affairs, judiciary, religion and education.⁷ Autonomy was also preserved through the traditional government bodies such as the Sabor (parliament), and the office of ban (viceroy). The second half of the nineteenth century was a period of strong cultural and economic growth in the Monarchy which also reflected on Croats, as well as other nations within the Monarchy. This positive economic situation led primarily to the development of the Croatian capital, Zagreb, which became the home and workplace of all Schmidt's Croatian students apart from Josip Vancaš. Zagreb enjoyed a population boom as well as economic and cultural development and became the seat of numerous institutions, such as the university, the academy and a number of other cultural, artistic and economic associations.

This growth was also followed by a construction boom. Due to Croatia's peripheral position in the Monarchy, it is understandable that historicism appeared in Croatian architecture somewhat later than in Vienna or other more significant centres of the Monarchy (Prague, Budapest). It was not until the 1850s and 1860s that the first important Romanticist buildings were erected in the so called *Rundbogenstil* or round arch style (for example the structure which is now the University Administration building in Zagreb and the Roman Catholic church in Molve, Podravina), and the Neo-Gothic

⁷ The most comprehensive overview of Croatian history in the second half of the 19th century was given in: Šidak, Jaroslav; Gross, Mirjana; Karaman, Igor; Šepić, Dragovan, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860 – 1914.*, Školska knjiga, Zagreb, 1968.

style (Neo-Gothic restoration of Drašković Castle in Trakošćan), churches in Voloder (1863) and Luka (1864), and the National Theatre in Osijek (1865-66).⁸ However, up until the arrival of Schmidt and his students, the Neo-Gothic style was only occasionally adopted in church architecture. The predominant styles were the *Rundbogenstil*, and, for a long period, a style that comprised mixed Baroque and Classicist elements which spread in the first half of the nineteenth century to most parts of the Monarchy.

It would have been impossible for Schmidt and his students to work in Croatia if the groundwork had not been laid for them by the texts written by Josip Juraj Strossmayer, Bishop of Đakovo⁹, and Isidor Kršnjavi, the first Croatian art historian. Bishop Strossmayer's artistic views were shaped in the 1840s within a circle of Viennese Romantics-Nazarenes. Having the finances of the rich Đakovo see at his disposal, he became the biggest patron of Croatian culture and arts in the nineteenth century. He commissioned the construction of the Neo-Romanesque Cathedral of Saint Peter, the most monumental building of Croatian historicist architecture. It was built in Đakovo, a small city in Slavonia, the seat of the diocese. In the 1860s and 1870s he initiated the establishment of several institutions, namely, the Croatian Academy of Sciences and Arts, the Gallery of Old Masters, Zagreb University, and at the same time financially supported the education of several artists. In addition to his writing and lobbying activities he played a key role in the initial spread of historicism in Croatian church architecture by commissioning Friedrich von Schmidt to carry out the restoration of the Zagreb Cathedral as well as the conservation and restoration of Saint Mark's church in the same city.¹⁰

Isidor (Iso) Kršnjavi studied art history with Rudolf von Eitelberger¹¹ and painting at the Academy of Fine Arts in Vienna and Munich. His texts, published in Lützwow's magazine „Zeitschrift für bildende Kunst“ and in „Kunst – Chronik“ provided the German speaking professional readership with an opportunity to inform themselves about artistic developments in Croatia.¹² Due to Strossmayer's advocacy, the study of art history was introduced in 1877-1878 at the University of Zagreb, and Kršnjavi moved from Vienna to Zagreb to become its first chair. He also became the first director of the Strossmayer Gallery of Paintings when it was relocated to Zagreb in 1883. His affiliation with the government of the pro-Hungarian viceroy, Dragutin Károly Khuen-Héderváry, which came into power in 1883, led to the break of relations with Strossmayer. In 1891, when he was finally appointed Minister of Religion and Education of the Croatian National Government he began administering large funds for cultural purposes. The last decade of the nineteenth century was, thus, the time of the biggest cultural development and construction boom in Croatia. Unfortunately, his term was rather short since he was forced to resign, after Croatian university students burnt, in 1895, the Hungarian flag before Franz Joseph during his visit to

⁸ Horvat, Anđela, *Historicizam, Enciklopedija hrvatske umjetnosti I.*, Zagreb, 1995, 335.

⁹ He held that position from 1850 to 1905.

¹⁰ Čorak, Željka, *Zagrebačka katedrala i XIX. stoljeće, Zagrebačka katedrala*, Globus, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1988, 264.

¹¹ Maruševski, Olga, *Iso Kršnjavi kao graditelj*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, knjiga XXXVII, Zagreb 1986, 21.; Jirsak, Libuše, *Die Rezeption der Wiener Schule in der kroatischen Kunstgeschichte. Isidor Kršnjavi, der erste kroatische Kunstgeschichteprofessor und seine Tätigkeit 1870-1890*, Ph.D. diss., Wien, 2007; Damjanović, Dragan, „Bishop Strossmayer, Isidor Kršnjavi and the Foundation of the Chairs in Art History and Ancient Classical Archaeology at Zagreb University“, *Centropa* 9, 3, New York, September 2009, 176 – 184.

¹² Kršnjavi, Iso, „Kunstbestrebungen in Croatien; Agram, im Juli 1879“, *Kunst Chronik*, 43., Leipzig-Vienna, September 18, 1879, 723-27.

Zagreb. Though no longer formally in power, he exercised influence over Croatian culture, especially in the period leading to the First World War. The fact that almost one hundred churches and public buildings were newly built or restored during his short term speaks favourably of his active involvement in Croatian cultural development.

Herman Bollé (Cologne, October 18, 1845 – Zagreb, April 17, 1926)

The most significant of Schmidt's 'Croatian' students, who came to be a dominant person in Croatian architecture and applied arts in the late nineteenth and early twentieth centuries, was undoubtedly Herman Bollé. Just like his teacher, he was German by descent, born into a Cologne based Evangelical family of builders. His father Karl worked under Ernst Friedrich Zwirner and Karl Eduard Richard Voigtel on the completion of Cologne Cathedral.¹³ He then ran his own architectural practice which provided a workplace for his son Herman, though only temporarily (probably between 1866 and 1867)¹⁴, and for the future Viennese architect Dominik Avanzo.¹⁵ Having acquired his first practical knowledge in architecture or applied arts at his father's and other workshops, Bollé served in the military from 1866 to 1867 and subsequently fought in the Franco-Prussian War.¹⁶ In the period between 1867 and 1872, he worked for Heinrich Wiethase, one of the oldest of Schmidt's students, who had a private architectural practice in Cologne.¹⁷

Interestingly enough, Herman Bollé's life largely resembled Avanzo's. They both served an apprenticeship with Bollé's father and Wiethase, and then moved to Vienna on Wiethase's recommendation for reasons which remain unclear. It was likely that Schmidt asked Wiethase to send him several of his best students educated in Cologne, the city which became the most important centre of Gothic Revival in Central Europe as a result of the completion of the cathedral. Since the number of buildings whose construction was entrusted to Schmidt in the beginning of the 1870s suddenly increased, he needed good architects to help him with designing and overseeing the construction sites. Bollé worked in Vienna between 1872 and the end of 1879 on several of Schmidt's buildings designing interiors of the churches in Weissgärber, Fünfhaus and Brigittenau, and constructing an annexe to the building of the National Bank in Bankgasse. It remains unclear what specific assignments he had on these projects. He was possibly entrusted with making drawings based on Schmidt's sketches of the hardwood interior furnishings and decorations for the aforementioned churches.¹⁸

Bollé's first contact with Croatia was through the contacts already established by his teacher. Schmidt started working in Croatia in the early

¹³ He was mentioned as the overseer of the construction site in the *Journal für das Baukunst* from 1829 Weyres, Willy; Mann, Albrecht, *Handbuch zur rheinischen Baukunst des 19. Jahrhunderts 1800 bis 1880*, Greven Verlag, Köln, 1968, 34

¹⁴ Križnik, K., „Bollé, Herman“, *Hrvatska enciklopedija. Priručni rječnik sveobčega znanja*, Knjiga I. Osijek, 1887, 489.

¹⁵ Wielemans Alexander von, „Professor Architect Dominik Avanzo † 8. November 1910.“, *Monatschrift Wiener Bauhütte*, 1., Vienna, January 1, 1911, 2-4.

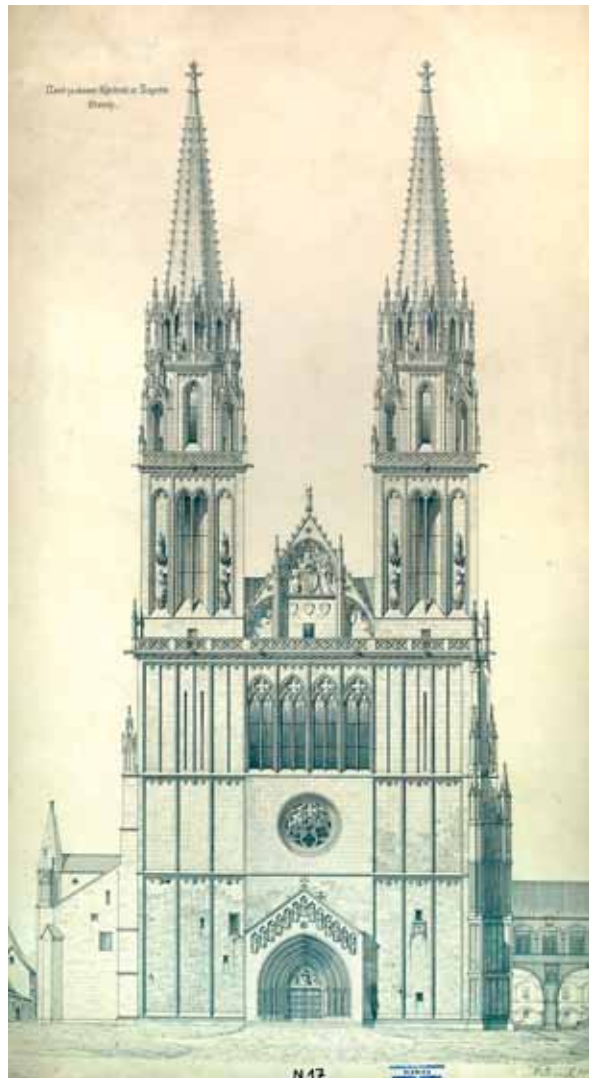
¹⁶ Križnik, 1887, 489

¹⁷ *** „Herman Bollé“, *Der geistige Deutschland am Ende des 19. Jahrhunderts*, 1, 1898, 154-55.

¹⁸ *Ibid.*

GLAVNO PROČELJE ZAGREBAČKE KATEDRALE PRIJE RESTAURACIJE S PUKOTINAMA NASTALIM U POTRESU 1880./ ZAGREB CATHEDRAL, MAIN FAÇADE BEFORE RESTORATION WITH DAMAGES CAUSED BY EARTHQUAKE IN 1880 /HAUPTFASSADE DER ZAGREBER KATHEDRALE VOR DER RESTAURIERUNG, MIT DEN RISSEN NACH DEM ERDBEBEN, 1880

FRIEDRICH VON SCHMIDT, PROJEKT ZA RESTAURACIJU GLAVNOG PROČELJA ZAGREBAČKE KATEDRALE, 1878./ FRIEDRICH VON SCHMIDT, ZAGREB CATHEDRAL, MAIN FAÇADE, RESTORATION DESIGN, 1878/ FRIEDRICH VON SCHMIDT, ENTWURF FÜR DIE HAUPTFASSADE DER ZAGREBER KATHEDRALE, 1878

HERMAN BOLLÉ, ZAGREBAČKA KATEDRALA NAKON
RESTAURACIJE, OKO 1900./ HERMAN BOLLÉ, ZAGREB CATHEDRAL,
AFTER RESTORATION, C. 1900/ HERMAN BOLLÉ, ZAGREBER
KATHEDRALE NACH DER RESTAURIERUNG, UM 1900

1870s, chosen by Bishop Strossmayer for the completion of Đakovo Cathedral after the death of Karl Rösner, the main architect of the church at the time. Between 1870 and 1873, Schmidt completed the construction of the cathedral with certain changes to Rösner's designs, especially the main façade. Exceptionally pleased with the accomplished work, Strossmayer entrusted the designs for the construction of the Yugoslav (the present Croatian) Academy of Sciences and Arts in Zagreb to Schmidt. Since the building was to be designed in the Renaissance style, Schmidt sent Bollé to Italy to study Renaissance and medieval monuments in order to apply the acquired knowledge to the designs for the Academy and other buildings. On the journey to Rome (1875-76) Bollé met and became friends with Bishop Strossmayer who habitually spent winter months in Italy. This encounter helped him become the main agent and overseer for all of Schmidt's construction sites in Croatia. Along with works on the completion and furnishing of Đakovo Cathedral, which lasted until 1882, and designs for the Academy building¹⁹, Bollé's assignments at Schmidt's office also comprised of the restoration of two medieval buildings – the parish church of Saint Mark and Saint Stephen's Cathedral in Zagreb.

Considering the great number of projects he undertook in Croatia, Bollé was encouraged by Bishop Strossmayer to move permanently to Zagreb. That idea was wholeheartedly undertaken by Iso Kršnjavi who needed Bollé to fulfil his own ideas about the revival of Croatian culture. Bollé finally moved to Zagreb in 1879 when he began working on the restoration of Zagreb Cathedral.²⁰ Schmidt headed the restoration project²¹, whereas Bollé's responsibility was, just as with the above mentioned projects, merely construction supervision. However, Bollé needed more projects apart from the cathedral restoration in order to stay in Croatia. For that reason, Strossmayer and Kršnjavi arranged for him to take up designing an annexe to the most important Croatian pilgrimage site, the church in Marija Bistrica, near Zagreb.²² As chance would have it, a big earthquake struck Zagreb and its surrounding areas in November 1880 damaging almost all churches, from the cathedral to small chapels. Consequently, Bollé undertook a great number of reconstruction projects, which provided him with the financial means to secure his stay in Zagreb. These projects, along with the restoration of the Bistrica church won him an enviable reputation and made him the most popular Croatian architect who would, until his death in 1926, work on new designs and the restorations of about a hundred sacral buildings throughout the country.

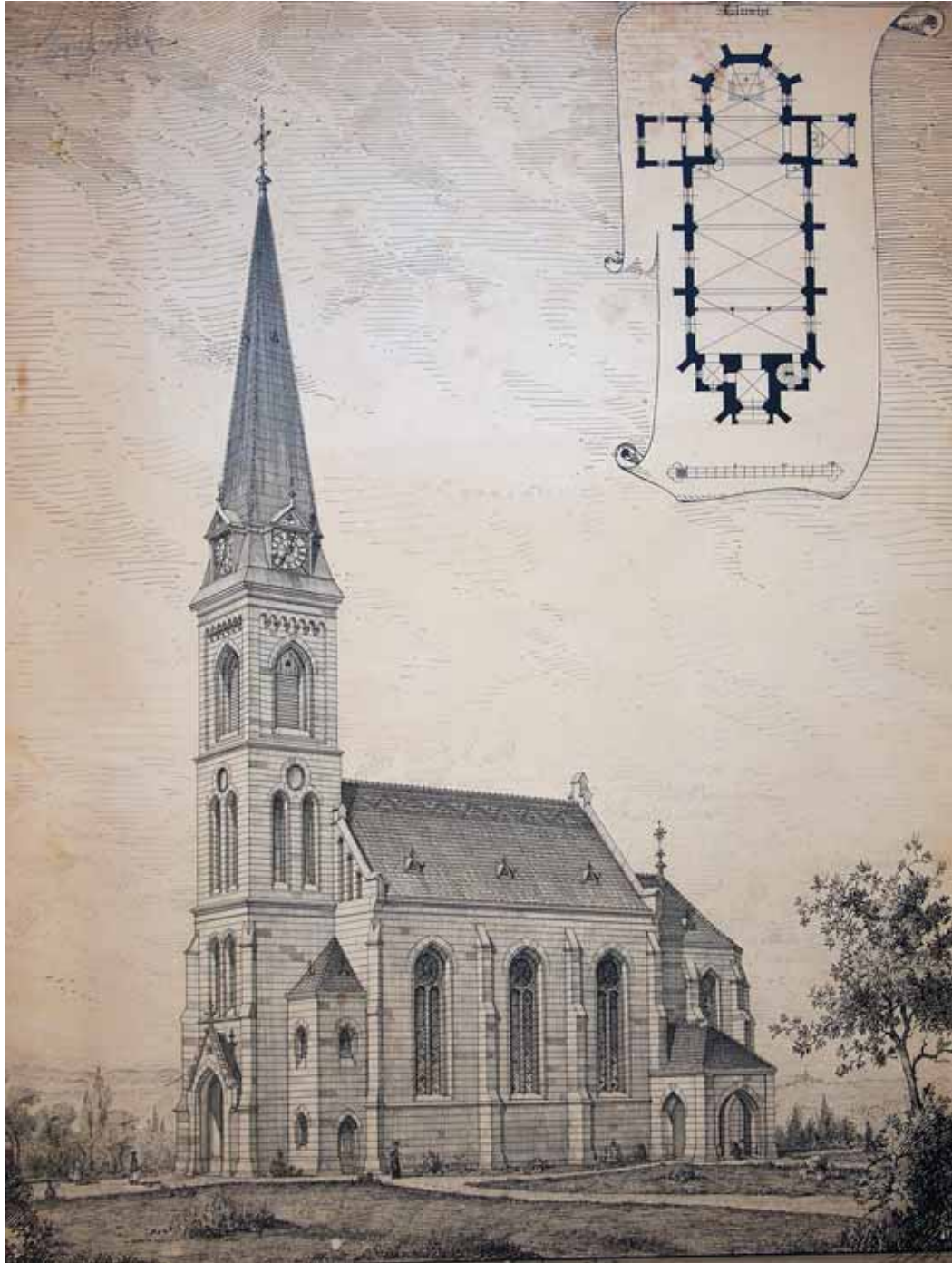
Bollé's architectural career can be divided into several periods. The first, formative years, 1865-79, he spent working for various architects, including his father and Schmidt. Only after he moved to Croatia did he achieve professional independence. The year 1879 can, thus, be taken as the approximate beginning of his second period spanning the last two decades of the

¹⁹ Cvitanović, Đurđica, „Arhitektura monumentalnog historicizma u urbanizmu Zagreba“, *Život umjetnosti*, 26-27, Zagreb, 1978, 131.

²⁰ Križnik, 1887, 489-90.

²¹ Fritsch, K. E. O., „Ein deutscher Steinmetz“, *Deutsche Bauzeitung*, Berlin, May 25, 1891, 145

²² Maruševski, 1986, 124-35.

HERMAN BOLLÉ, PERSPEKTIVNI POGLED NA ŽUPNU CRKVU SVETOG MIHAELA U ERDEVIKU, PODIGNUTA 1889-90./ HERMAN BOLLÉ, PERSPECTIVE VIEW, PARISH CHURCH, ERDEVIK, BUILT IN 1889-90/ HERMAN BOLLÉ, PERSPEKTIVANSICHT DER PFARRKIRCHE IN ERDEVIK, 1889-90

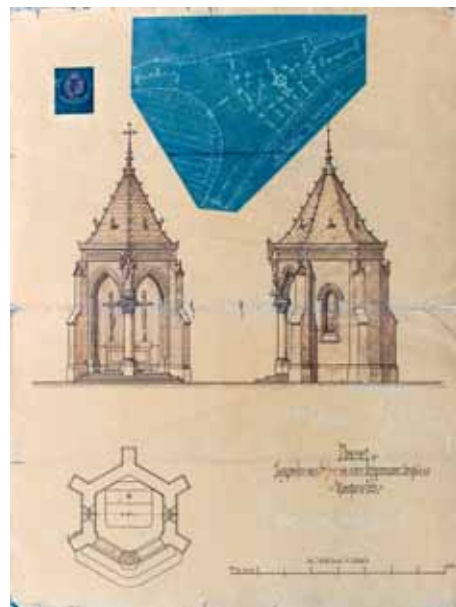
nineteenth century. During this period his work showed the strongest influence by Schmidt's and Wiethase's architecture, together with a somewhat lesser influence of Viollet-le-Duc, especially in his Neo-Gothic designs.²³ Very often his designs almost directly referred to Schmidt's buildings, most frequently to the church of Saint Brigitta in Brigittenau, Vienna. Bollé appropriated certain elements from this building for his Evangelical church in Zagreb (1882-84), parish churches in Erdevik (1889-90) and Franjindol (1885-1890), and many others.

During the 1890 the dominant influence of St Brigitte's Church on Bollé's designs of Neo-Gothic buildings waned. He started designing churches with towers positioned laterally from the main façade (not in the axis) which is illustrated by the churches in Vrbovsko (1893-1904), Tounj (c 1893-97) and Dugo Selo (1899-1901). In the same period (1896) he designed a central church in Rude near Samobor which unfortunately was not built. The most interesting and the only significant Gothic central building (without dome) which Bollé managed to complete after the Evangelical church in Zagreb is the chapel of the Holy Cross, built in 1893 on Illyrian Square in Zagreb.

The formal language of Bollé's churches, especially the Neo-Gothic ones, regardless of whether they were newly built or renovated, epitomized the principles of mature historicism at the time, through stylistic coherence and purity and the employment of elements pertaining exclusively to the High Gothic, which was believed to be the most classical aspect of the style.

Towards the end of the nineteenth century, Bollé increasingly turned away from Schmidt's legacy and started adopting the architectural elements of late historicism. His designs became more decorative, elaborate, and spatially complex, as witnessed by unexecuted designs for the Novi Sad Orthodox Cathedral in Serbia (1897). Adhering to Gothic style in his designs, Bollé started adopting Late Gothic in addition to High Gothic elements. Even after 1900, when Secession (Viennese Art Nouveau) fully dominated Croatian architecture, Bollé's designs remained historicist in spirit, even though some of his buildings sometimes took on elements of the new style, as in the case of the Zagreb Orthodox church façade which underwent restoration in 1914.

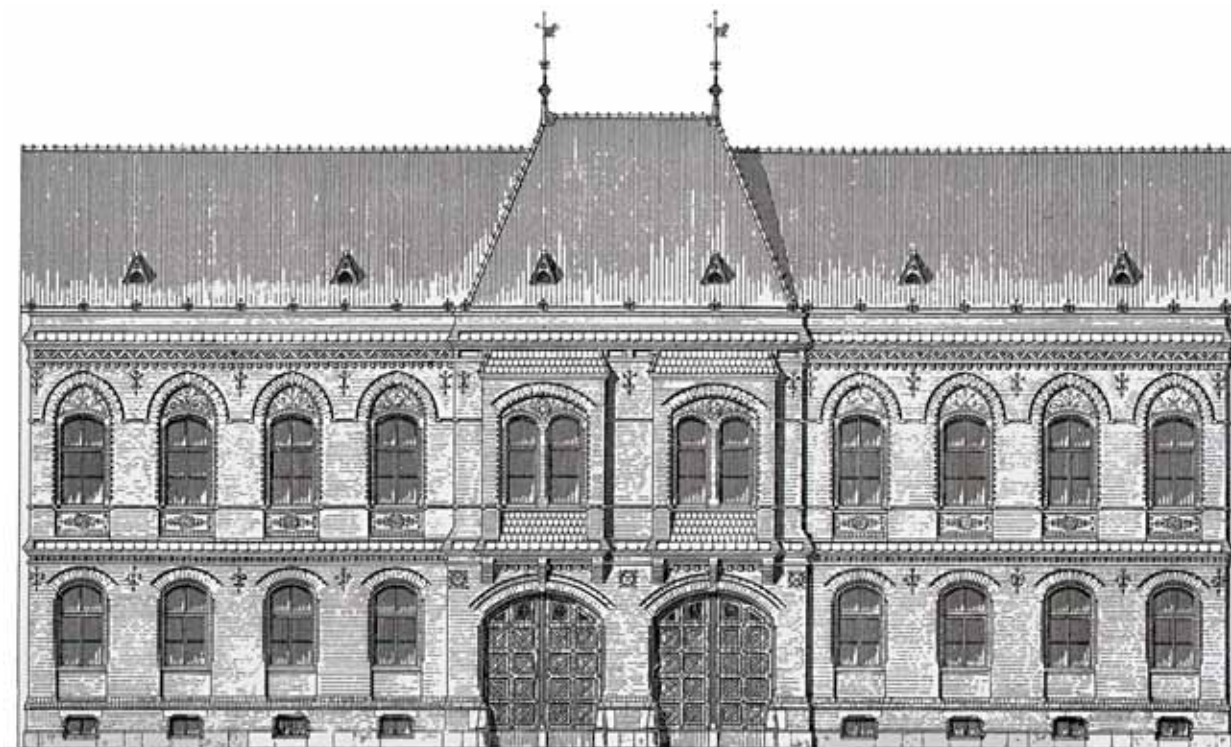
As mentioned earlier, Schmidt and his students introduced historicist principles into the restoration of Croatian sacral buildings. Medieval buildings were completed or remodelled according to their ideally projected original state. Simultaneously, all traces of other architectural styles, especially Baroque additions, were disposed of in an attempt to achieve stylistic coherence. Bollé played a central role in spreading this restoration practice which had far-reaching effect on Croatian architecture. One such project opened the door for Bollé's architectural activities in Croatia, in fact, it was the biggest restoration project undertaken in nineteenth-century Croatia, the restoration of the Zagreb Cathedral. The article Bishop Strossmayer wrote in 1874 for the newspaper *Katolički list*²⁴ (*Catholic Newspaper*) encouraged

HERMAN BOLLÉ, PROJEKT ZA KAPELU SVETOG KRIŽA NA ILIRSKOM TRGU U ZAGREBU, 1893./ HERMAN BOLLÉ, DESIGN FOR THE HOLY CROSS CHAPEL, ILIRSKI SQUARE, ZAGREB, 1893/ ENTWURF FÜR DIE HEILIG-KREUZ KAPELLE, ZAGREB, ILIRSKI PLATZ, 1893

²³ Georgeon-Liskenne, Anne, „La réception du néo-gothique 'à la française' dans les pays de langue allemande au 19e siècle“, *Gothic Revival: religion, architecture and style in Western Europe 1815. – 1914.*, Leuven, 2000, 187

²⁴ Strossmayer, Josip Juraj, „Nekoliko rieči o stolnoj crkvi zagrebačkoj“, *Katolički list*, 36, September 3, 1874, 1-8; Čorak, 1988, 266-67.

HERMAN BOLLÉ, PROJEKT ZA GLAVNO PROČELJE PREBENDARSKKE KURIJE U NOVOJ VESI U ZAGREBU, PODIGNUTE 1880-81./ HERMAN BOLLÉ, DESIGN FOR THE MAIN FAÇADE OF A PREBEND HOUSE IN NOVA VES STREET, ZAGREB, 1880-81/ HERMAN BOLLÉ, ENTWURF FÜR DAS HAUS DER PRÄBENDARE, NOVA VES STRASSE, ZAGREB, 1880-81

Schmidt to make restoration designs the following year. They entailed the construction of a monumental two-tower façade in an Early Gothic style that was to replace the old one-tower façade. In addition, lateral walls of the church were to be adorned with numerous pinnacles and the roof covered with colourful tiles. During the first stage of the restoration Bollé followed Schmidt's plan. However, after the 1880 earthquake destroyed part of the old church construction, he made the first alterations which grew in number as the restoration work proceeded. He opened the tower top, replaced the seventeenth century portal, which Schmidt had intended to keep, as well as the majority of the Baroque altars, replacing them with ones he himself designed. He also changed vaults, added a belfry over the sacristy, and demolished the fortified walls in front of the cathedral. The destruction of the walls that stood in front of the Cathedral made him very unpopular among architectural professionals in the beginning of the twentieth century when approaches to restoration considerably changed.²⁵

²⁵ Damjanović, Dragan, „Neogotički tornjevi zagrebačke katedrale; stil i kontekst”, *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, 29, Zagreb, 2005, 271.

In this and later restoration projects Bollé adhered to the principles of stylistic coherence, regardless of whether the style of the buildings was Neo-Gothic, Neo-Byzantine or Neo-Renaissance. Other prominent restoration projects followed, including the restoration of Franciscan churches in

Zagreb (1881-1902) and Ilok (1907-10),²⁶ a Greek Catholic Cathedral in Križevci (1894-97), an Orthodox Cathedral in Pakrac (1893-96), and the Grgeteg Monastery in Fruška Gora (1897-1902), Serbia. Some of these churches had never been medieval buildings (Pakrac, Grgeteg). Bollé modernized them by giving them new appearances, not in accordance with the existing remains but with the role of the style within historicist principles as the formal reflection of the religious affiliation of a building.

In Bollé's designs, as well as in those by other historicist architects, the style speaks about the purpose of the building and about the origin or denomination of the people for whom they were built. Therefore, when he built Catholic or Evangelical churches, Bollé used almost exclusively the Neo-Gothic and, to a certain degree, Neo-Renaissance and Neo-Romanesque styles. In other words, the styles most frequently pertaining to Western Europe. On the other hand, when he designed Greek Catholic churches he used a mixture of Neo-Gothic and Neo-Byzantine architecture, whereas, in Orthodox designs he used his own version of the Neo-Byzantine style.

Just as Schmidt before him, Bollé also tried to introduce the Neo-Gothic style in secular architecture, which was hard to do both in Croatia and elsewhere in the Monarchy.²⁷ Working on the construction of canon's residences in Kaptol, Zagreb, in 1880-85, Bollé had a rare opportunity to implement his ideas on several small residential buildings. However, with very few exceptions, Bollé's Neo-Gothic buildings, whether newly built or restored, were almost always churches. The restoration of the Greek Catholic Cathedral of Saint Trinity in Križevci (Northern Croatia) is an outstanding example (1887-93). The role of the Greek Catholic Church as the bridge between East and West and as the Church that recognized the primacy of the pope and retained the Greek rite is expressed in Bollé's design by mixture of styles. The façade of the church (a building originally Gothic but later modified by Baroque annexes) was according to Bollé's designs renovated in the Neo-Gothic style, getting a lavish Gothic gallery above the entrance. However, in the interior the architect plays with different styles by simultaneously using elements of the Early Christian, Byzantine, and Gothic styles. The most dramatic melange of styles is present on the big iconostasis which unites Byzantine forms in decorative details, Gothic arches and the composition that evokes the screens at Victorian Gothic churches. With its rich colourful wall paintings, stained glass windows, iconostasis and thrones made at the Zagreb School of Arts and Crafts, this church is one of the best examples of Historicist *Gesamtkunstwerk* in Croatia.²⁸

Alongside Neo-Gothic, a prominent place in Bollé's architecture should be given to Neo-Renaissance. Bollé's affinity for Neo-Renaissance is understandable since one of his major assignments at Schmidt's office was to oversee the construction of an annexe to the Austrian National Bank

²⁶ Maruševski, Olga, „Franjevačke crkve u obzorju devetnaestog stoljeća“, *Mir i dobro, Umjetničko i kulturno naslijeđe Hrvatske franjevačke provincije Sv. Ćirila i Metoda o proslavi stote obljetnice utemeljenja*, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2000, 261-72.

²⁷ Sisa, 2002, 170

²⁸ Maruševski, Olga, „Grkokatolička katedrala Svetog Trojstva i biskupski dvor“, *Križevci, grad i okolica*, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993, 167-81.

HERMAN BOLLÉ, IKONOSTAS GRKOKATOLIČKE KATEDRALE U KRIŽEVCI, 1894-97./ HERMAN BOLLÉ, ICONOSTASIS, GREEK-CATHOLIC CATHEDRAL, KRIŽEVCI, 1894-97/ HERMAN BOLLÉ, DER IKONOSTAS IN DER GRIECHISCH-KATHOLISCHEN KATHEDRALE IN KRIŽEVCI, 1894-97

in Vienna, which was one of the first buildings built in the German Renaissance Style in Central European architecture in general. Even in the designs for his first sacral building in Croatia, the pilgrim church in Marija Bistrica, Bollé used a stylistic combination of German and Italian Renaissance using the lessons learnt at Schmidt's office and through his own research in Italy from 1874 to 1875. The resulting complex can be described as highly original and picturesque. Bollé would later use the German Renaissance style in designs for the construction of the School of Arts and Crafts in Zagreb (1887-91)²⁹, the most monumental building representing this style in Croatia. Such buildings were rarely built primarily because a number of opposing professionals considered the use of the Northern Renaissance style in architecture to be an imposition of the German culture on Croatia, whose specific national features and Slavic identity was to be kept safeguarded at all costs.

Apart from the German Neo-Renaissance, Bollé also used the Italian Renaissance style as witnessed in the Mirogój Cemetery in Zagreb (1879-1929). The cemetery building is a portico which faces the town with a solid, plain wall and opens up towards the cemetery with its lavish arcades. The long body of the portico is articulated with a series of small domes placed at regular intervals on its top, and the big domed, central-plan Church of Christ the King which connects its wings in the middle forming the entrance to the cemetery.³⁰

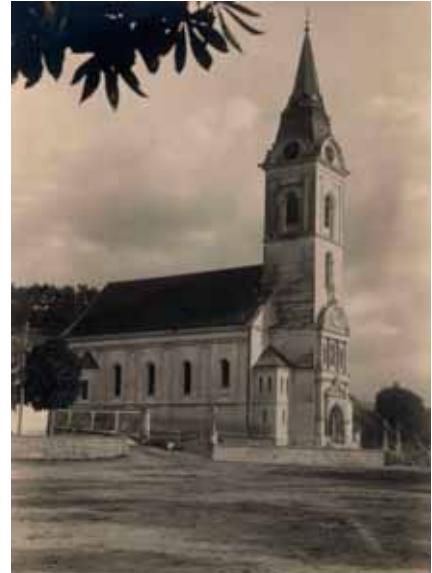
However, Bollé shared Schmidt's opinion on medieval styles as the most suitable for church architecture. Considering the fact that commissions came from Orthodox Churches, alongside the Catholic Church, the Neo-Byzantine is, after Gothic, the most frequent style in Bollé's architecture. The mainly Orthodox Serbian population in Croatia at the time was numerous, and politically influential since it supported the regime of Viceroy Khuen-Héderváry. For that reason considerable funds were invested in the

HERMAN BOLLÉ, PROJEKT ZA IZGRADNJU MUZEJA ZA UMETNOST I OBRT U ZAGREBU, 1887./ HERMAN BOLLÉ, DESIGN FOR THE MUSEUM OF ARTS AND CRAFTS IN ZAGREB, 1887/ HERMAN BOLLÉ, ENTWURF FÜR DAS MUSEUM FÜR KUNST UND GEWERBE IN ZAGREB, 1887

HERMAN BOLLÉ, ARKADE MIROGOJSKOG GROBLJA, JUŽNA STRANA/ HERMAN BOLLÉ, ARCADES OF THE MIROGOJ CEMETERY, SOUTH SIDE/ HERMAN BOLLÉ, ARKADEN DES MIROGOJ-FRIEDHOFES, SÜDSEITE.

²⁹ Maruševski, 1986, 114.

³⁰ Premerl, Tomislav, „Bolléov Mirogój – nadraštanje vremena i stila“, *Historizam u Hrvatskoj*, knjiga I., Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 2000, 73-79.

HERMAN BOLLÉ, NEREALIZIRANI PROJEKT ZA RESTAURACIJU SABORNE CRKVE U NOVOM SADU, 1897./ HERMAN BOLLÉ, DESIGN FOR THE ORTHODOX CATHEDRAL IN NOVI SAD, NOT EXECUTED, 1897/ HERMAN BOLLÉ, NICHT VERWIRKLICHTE ENTWÜRFE FÜR DIE ORTHODOXE KATHEDRALE IN NOVI SAD, 1897

HERMAN BOLLÉ, SABORNA CRKVA U PAKRACU, RESTAURIRANA 1893-96./ HERMAN BOLLÉ, ORTHODOX CATHEDRAL, PAKRAC, RESTORED 1893-96/ HERMAN BOLLÉ, KATHEDRALE IN PAKRAC, RESTAURIERT 1893-96

³¹ It comprised one quarter of the entire population in Croatia.

³² The paintings were destroyed by subsequent renovation of the building.

³³ Later on, in the years immediately before the outbreak of the WWI, he would entirely redesign its façades.

³⁴ Unfortunately, it was severely damaged during the war in 1991 – 1995. Its restoration should be undertaken in the near future.

³⁵ Damjanović, Dragan, „Sakralna arhitektura Đakovačko – srijemske biskupije u vrijeme

restoration of old and construction of new buildings for the Orthodox Church. The style Bollé adopted for them is exceptionally interesting and represents an intricate combination of elements that belong to the *Rundbogenstil*, Early Christian and Byzantine art, Neo-Renaissance, Classicist and Neo-Romanesque styles, as well as Russian architecture. A window of opportunity for such projects was opened owing to his work on the refurbishment of the Orthodox Church in Zagreb in 1883-84 for which he designed polychromatic interior walls³², stained glass windows and a new iconostasis constructed of wrought iron³³. This project was followed by numerous commissions, the most important of which is the restoration of the cathedral in Pakrac. With its interior furnishings, stained glass windows, wall paintings and iconostasis, the church presented one of the best examples of *Gesamtkunstwerk* in the Croatian historicist period.³⁴

The formal repertoire of Bollé's Neo-Romanesque churches resembles Neo-Byzantine buildings, although they are characterized by lower architectural quality and more uniformity. Given his education with two Neo-Gothic architects, it is not surprising that he misunderstood the formal language of this style and that he reached for the only models he could have been exposed to, more specifically, to the *Rundbogenstil* structures of early historicism. He occasionally adopted this style, primarily on Catholic churches (in Petrovaradin in 1881, Velika Gorica near Zagreb in 1893 etc.).³⁵

Certain buildings in the so called Croatian vernacular style form a special part of Bollé's oeuvre. He used it for the first time in his 1882 designs for the Croatian pavilion at the Jubilee Exhibition in Trieste, and later, in 1885

and 1896 at exhibitions in Budapest. The originality of this work which brings together the lessons learnt at Wiethase's office, the type of the so called 'Swiss house' widely spread in the 19th century, and elements of the Croatian vernacular wooden architecture won him the acknowledgement of the court and ensured similar future projects.³⁶ The dominant element in both cases was a big wooden tower whose decorative details clearly demonstrate the elements of rural wooden architecture in Slavonia and Srijem. However, its steep roof and balustrade equally point to the adoption of elements from contemporary residential architecture built in the styles of mature historicism. The use of elements belonging to rural architecture was part of Bollé's search for a specific, national style that was to emphasise the national particularities of Croatian vernacular architecture and be presented to the public at international exhibitions. Since not a single 'high' style in Croatia could achieve the status of a national style such as Neo-Renaissance had in the Czech Lands or Neo-Gothic, and later Northern Renaissance in Germany, or Neo-Moorish architecture with Jewish people, it was necessary to find a Croatian style and such was looked for in the traditional architecture, that is the rural architecture of Slavonia and Srijem. Apart from the pavilions, Bollé used the vernacular style for the church in Gustelnica, and restoration designs for the church in Dubranec.³⁷ Both are located in Turopolje, an area not far from Zagreb which is known for its wooden churches.

Regardless of their styles (Neo-Gothic, Neo-Romanesque, Neo-Renaissance or Neo-Byzantine) or denomination (Catholic, Orthodox, Evangelical), the majority of sacral buildings that Bollé designed in Croatia were adapted, in their size and interior furnishings, to the financial circumstances of the Croatian province. They are mostly single aisle churches with a semi-circular apse and a belfry on the front. He rarely designed two-tower, multi-aisled churches.

Bollé also frequently looked back at Schmidt in designing an additional, small tower with stairs leading to the choir alongside the main tower. His single-aisled churches often contained a transept and a few chapels with high picturesque roofs. In addition to the already mentioned elements that Bollé took from Schmidt, there is also a concept of interior church refurbishment which Bollé transformed into a real *Gesamtkunstwerk* whenever he had an opportunity. His interventions included wall paintings, stained glass windows, and representative church furniture such as altars, organs, pulpits, confessionals, chandeliers and flooring which he, himself, designed. The wall painting (mostly purely decorative with very few, sometimes even no figurative motifs, only a few symbolic medallions) is the key element of interior articulation. The colours of the walls reflect in the richly coloured sculptures and altars mainly made from wood. Towards the end of the 19th century, Bollé's intentions were to improve domestic craftsmanship and thus he tended to hand over such work to his students at the Zagreb Cathedral

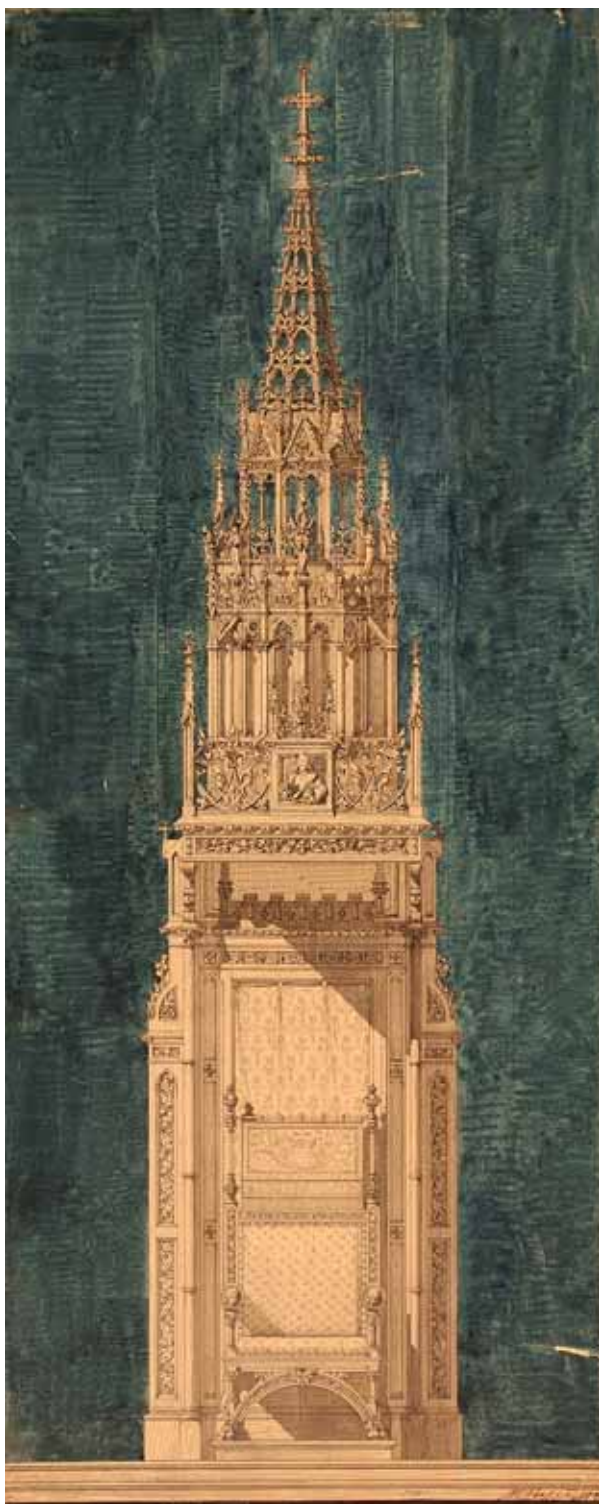

HERMAN BOLLÉ, ŠUMARSKI PAVILJON U BUDIMPEŠTI, 1896./ HERMAN BOLLÉ, CROATIAN FORESTRY AND HUNTING PAVILLION, BUDAPEST, 1896/ HERMAN BOLLÉ, DER FORSTWIRTSCHAFTLICHE PAVILLON IN BUDAPEST, 1896

biskupa Josipa Jurja Strossmayera", *Vjesnik Dakovačke i srijemske biskupije*, 6, Đakovo, 2005, 537.

³⁶ He received the order of Franz Joseph. Damjanović, Dragan, „Herman Bollé and Croatian Pavilions at the Exhibitions in Trieste (1882) and Budapest (1885 and 1896)", *Centropa*, 10, 3, New York, 2010, 231-43

³⁷ Lučić, Branko, "Herman Bollé – restaurator", *Život umjetnosti*, 26-27, Zagreb, 1978, 104-08.

HERMAN BOLLÉ, PROJEKT ZA DRVENU KAPELU SVETOG ANTUNA U GUSTELNICI U TUROPOLJU, 1887./ HERMAN BOLLÉ, DESIGN FOR THE WOODEN CHAPEL OF ST. ANTHONY IN GUSTELNICA, TUROPOLJE, 1887/ HERMAN BOLLÉ, ENTWURF FÜR DIE HOLZKAPELLE DES HEILIGEN ANTONIUS IN GUSTELNICA, TUROPOLJE, 1887

HERMAN BOLLÉ, OSLIK U UNUTRAŠNOSTI CRKVE MANASTIRA GRGETEG NA FRUŠKOJ GORI, RESTAURIRANE 1897-1902./ HERMAN BOLLÉ, WALL PAINTINGS IN THE MONASTERY CHURCH IN GRGETEG, FRUŠKA GORA, 1897-1902/ HERMAN BOLLÉ, WANDGEMÄLDE IN DER KLOSTERKIRCHE IN GRGETEG, FRUŠKA GORA, 1897-1902

HERMAN BOLLÉ, PROJEKT ZA NADBISKUPSKO PRIJESTOLJE U ZAGREBAČKOJ KATEDRALI, 1898./ HERMAN BOLLÉ, DESIGN FOR THE ARCHBISHOPRIC THRON IN ZAGREB CATHEDRAL, 1898/ HERMAN BOLLÉ, ENTWURF FÜR DEN ERZBISCHÖFLICHEN THRON DER ZAGREBER KATHEDRALE, 1898

workshop or the Crafts School (where for years he held the position of principle). The goal of employing students was to help the development of domestic craftsmanship as well as to decrease the importation of cheap industrial church furnishings (primarily Tyrolean).³⁸

Josip Vancaš (Sopron, March 22, 1859 – Zagreb, December 15, 1932)

Another of Schmidt's Croatian students and following Herman Bollé in the number and quality of projects undertaken is Josip Vancaš. Unlike Bollé, Vancaš was of Croatian origin, but most of his life he spent working and living in Sarajevo, Bosnia and Herzegovina (from the end of his education in 1884 to 1921). He graduated from the Technical College in Vienna in 1881, and influenced by Heinrich von Ferstel, he gained interest in Gothic architecture. Since Schmidt was known as the main expert in Gothic architecture, Vancaš enrolled in the Academy of Fine Arts where he began studying in 1882. However, the following year a teacher recommended him to the imperial minister of finance and chief secretary for Bosnia, Benjamin Kallay, as a designer for the new Sarajevo Cathedral.³⁹ And so in 1884 he moved to Sarajevo and started working for the National government of Bosnia and Herzegovina which formed after the 1878 occupation of the Austro-Hungarian Monarchy. First he built the parliament building and then a number of other public buildings in Sarajevo and the entire Province. However, he gained a reputation primarily for his work on the Sarajevo Cathedral. It was constructed between 1884 and 1889 and its lavishness was meant to indicate the new position the Catholic Church attained in post-occupation Bosnia. Built in the transitional Romanesque-Gothic style with prevailing Gothic elements, it became the biggest and most representative Catholic church in Bosnia. Its architectural quality turned Vancaš into the favourite architect of Josip Stadler, the archbishop of Vrhbosna (Sarajevo). Thus, over the following three decades Vancaš designed and built the Bishop's palace in Sarajevo as well as numerous Roman Catholic parish churches in Bosnia and Herzegovina. He also worked on the construction and restoration of almost every Franciscan monastery and accompanying church in the country. At the same time he was commissioned by the Orthodox Church to do certain projects. Apart from church architecture, Vancaš also engaged in designing train stations and post offices as well as residential and other public buildings. His entire oeuvre contained about three hundred projects, among which there were seventy churches.⁴⁰

Although he left the major part of his oeuvre in Bosnia and Herzegovina, it is not just his nationality that includes him in the group of Friedrich

JOSIP VANCAŠ, KATEDRALA U SARAJEVU, 1884-89./ JOSIP VANCAŠ, SARAJEVO CATHEDRAL, 1884-89/ JOSIP VANCAŠ, KATHEDRALE IN SARAJEVO, 1884-89

³⁸ Damjanović, Dragan, *Saborna crkva Vavedenja Presvete Bogorodice u Plaškom; Povijest episkopalnog kompleksa*, Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, Zagreb, 2005, 138.

³⁹ Božić, Jela, *Arhitekt Josip pl. Vancaš. Značaj i doprinos arhitekturi Sarajeva*, doktorska disertacija, PhD, University of Sarajevo, Sarajevo, 1989. Vancaš Josip, „Kako sam kao arhitekt došao u Bosnu“, *Večernja Pošta*, 2724, Sarajevo, July 12, 1930, 9. The year of his enrollment in the Academy was taken from: *** *Friedrich von Schmidt (1825 – 1891), Ein gotischer Rationalist*, 1991, 237

⁴⁰ Horvat, Rudolf, „†Arhitekt Josip pl. Vancaš“, *Hrvatska revija*, 3, Zagreb, 1933, 193-95; Makanec, Alfred, „†Josip pl. Vancaš Požeški“, *Katolički tjednik*, 52, Sarajevo, December 25, 1932, 2-4.

JOSIP VANCAŠ, PRESEK CRKVE SVETOG BLAŽA U ZAGREBU PREMA PROJEKTU IZ 1892./ JOSIP VANCAŠ, CROSS SECTION OF THE PARISH CHURCH OF ST. BLASIIUS IN ZAGREB, 1892/ JOSIP VANCAŠ, DURCHSCHNITT DER PFARRKIRCHE ST. BLASIIUS IN ZAGREB, 1892

⁴¹ Despot, Miroslava, „Bollé i Strossmayer“, *Život umjetnosti*, 26-27, Zagreb, 1978, 60-61.

⁴² Damjanović, 2005 (Sakralna arhitektura), 542.

⁴³ Jurić, Zlatko, „Kršnjavi – Vancaš: planiranje gradnje crkve Sv. Blaža u Zagrebu“, *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, 17/2, Zagreb, 1993, 126.

⁴⁴ Vancaš was possibly chosen due to Strossmayer's initiative or perhaps to the reputation he gained for building Sarajevo Cathedral.

⁴⁵ Jurić, 1993, 127.

⁴⁶ Krzović, Ibrahim, *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878-1918*, Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1987, 25.

von Schmidt's Croatian students, but the fact that he also worked on the construction and restoration of a number of remarkable architectural projects in Croatia as well. A crucial role for his engagement in the Croatian architecture of the time was played by Bishop Strossmayer. After he broke off relations with Hermann Bollé because of political views (which he considered to be Pan-German) and affiliation with the regime of Croatian Viceroy Khuen-Héderváry⁴¹, Bishop Strossmayer tried to make Vancaš his new private architect. He assigned him to restore the medieval walls next to the bishop's residence in Đakovo and the church in Dragotin (1899), as well as the construction of the preparatory seminary in Osijek Tvrđa (1897) and the cemetery chapel and local government building, both in Đakovo.⁴²

Alongside Strossmayer, a great influence on Vancaš's engagement in Croatia was the international competition for the construction of Saint Blasius' Church in Zagreb held in 1889-90. The president of the jury was Friedrich Schmidt himself who gave the best grades to the project by the Viennese architect Ferdinand Wendeler.⁴³ However, shortly after, the elected project was dismissed and Vancaš was invited to do a new one.⁴⁴ He came with three versions in the Neo-Renaissance style. Two of them were based on the three-aisled church with two towers and the front façade rendered as a triumphal arch, whereas the third was envisaged as a building central in plan.⁴⁵

Lengthy discussions on the location in the city postponed the works to the end of 1910. When the construction was finally about to start, Vancaš's designs were already outdated and the task of creating new designs was entrusted to architect Viktor Kovačić, Otto Wagner's student. However, later in his career Vancaš designed several sacral buildings in Bosnia which resemble the unexecuted designs for Saint Blasius' Church in Zagreb, such as the Franciscan church in Fojnica and the church of Saint Cyril and Methodius in Sarajevo.⁴⁶

While he held a certain monopoly on the construction of Catholic churches in Bosnia, Vancaš faced strong competition in Croatia, for there were a number of good architects (as well as some which were not so good) specialized in church architecture, alongside Schmidt's students mentioned in this text. Despite that fact, in the period from 1890 – 1914 Vancaš received commissions for significant restoration and construction projects of sacral buildings. The most important works included the complete restoration (and construction of annexes) of the parish churches in Oštarije near Ogulin (Lika), Desinić and Krapina (Hrvatsko Zagorje) and partial restoration of the Senj Cathedral. These projects made Vancaš, along with Bollé and Holjac, the most significant advocate of Schmidt's restoration principles of sacral buildings during historicism in Croatia. All his restoration projects were conducted with special regard to stylistic purity and attempts to bring the building into an ideal state whose medieval appearance or designs was presupposed by careful studies. The church in Krapina shows that the legacy

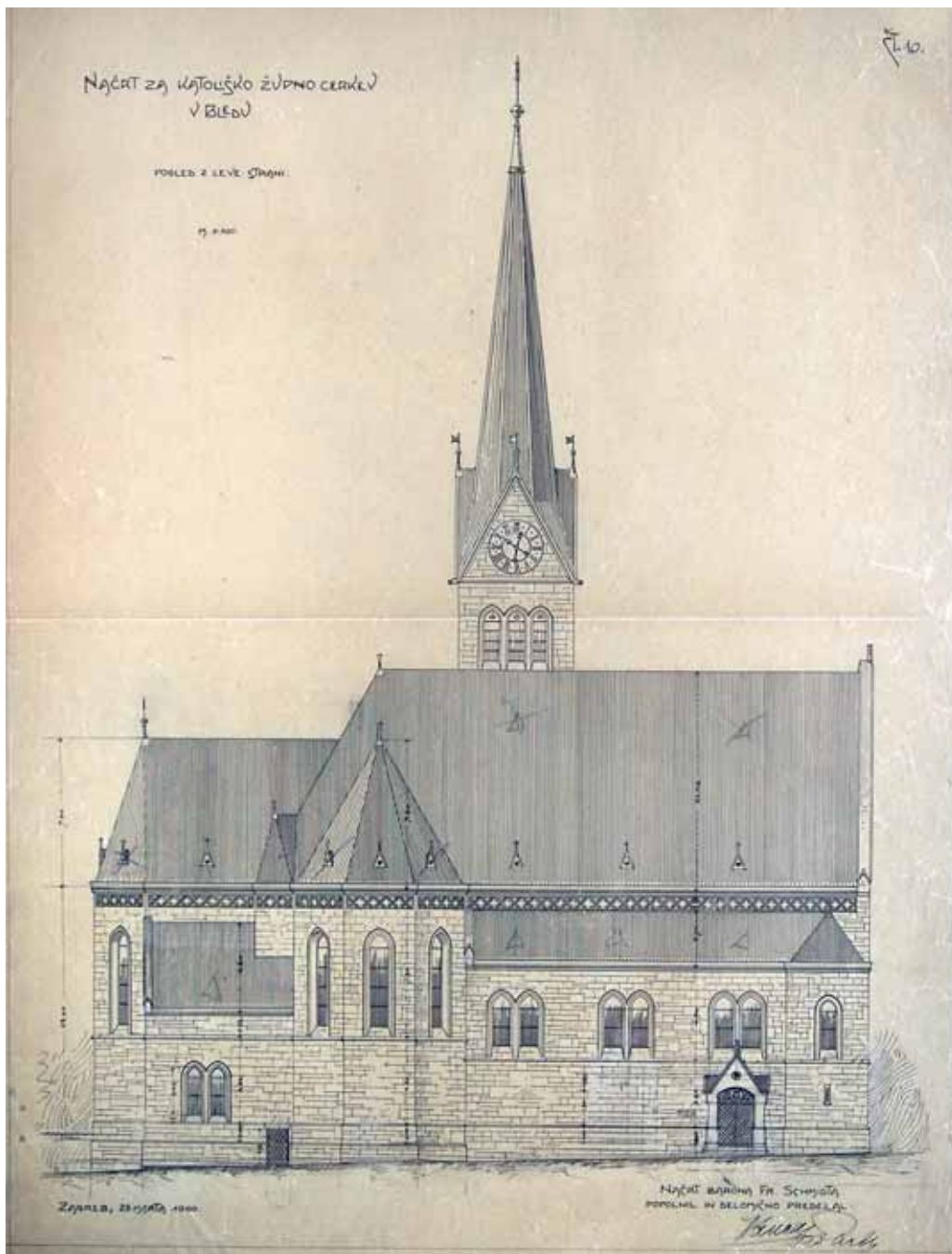

JOSIP VANČAŠ, GLAVNO PROČELJE CRKVE SV. ĆIRILA I METODA U SARAJEVU, 1895-96./ JOSIP VANČAŠ, MAIN FAÇADE OF SS CYRIL AND METHODIUS' CHURCH, SARAJEVO, 1895-96/ JOSIP VANČAŠ, HAUPTFASSEDE DER KIRCHE DER HL. KYRILLOS UND METHODIUS, SARAJEVO, 1895-96

JOSIP VANČAŠ, UNUTRAŠNOST CRKVE SVETIH ĆIRILA I METODA U SARAJEVU, 1895-96./ JOSIP VANČAŠ, INTERIOR OF SS CYRIL AND METHODIUS' CHURCH, SARAJEVO, 1895-96/ JOSIP VANČAŠ, INNENANSICHT DER DER KIRCHE DER HL. KYRILLOS UND METHODIUS, SARAJEVO, 1895-96

JOSIP VANČAŠ, PROJEKT ZA RESTAURACIJU GLAVNOG PROČELJA CRKVE U OŠTARIJAMA U LIKI, 1901-03./ JOSIP VANČAŠ, DESIGN FOR THE RESTORATION OF THE MAIN FAÇADE, PARISH CHURCH IN OŠTARIJE, LIKA, 1901-03/ JOSIP VANČAŠ, RESTAURIERUNGSPROJEKT FÜR DIE HAUPTFASSEDE DER PFARRKIRCHE IN OŠTARIJE, LIKA, 1901-03

FRIEDRICH SCHMIDT I JOSIP VANCAS, PROJEKT ZA BOČNO PROČELJE ŽUPNE CRKVE U BLEDU, SLOVENIJA, 1903-05./ FRIEDRICH SCHMIDT AND JOSIP VANCAS, DESIGN FOR THE LATERAL FAÇADE OF THE PARISH CHURCH IN BLED, SLOVENIA, 1903-05/ FRIEDRICH SCHMIDT UND JOSIP VANCAS, ENTWURF FÜR DIE SEITLICHE FASSADE DER PFARRKIRCHE IN BLED, 1903-05

of post-medieval styles, especially the Baroque, was not respected. Many elements detected in Bollé's buildings, and adopted from Schmidt's oeuvre, can be seen in Vancaš's designs as well. These are namely his inclination to High Gothic, simple architectural articulation of the interior which was compensated with rich varicoloured walls. A lot of details in Vancaš's Neo-Gothic structures make them better than Bollé's. They are more diverse and representative, and less stereotypical. It is probably no coincidence that it was exactly Vancaš who was graded best among all Croatian architects in the second half of the nineteenth century in Viennese professional publications that contained a number of his designs for sacral and secular buildings.⁴⁷ The reputation he enjoyed is witnessed by his considerable activities in Slovenia where he independently worked on numerous building projects and completed the parish church in Bled (1903-05) by redesigning Schmidt's 1885 original designs for the church.

More than any of Schmidt's other Croatian students, Vancaš turned to Secession (Art Nouveau) after 1900, especially to residential and public architecture (the building for a post office in Sarajevo, the First Croatian Savings Bank in Zagreb and so forth). However, in church architecture, he retained historicist elements even in the later stages of his career.

Among the six architects which this paper discusses, Vancaš produced the biggest number of texts and eventually turned into an esteemed theorist of architecture. The main scope of his theoretical interest was the Bosnian vernacular architecture. He also tried to insert its elements into his own architecture attempting to create a specific Bosnian style. Furthermore, he wrote about the history of theatre, urban development issues in Bosnian cities, and about contemporary buildings.⁴⁸

Janko Holjac (Zagreb, December 17, 1865 – Zagreb, July 28, 1939)

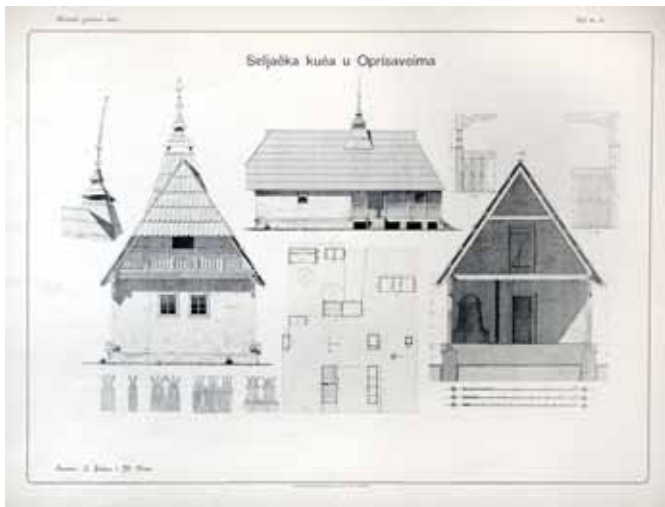
Janko Holjac belongs to the last generation of Croatian architects who were educated by Friedrich von Schmidt. He enrolled in the Academy in 1884⁴⁹, and graduated in 1887, three years before Schmidt's death. After graduating, he received a position at the Croatian national government. From 1895 to 1910 he opened a private architectural office, and subsequently became Zagreb mayor. In 1923 he started working at the Technical College only to receive a position later on at the Technical University which he held to his retirement in 1937. Although the body of his work is far smaller than those of Bollé and Vancaš, Holjac designed a rather large number of buildings, many of which represent some of the most important examples of mature and late historicism in Croatia.⁵⁰

⁴⁷ In the magazine *Der Bautechniker* Vancaš is one of the most frequently mentioned architects. Articles on his buildings were also published in *Wiener Bauindustrie Zeitung* and in *Der Architekt*.

⁴⁸ Szavits-Nossan, Stjepan, „Josip Vancaš“, *Tehnički list*, 2, Zagreb, 1933, 29-30.

⁴⁹ *** *Friedrich von Schmidt (1825 – 1891)*, *Ein gotischer Rationalist*, 1991, 233

⁵⁰ Gabrić, G., „Janko Holjac“, *Alma Mater Croatica*, Zagreb, 1940, 418-19.

JANKO HOLJAC I MARTIN PILAR, SELJAČKA KUĆA U OPRISAVCIMA, OKO 1885./ JANKO HOLJAC I MARTIN PILAR, RURAL HOUSE IN OPRISAVCI, C. 1885/ JANKO HOLJAC I MARTIN PILAR, ARCHITEKTONISCHE AUFNAHMEN DER VOLKSBAUKUNST KROATIENS. DAS HAUS IN OPRISAVCI, 1885

JANKO HOLJAC, PROJEKT ZA GRKOKATOLIČKU ŽUPNU CRKVU U PETROVCIMA KOD VUKOVARA, 1893./ JANKO HOLJAC, DESIGN FOR THE GREEK-CATHOLIC PARISH CHURCH IN PETROVCI NEAR VUKOVAR, 1893/ JANKO HOLJAC, GRIECHISCH-KATHOLISCHE PEARRKIRCHE IN PETROVCI BEI VUKOVAR, 1893

⁵¹ Architect J. Altmann was an assistant to Holjac and Pilar.

⁵² Holjac, Janko, „Gradjevni oblici hrvatskih seljačkih zgrada“, *Viesti društva inžinira i arhitekta*, 3, Zagreb, 1904, 38-39.; Premerl, Tomislav, „Prvi publicirani radovi o narodnom graditeljstvu“, *Čovjek i prostor*, 301, Zagreb, 1978, 14-15.; Milas-Matutinović, Josipa, „Janko Holjac“, *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, I, Zagreb, 1995, 338.

⁵³ Bollé used drawings created by Holjac and Pilar in designing buildings in ‘vernacular style’.

However, Holjac spent the most important part of his professional life producing, together with the architect Martin Pilar, measured drawings of rural architectural heritage which they published in 1885 while still students at the Academy.⁵¹ These two architects made measured drawings of approximately forty vernacular buildings in Slavonia and Srijem.⁵² The quality and significance of these drawings was immediately recognized and some of them were published in the seventeenth annual file of the magazine *Wiener Bauhütte (Vienna Workshop)*, and some in the local professional magazine *Viesti društva inžinira i arhitekata u Zagrebu (Bulletin of the Zagreb Association of Civil Engineers and Architects)*. Later on, all these drawings were compiled in an exhaustive publication *Hrvatski građevni oblici (Elements of Croatian Vernacular Architecture)* and published in Croatian and German between 1904 and 1909. Documenting vernacular architecture in Croatian villages Holjac and Pilar searched, like Bollé before them, for a special form of Croatian national architecture.⁵³

In contrast to Vancaš and Bollé, Neo-Gothic did not have a special place in Holjac’s architecture, probably due to the fact that he designed a small number of Catholic churches. Incomparably more original and interesting are his buildings of the ‘Byzantine’ style in which he merged elements of the Russian revival style and Croatian vernacular architecture. Holjac used this style for the construction of the Greek Catholic church in the village of Petrovci near Vukovar (1893) and restoration of the Orthodox cathedral of the Serbian eparchy of Gornji Karlovac in Plaški (Lika) (1898-1903). In the case of both churches the style was supposed to reflect the purpose of the building, which is generally the case in the historicist period. The Russian revival style

in the Petrovci church reflects the national origin of Greek Catholic Ruthenians who have inhabited the village, whereas in Plaški cathedral it showed the connection of the Serbian Orthodox church in Croatia with Russia. Holjac's architectural style is in fact a hybrid. The misconception of the basic elements of Russian architecture is evident, primarily in the adoption of the façade articulation but not in the specific central spatial disposition of Russian churches which were constructed at the time throughout Europe by Russian emigrants and tourists (Vienna, San Marino, Nice, Florence, Sofia etc).⁵⁴

The cathedral in Plaški is Holjac's biggest restoration accomplishment. Built in the Baroque style in the eighteenth century, the restoration of the church was planned by then Archbishop Mihajlo Grujić, who was closely associated with the government of Viceroy Khuen-Héderváry. His decision was mainly influenced by Bollé's restoration of the cathedral in Pakrac. As opposed to restoration projects carried out by Bollé and Vancaš, the restoration of this church was undertaken with more regard to the historic structure of the building. Holjac kept the old Baroque vaults and belfry though more due to the archbishop's requirements than his own tendency to preserve the historic layers of the church. However, he entirely altered the lateral façades, added a belfry and two Russian-style chapels on both sides of the chancel and transformed the interior with lavish wall paintings, stained glass windows and other church furnishings.⁵⁵

Among the few considerably big Catholic churches designed by Holjac, the most prominent one is the church of the Heart of Christ in Zagreb (1901-02). It is a single-aisled church with two towers and side chapels. Unlike the buildings designed by Schmidt's Croatian students that are mainly Gothic, Renaissance, Byzantine and Romanesque in style, this church was built in the Baroque style. The choice of Baroque was conditioned by the typical historicist attempt at using the style as a reflection of the purpose of the building. In the case of this church, Holjac chose the style which had been used for seventeenth and eighteenth century churches by the Jesuits during their golden age. After the pope restored the order, they readopted Baroque for their churches. Holjac's choice of style also reflects the rise of interest for Baroque in architecture and art, both in theory and practice at the end of the nineteenth century.⁵⁶

Martin Pilar (Slavonski Brod, November 16, 1861 – Zagreb, April 22, 1942)

Although somewhat younger than Holjac, Martin Pilar enrolled in the Vienna Academy the same year, 1884, and left Schmidt's office in 1886.⁵⁷ He was mentioned in the previous portions of this paper, because a part of his

JANKO HOLJAC, SUDBENI STOL U OSIJEKU, ZAVRŠEN 1899./ JANKO HOLJAC, COURT BUILDING, OSIJEK, 1899/ JANKO HOLJAC, GERICHTSHOF IN OSIJEK, 1899

⁵⁴ For Holjac's views on the Russian revival style see: Damjanović, *Saborna crkva*, pp. 93-110.; Damjanović, Dragan, „Stilsko rješenje arhitekta Janka Holjca za gradnju pravoslavne Saborne crkve u Plaškom i grkokatoličke župne crkve u Petrovcima“, *Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* 12, 1 (27), Zagreb, 2004, 67-75.

⁵⁵ Damjanović, *Saborna crkva*, pp. 93-110.

⁵⁶ Maruševski, Olga, „Bazilika Srca Isusova u Zagrebu“, *Isusovačka baština u Hrvata*, Muzejsko – galerijski centar, Zagreb, 1992, 151-57.

⁵⁷ *** Friedrich von Schmidt (1825 – 1891), *Ein gotischer Rationalist*, 1991, 235; Jurić, Zlatko, „Arhitekt Martin Pilar – zagrebački radovi 1889. – 1900.“, *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, 18, Zagreb 1994, 153; Vancaš, Josip, „Architekt Professor Martin Pilar zu seinem 70. Geburtstag“, *Morgenblatt*, 251, Zagreb, September 16, 1931, 5.

MARTIN PILAR, KUĆA JULIJA MALLYJA, MIHANOVIĆEVA 28, ZAGREB, 1899./ MARTIN PILAR, JULIO MALLY'S HOUSE, MIHANOVIĆEVA STREET 28, ZAGREB, 1899/ MARTIN PILAR, JULIO MALLY'S HAUSE, MIHANOVIĆEVA STRASSE 28, ZAGREB, 1899

⁵⁸ Jurić, 1994, 153-54.

⁵⁹ Plans for the restoration of the fortified town, which can be found in the estate of Martin Pilar kept at the National and University Library, Zagreb, can attest to the fact that he played a bigger role in the project than Janko Holjac, which is the reason he is mentioned here

⁶⁰ Damjanović, 2005 (Sakralna arhitektura), 540.

⁶¹ Premerl, Tomislav, „Martin Pilar“, *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, I, Zagreb, 1996, 61.

⁶² Jurić, 1994, 162.

life and work is connected to Holjac. Upon arrival in Croatia, he started working as civil servant and, later, architect in various offices. From 1891, he worked independently. After setting up a private architectural office with Julio Mally and Karl Bauda in 1894, he became one of the most important designers of residential architecture in Zagreb.⁵⁸ The part of his oeuvre from the eighties and the beginning of the nineties is the most relevant for this paper since it demonstrates certain elements of Schmidt's architecture. It was already mentioned that Pilar and Holjac shared authorship of the monograph on the Croatian vernacular architectural heritage. They also worked together on a series of other projects in the eighties among which, one extremely interesting one stands out, namely, the restoration of the castle Sokolac in Brinje in Lika, which is an important national monument commissioned by the aristocratic family of Frankopan.⁵⁹ Although the designs for the restoration project were never executed, it is nevertheless important to mention them because they refer directly to similar works of Schmidt. The only surviving structure of the entire medieval town was a two-storey Gothic chapel and remains of the walls belonging to the residential parts. Restoration designs made by Pilar and Holjac in the 1880s entirely envisaged basically following the puristic fashion of the restoration of Viollet-le-Duc in Pierrefonds or Carcassonne, or be even more similar to the one undertaken by Schmidt and Josef Mocker on Karlstein castle in the Czech Lands. More specifically, they planned to raise the roof level, add a lateral one-floor structure, restore completely the donjon and low sections of the walls and make crenellations and embrasures.

In the first half of the 1890s Pilar designed several churches. The most important projects include the tree-aisled Neo-Gothic parish church in Vrbovsko (which was later built according to Bollé's designs) and the Neo-Renaissance church in Podvinje near Slavonski Brod (1888-89).⁶⁰ Bollé's influence on both churches is clearly visible, which is understandable since in 1886-89 Pilar occasionally worked in his office during the restoration of Zagreb Cathedral.⁶¹ In the later stage of his career, Pilar would design almost exclusively residential buildings in the Neo-Renaissance or Neo-Baroque styles.⁶²

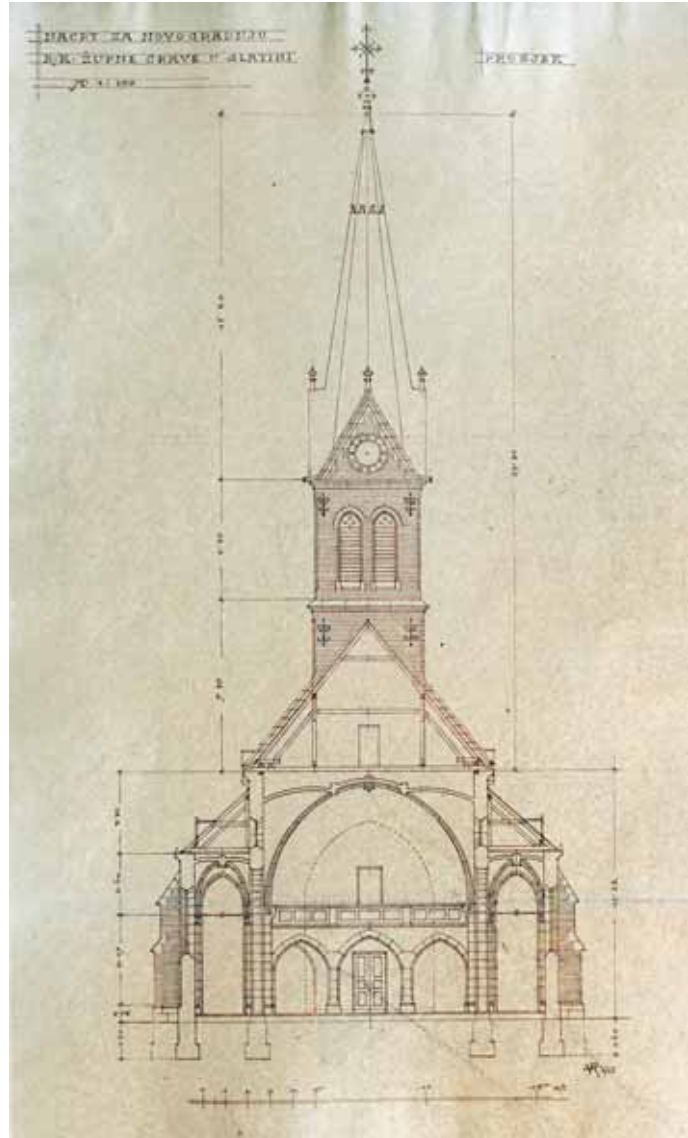
Janko Josip Grahor (Nova Gradiška, November 6, 1855 – Zagreb, March 7, 1918) and Vincenz (Vinko) Rauscher (Salzburg, January 18, 1853 – Zagreb(?), after April 30, 1932)

Janko Josip Grahor and Vinko Rauscher belong to the oldest generation of Schmidt's Croatian students. However, they are mentioned in the end since Grahor's oeuvre is rather small and Rauscher's is not familiar enough.

JANKO JOSIP GRAHOR, PRVA HRVATSKA ŠTEDIONICA U RADIĆEVOJ ULICI BR. 30., ZAGREB, 1880./ JOSIP JANKO GRAHOR, FIRST CROATIAN SAVINGS BANK, ZAGREB, RADIĆEVA STREET 30, 1880/ JANKO JOSIP GRAHOR, ERSTE KROATISCHE SPARKASSE, ZAGREB, RADIĆEVA-STRASSE 30, 1880

VINKO RAUSCHER, UNUTRAŠNOST ŽUPNE CRKVE U SLATINI, DANAŠNJE STANJE/ VINKO RAUSCHER, INTERIOR OF THE PARISH CHURCH IN SLATINA/ VINKO RAUSCHER, INNENANSICHT DER PFARRKIRCHE IN SLATINA

VINKO RAUSCHER, PRESJEK RIMOKATOLIČKE ŽUPNE CRKVE U SLATINI, 1910./ VINKO RAUSCHER, CROSS SECTION OF THE PARISH CHURCH IN SLATINA, 1910/ VINKO RAUSCHER, DURCHSCHNITT DER PFARRKIRCHE IN SLATINA, 1910

⁶³ Maroević, Ivo, *Graditeljska obitelj Grahor*, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, Book XV, Zagreb, 1968, 63-64.

⁶⁴ He enrolled in the Academy in 1878 *** *Friedrich von Schmidt (1825 – 1891), Ein gotischer Rationalist*, 1991, 232

⁶⁵ Maroević, 1968, 76.

⁶⁶ Grahor, Janko Josip, „Sgrada Prve hrvatske štedionice u Zagrebu“, *Viesti kluba inženira i arhitekta*, 2, Zagreb, December 31, 1882, 1-7.

⁶⁷ Maroević, 1968, 67.

⁶⁸ He designed a small number of residential buildings in Zagreb.

⁶⁹ Maroević, 1968, 73.

⁷⁰ *** *Friedrich von Schmidt (1825 – 1891), Ein gotischer Rationalist*, 1991, 236

⁷¹ *** „Wiener Akademie der bildenden Künste“, *Kunst Chronik*, 44, Leipzig-Vienna, August 11, 1876, 706

⁷² Damjanović, *Saborna crkva*, p. 124-29

⁷³ Radović Mahečić, Darja, „Pučka škola arhitekta Vincenza Rauschera u Krapini“, *Peristil, Zbornik radova za povijest umjetnosti*, 42-43, Zagreb, 1999-2000, 133-44.

Grahor's educational background largely resembles those of other architects discussed in this paper. He acquired practical architectural knowledge at the Technical College in Vienna from 1871-78.⁶³ He came from a family of architects. His father, Janko Nikola Grahor, was one of the first architects to adopt the principles of historicism in Croatia and, later, a joint owner of a respectable construction company *Grahor i Klein (Grahor and Klein)* in Zagreb, where young Grahor started working immediately upon his return from Vienna in 1880.⁶⁵ The same year he designed most certainly his best work - the building of the First Croatian Savings Bank in Radićeva Street, Zagreb.⁶⁶ Built in a mixed Neo-Renaissance and Neo-Romanesque style it demonstrates a much stronger influence of Ferstel's than Schmidt's architecture.

After 1885, he continued working for a newly established company for the production of bricks and building material *Grahor i sinovi (Grahor and Sons)*.⁶⁷ Although he continued designing from time to time, his most important task was to run the business, which explains the small size of his oeuvre.⁶⁸ Almost all the buildings from the early stages of his career were built in the Neo-Renaissance style, whereas in the subsequent periods he turned more to Neo-Baroque forms.⁶⁹

Although Vincenz (Vinko) Rauscher enrolled in the Vienna Academy in 1873⁷⁰, much earlier than the other Croatian architects in Schmidt's class, almost none of his big projects could be found in Croatia up to the very end of the nineteenth century. The date of his death is still unknown. The only known fact is that he was born in Salzburg and that he won high marks at the university when he received an Academy Award for cathedral and castle designs.⁷¹

His activities prior to the stated architectural accomplishments in Croatia are yet to be brought to light. The only known fact is that he was employed in the first and second decades of the twentieth century at the Building Department of the Croatian Interior Ministry designing numerous churches and church furnishings mainly in the Neo-Gothic and Neo-Renaissance styles. The most accomplished buildings within his oeuvre include a Neo-Gothic Catholic churches in Dalj and Slatina, Slavonia, Neo-Byzantine Orthodox churches in Marindol (Slovenia) and Voćin, and the Neo-Renaissance belfry of a church in Novi Vinodolski in Hrvatsko Primorje. He restored medieval chapel of St. Ann in Donja Vrijeska in the Neo-Gothic style, and produced quite a number of designs for the interior church furnishings among which a special mention should be made of the iconostasis at the Orthodox cathedral in Plaški.⁷² He is certainly most famous for his work on the completion of the Mirogoj arcades and the Church of Christ the King⁷³ after Bollé's death.

Occasional architectural activity of other students

In addition to the aforementioned six architects, several other architects educated by Schmidt infrequently and sporadically engaged in architectural activity in what is today Croatian territory. The list of students who will be furthermore mentioned here presents only the most significant ones, namely Rudolf Schwengberger, Victor Luntz, Richard Jordan and August Kirstein from Vienna, Sandor Aigner and Ernő Foerk from Budapest and Hans Pascher from Graz.

Rudolf Schwengberger⁷⁴, who was the oldest among this group of students, and one of Schmidt's first students in general, worked for a short period of time (1866-67) on the construction of the Đakovo Cathedral as a building contractor and as Rösner's main representative with the Cathedral Chapter of Đakovo. Since he developed health problems at the end of 1867 and soon after died, in April 1868, his contribution to the cathedral construction was not particularly significant and it was mainly present in elaboration and realization of Rösner's designs.⁷⁵ The only surviving but unexecuted design by Schwengberger was a design for the restoration of medieval wall remains within the bishopric complex in Đakovo which he wanted to restore in the Neo-Gothic style. Works of other four architects can be placed within a wide geographical and chronological framework. Most of them belong to the period following Schmidt's death, or more precisely, the last decade of the 19th and the first decade of the 20th century. The most monumental accomplishment among them is undoubtedly the church of Madonna del Mare in Pula. The church was actually one of Schmidt's last building project on which he worked in 1890, only several months before his death, designing it in the Neo-Romanesque style, which was a rather untypical choice of style in the context of his oeuvre. This outstanding church witnessed the importance of Pula as the main military port in the Monarchy. It was completed after Schmidt's death according to somewhat altered designs made by architects Victor Luntz and Natale Tomassi (1891-98).⁷⁶

The second half of the 1890s saw a short architectural activity of Richard Jordan, one of the most important Viennese students of Friedrich von Schmidt, who left his mark on three accomplishments in the eastern part of Croatia, only one of which can justifiably be called his. Jordan worked on the completion of the largest Neo-Gothic parish church in Croatia whose construction had begun in 1894 in the capital of Slavonia, Osijek. The original design for the church was created by architect Franz Langenberg from Bonn, Germany, who won the first award at a big international architecture design competition for this church. In 1895, after Langenberg's death, Richard

⁷⁴ He was matriculated at the Academy in 1863; *** *Friedrich von Schmidt (1825 – 1891)*, *Ein gotischer Rationalist*, 1991, 237

⁷⁵ Pavić, Matija; Cepelić, Milko, *Josip Juraj Strossmayer, biskup bosansko / đakovački i sriemski god. 1850. / 1900*, Zagreb, 1900-1905.

⁷⁶ *** *Friedrich von Schmidt (1825 – 1891)*, *Ein gotischer Rationalist*, 1991, 230

ERNŐ FOERK, GYULA SÁNDY, UPRAVA POŠTA,
 JURISÍČEVA 13, ZAGREB, 1902-03./ ERNŐ
 FOERK, GYULA SÁNDY, CENTRAL POST OFFICE,
 ZAGREB, JURISÍČEVA STREET 13, 1902-03/ ERNŐ
 FOERK, GYULA SÁNDY, HAUPTPOSTGEBÄUDE,
 JURISÍČEVA STRASSE 13, ZAGREB, 1902-03

Jordan was entrusted with the completion of the building, probably on the initiative of Iso Kršnjavi or Bishop Strossmayer.⁷⁷ The only alteration to Langenberg's original design was the reduced height of the belfry which had to be done due to financial reasons. During the same period, Jordan took over two other church projects in Slavonia previously arranged by Langenberg, namely the construction of the chapel of Our Lady of the Snow in Osijek and renovation of the Franciscan church in Vukovar. It was with the church in Vukovar that he completely broke free from his predecessor's influence and showed his individual architectural signature. Instead of a big domed Neo-Romantic church whose construction was too expensive, Jordan designed a Neo-Baroque building with a massive mansard roof.⁷⁸

Schmidt's Hungarian students created stylistically more distinctive architectural accomplishments of late historicism in Zagreb. Sandor Aigner made Neo-Romantic designs for the building of the State Forests Administration, today the building of the Croatian Bank for Reconstruction and Development in Strossmayer Square in Zagreb (1898), while Ernő Foerk in cooperation with Gyula Sándy created the building of the Central Post Office in Jurišićeva Street in Zagreb combining features of Neo-Gothic and Vienna Secession (1902-03).

It is possible that other Schmidt's students also worked in Croatia and that there is a larger number of similar works to those mentioned in this text. However, findings about the architectural accomplishments presented here resulted from the recent research which, even if there are no future discoveries of works by other Schmidt's students, provides more than a clear illustration of the fact that Schmidt's academic activity led to the transformation of Croatian 19th architecture and to the adoption of modern views on style, restoration and building activities in general.

⁷⁷ Živaković-Kerže, Zlata; Jarm, Antun, *Župna crkva Sv. Petra i Pavla u Osijeku*, Rimokatolički župni ured sv. Petra i Pavla, Osijek, 1995, 25.

⁷⁸ Damjanović, 2005 (Sakralna arhitektura), 540-41.

Wiener Akademie der bildenden Künste und die kroatische Architektur des Historismus. Friedrich von Schmidts kroatische Schüler

¹ Sisa, József, „Neo-Gothic Architecture and Restoration of Historic Buildings in Central Europe, Friedrich Schmidt and his School“, *JSAH (Journal of the Society of Architectural Historians)*, Chicago, 61/2, 2002, 174;

Krause, Walter, „The Role of Neo-Gothic in the Ecclesiastical Art of Austrian Historicism“, *Centropa. A Journal of Central European Architecture and Related Arts*, 3/3, New York, 2003, 184-93

² *** Friedrich von Schmidt (1825 – 1891), *Ein gotischer Rationalist*, Wien, Historisches Museum der Stadt Wien, 1991, 231-38

³ Eitelberger von Edelberg, Rudolf, „Friedrich Schmidt“, *Gesammelte Kunsthistorische Schriften*, I. Band, Wien, 1879, 391

⁴ Sisa, 2002, 174

⁵ Die Anwendung des mittelalterlichen Stils in der profanen Architektur war in Mitteleuropa wenig verbreitet, so dass es auch Schmidt, trotz zahlreichen Bemühungen, nicht gelang, die Situation wesentlich zu ändern (außer in der Burgenarchitektur).

Die Rolle der Wiener Akademie der bildenden Künste in der Architekturgeschichte der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts war auf dem ganzen Gebiet der österreichisch-ungarischen Monarchie gewaltig. Die meisten an dieser Institution ausgebildeten oder weitergebildeten Architekten wurden zu führenden Projektanten, Theoretikern und Architekturgeschichtlern in zahlreichen Städten Mitteleuropas, nicht nur innerhalb, sondern auch außerhalb der Monarchiegrenzen (in Deutschland, Bulgarien, Rumänien usw.). Eine besondere Rolle in diesem Prozess spielte der Architekt Friedrich von Schmidt. Obwohl er in Wien anfänglich kalt empfangen wurde, erlangte er durch die Berufung an die Akademie rasch Anerkennung in der Gesellschaft. Danach gelang Schmidt der Aufstieg zum wahrscheinlich angesehensten Architekten der Monarchie.¹

Vom Beginn seiner Tätigkeit an der Akademie 1859 bis zu seinem Tod 1891 gingen aus seiner Klasse 226 junge Architekten hervor,² womit wohl die größte „Architekturschule“ überhaupt geschaffen wurde.³ Leider ist das Werk der meisten seiner Schüler größtenteils immer noch nicht erforscht, und aufgrund der Sprachbarrieren ist es nicht möglich, aus den vorhandenen Texten eine umfassende Synthese der Einwirkungen dieser Schule zu machen. Seine offene Haltung sowie die reformierte Unterrichtsweise⁴ machten seine Schüler nicht nur zu seinen Anhängern in Bezug auf den Stil, sondern auch zu seinen Verehrern. Er führte seine Studenten auf zahlreiche Reisen innerhalb und außerhalb der Monarchie (vor allem nach Italien) und brachte sie in unmittelbaren Kontakt mit der mittelalterlichen Architektur und der Architektur der Renaissance. Dabei konzentrierte er sich doch am meisten auf Gotik und auf ihre Anwendung an zeitgenössische, vor allem sakrale Bauten.⁵ Indem er sie detaillierte Bauaufnahmen alter Bauten ausarbeiten ließ, die teilweise in der monumentalen Zeitschrift *Wiener Bauhütte* veröffentlicht wurden, brachte er ihnen das praktische Fachwissen bei. Bald begann er, die besten unter ihnen an seinen zahlreichen Neubauten und Restaurationen zu beschäftigen, wonach sie in der Regel selbständig wurden, wie es mit Viktor

Luntz, Alexander von Wielemans, August Kirstein und Richard Jordan in Wien, Josef Mocker in Prag, Imre Steindl und Frigyes Schulek in Budapest, August Prokop in Brno (Brünn) oder Georg Hauberisser in München der Fall war.

Insgesamt sechs Architekten der Schmidt-Schule lebten und wirkten für eine längere Zeit, bzw. ihr Leben lang, in Kroatien: Herman Bollé, Josip Vancaš, Janko Holjac, Martin Pilar, Vinko Rauscher und Janko Josip Grahor. Alle, außer dem wichtigsten unter ihnen, Herman Bollé, studierten an der Wiener Akademie der bildenden Künste. Manchmal mehr und manchmal weniger, aber doch macht sich Schmidts Einfluß in ihren Werken bemerkbar. Durch ihre Tätigkeit als Projektanten, die in den 70er Jahren des 19. Jahrhunderts begann und bis zum Ende des 1. Weltkrieges dauerte, gelang es ihnen die kroatische Architektur gänzlich zu verändern. Die Domination des Spät-Historismus in der kroatischen Architektur beginnt erst mit ihrer Rückkehr vom Studium, bzw. ihrer Umsiedlung nach Zagreb. Eine entscheidende Rolle spielten sie in der Verbreitung von Neugotik als Stil, in der Einführung der späthistoristischen Herangehensweise an die Restaurierung von Baudenkmalern sowie in der Schaffung der ersten seriöseren Einblicke in das ethnologische Bauerbe Kroatiens. Manche von ihnen (vor allem Bollé) verbreiteten durch ihre Lehrtätigkeit das erworbene Wissen weiter und schufen eigene Schulen. Obwohl alle sechs in größerem oder kleinerem Maße sowohl öffentliche Objekte als auch Wohngebäude bauten, konzentrierten die meisten von ihnen den größten Teil ihrer Projektantentätigkeit auf die sakrale Architektur, was vor allem für Herman Bollé, Vinko Rauscher und Josip Vancaš gilt, und weniger auf Janko Holjac und Martin Pilar zutrifft. Nur Janko Josip Grahor, soviel man weiß, projektierte überhaupt keine Kirchen. Obwohl die ihnen in Schmidts Atelier eingeprägten Lehrsätze an der Formensprache ihrer Bauten deutlich erkennbar sind, wurden sie mit der Zeit größtenteils selbständig und schufen außerordentlich originelle Werke, wie es etwa Bollés Friedhof *Mirogoj* in Zagreb, oder Vancaš' nie realisierte Kirchen des hl. Blasius, bzw. Holjacs Kathedralen in Plaški sind.

Gleich zu Anfang soll betont werden, dass die Auswahl gerade dieser sechs Architekten keinesfalls das Ergebnis eines ethnischen Schlüssels ist. Sie wurden vor allem deshalb ausgewählt, weil sie für eine kürzere oder längere Zeit in Kroatien lebten. Dabei sind zwei von ihnen überhaupt nicht kroatischer Herkunft: Herman Bollé und Vincenz Rauscher. Da sie aber fast ihr ganzes Opus (Bollé), oder einen wesentlichen Teil davon (Rauscher) in Kroatien hinterließen, ist es verständlich, dass wir sie für die kroatischen Schüler Friedrich von Schmidt halten. Am Ende dieses Textes ist in Kürze die Tätigkeit anderer Schüler von Schmidts erwähnt worden, die in Kroatien bauten, aber nie in Kroatien lebten (Luntz, Jordan, Kirstein, Pascher).

Hinsichtlich des Themas, mit dem sich der Text beschäftigt, wird hier hauptsächlich vom historistischen Teil ihrer Œuvre die Rede sein, weil

darin die Verbindungen mit den Werken Friedrich von Schmidts sowie mit der Wiener Architektur der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts im Allgemeinen am deutlichsten zum Vorschein treten. Ein Teil der erwähnten Architekten wandte sich um 1900 dem Jugendstil zu (Vrancaš, Pilar) und schuf in diesem neuen Stil zahlreiche interessante und bedeutende Bauwerke.

Am Rande der Monarchie arbeitend, in bescheidenen Verhältnissen, hatte diese Gruppe von Architekten selten Gelegenheit, Monumentales zu schaffen, dafür aber die Möglichkeit, quantitativ monumentale Œuvres zustande zu bringen. Im Unterschied zu ihren Studienkollegen aus Wien, die auch nach dem Studienabschluss im Schmidts Atelier weiter arbeiteten (wie etwa Viktor Luntz oder August Kirstein), hatten sie die Möglichkeit, ihre Tätigkeit völlig selbständig auszuüben und sich in der von ihnen selbst ausgewählten Richtung zu entwickeln. Luntz und Kirstein und viele andere Mitarbeiter im Schmidts Atelier werden diese Gelegenheit erst nach dem Tod des Meisters haben.

Das Aufkommen des Historismus in der kroatischen Architektur, Einfluss von Josip Juraj Strossmayer und Isidor Kršnjavi

Nach der Revolution 1848-1849 blieb die Stellung Kroatiens in der Habsburgermonarchie im Wesentlichen unverändert. Obwohl die kroatischen Kräfte, angeführt von Banus Jelačić, eine entscheidende Rolle bei der Unterdrückung des Aufstands in Ungarn und der Niederschlagung der Revolution in Wien gespielt hatten, ließ die neue absolutistische Ordnung mit Minister Bach an der Spitze einen größeren Selbstständigkeitsgrad des Landes innerhalb der Monarchie nicht zu. Die Situation änderte sich auch nach 1860 und der Erneuerung der konstitutionellen Verfassung kaum. Während der darauf folgenden siebenjährigen Verhandlungen zwischen Wien und Pest über die zukünftige Staatsordnung manövrierte Zageb, in seiner Bemühung die größtmögliche Unabhängigkeit Kroatiens zu erreichen, ständig zwischen den zwei Parteien hin und her. Nach dem Österreichisch-Ungarischen Ausgleich und der Dualisierung der Monarchie, fiel Kroatien unter die ungarische Verwaltung, konnte sich aber doch – durch den Ungarisch-Kroatischen Ausgleich 1868 – eine Teilautonomie sichern. Der Hoheit des *Dreieinigigen Königreichs Kroatien, Slawonien und Dalmatien*, wie die kroatische Einheit damals offiziell hieß, wurden die Innenangelegenheiten (regionale Verwaltung), Gerichtsorganisation, Kultus und Unterrichtswesen überlassen. Auch die traditionellen Machtorgane blieben erhalten: neben dem *Sabor* (Parlament), als dem gesetzgebenden Organ, wurde auch die Banus-Institution (etwa Mini-

sterpräsident) aufrechterhalten. Nach der Einverleibung des ganzen Gebietes der Militärgrenze 1881 wurde Kroatien in 9 Gespanschaften gegliedert und hatte, nach der Volkszählung aus dem Jahr 1891, etwa 2,40 Millionen Einwohner.⁶ Die 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts ist für das kroatische Volk, wie auch für die anderen Völker der Monarchie, die Zeit des rasanten kulturellen und wirtschaftlichen Aufschwungs – die Gründerzeit. Als das wichtigste Zentrum entwickelt sich vor allem die Hauptstadt Zagreb, in dem später alle kroatischen Schüler Friedrich von Schmidts leben und wirken werden, mit Ausnahme von Josip Vancaš, auf den dies nur teilweise zutrifft. Zagreb erlebte einen starken demographischen, wirtschaftlichen und kulturellen Aufschwung. Es wurde zum Zentrum zahlreicher Institutionen: der Universität, der Akademie und einer ganzen Reihe von Kultur-, Kunst- und Wirtschaftsvereinen. Der demographische Wachstum und die Gründung von wichtigen Institutionen waren von einer starken Bautätigkeit begleitet. Neben Zagreb sind noch die Städte Osijek (Hauptstadt von Slawonien) sowie Varaždin, Zemun, Karlovac und Sušak (der wichtigste Exporthafen) zu erwähnen,⁷ aber keine von diesen Städten konnte sich weder wirtschaftlich noch hinsichtlich der Einwohnerzahl mit der Hauptstadt Zagreb messen.

Wegen spezifischer wirtschaftlicher und kultureller Zustände und der peripheren Lage des Landes innerhalb der Monarchie, kommt der Historismus in der kroatischen Architektur etwas später als in Wien oder in anderen prominenteren Zentren der Monarchie (Prag, Budapest) auf. In der ersten Hälfte der 50er Jahre werden die ersten bedeutenderen Beispiele romantischer, neugotischer und Rundbogenstil-Bauten realisiert (das neugotische Schloss der Grafen Drašković in Trakošćan, das Rundbogenstil-Gebäude des heutigen Rektorats der Universität in Zagreb und die römisch-katholische Kirche in Molve in Podravina). Ende dieses und im nächsten Jahrzehnt werden die ersten neugotischen Sakralobjekte gebaut: Kirchen in Voloder (1863), Luka (1864), Veleševac (1869-71), Bukevje (1870) und Macinec (1878).⁸ Doch waren diese Bauten eher die Ausnahme als die Regel. Vor Schmidt und seinen Schülern fand Neugotik nur ab und zu Anwendung in der sakralen Architektur; es überwogen der Rundbogenstil und, sehr lange, die Elemente des Barock-Klassizismus aus der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts. Das Bild begann sich wesentlich zu ändern erst als 1879 Bollé zusiedelte, und als Holjac, Pilar und Vancaš in der ersten Hälfte der 80er Jahre zurückkehrten.

Schmidt und seinen Schülern wäre es wahrscheinlich gar nicht möglich gewesen auf dem Gebiet Kroatiens zu wirken, wenn es zuvor nicht die Texte und die öffentliche Tätigkeit des Bischofs von Đakovo, Josip Juraj Strossmayer, und des Kunsthistorikers Iso Kršnjavi, dem späteren Sektionschef für Kultus und Unterricht der kroatischen Landesregierung, gegeben hätte. Bischof Strossmayer gestaltete seine Auffassungen über Kunst in den 40er Jahren des 19. Jahrhunderts im Kreis der Wiener Nazarener (Rösner, Führich, Kupelwieser), als er im dortigen Augustineum als einer der drei Rektoren tätig war.

⁶ Vranješ Šoljan, Božena, *Stanovništvo gradova banske Hrvatske na prijelazu stoljeća (Städtebevölkerung in Banus-Kroatien an der Jahrhundertwende)*, Školska knjiga, Stvarnost, Zagreb, 1991, 48.

⁷ Den vollständigsten Überblick über die Geschichte Kroatiens in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts gibt die Monographie: Šidak, Jaroslav; Gross, Mirjana; Karaman, Igor; Šepić, Dragovan, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860 – 1914. (Die Geschichte des kroatischen Volkes 1860-1914)*, Školska knjiga, Zagreb, 1968.

⁸ Horvat, Anđela, „Historicismam“, *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, I. („Historismus“, *Enzyklopädie der kroatischen Kunst*, I.), Zagreb, 1995, 335.

UNUTRAŠNOST ĐAKOVAČKE KATEDRALE, POGLED
NA KUPOLU/ INTERIOR OF THE CATHEDRAL IN
ĐAKOVO, DOME/ INNENANSICHT DER
KATEDRALE IN ĐAKOVO, DIE KUPPEL.

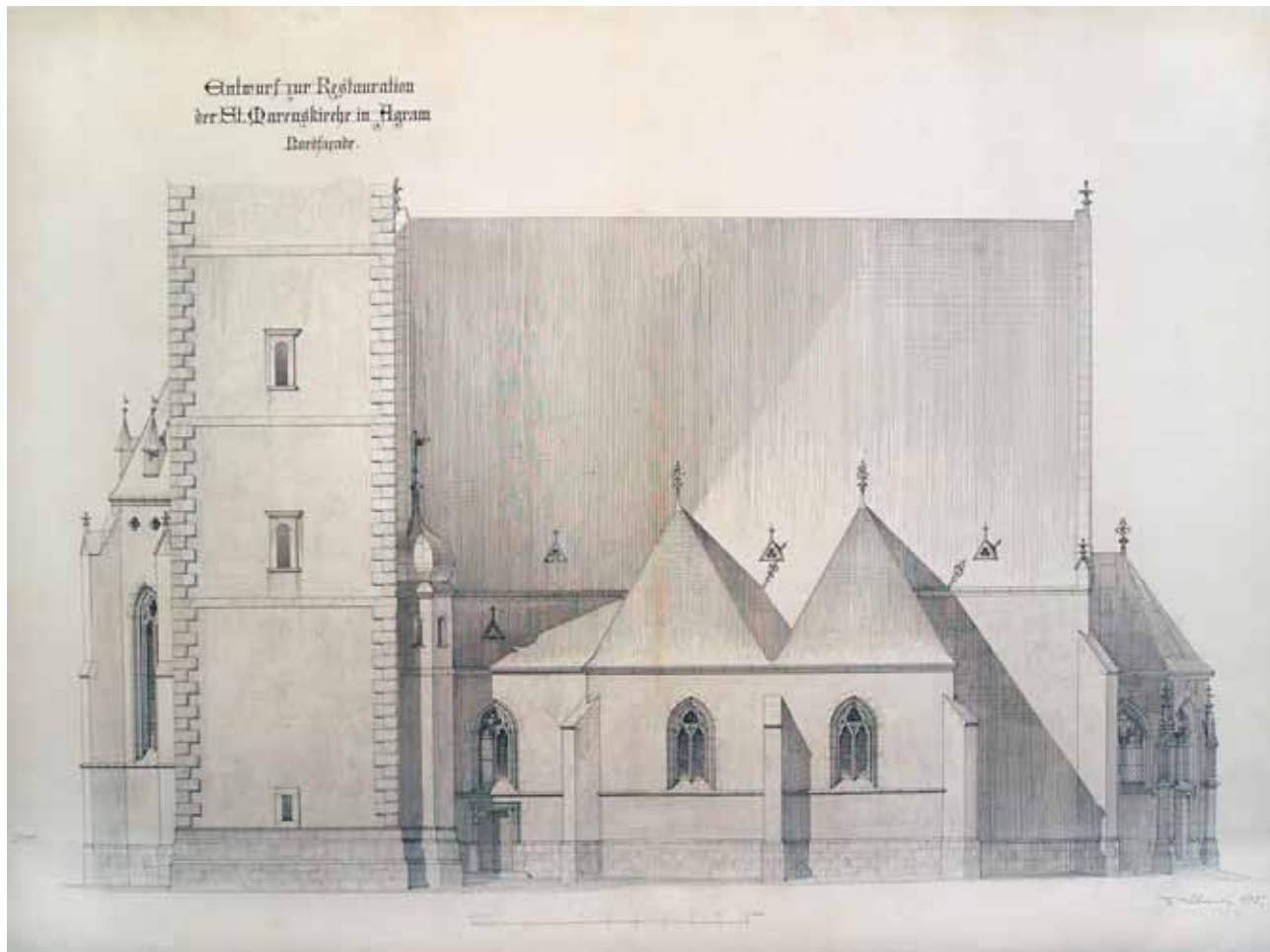

⁹ Čorak, Željka, „Zagrebačka katedrala i XIX. stoljeće“, *Zagrebačka katedrala* („Die Kathedrale von Zagreb und das 19. Jahrhundert“, *Die Kathedrale von Zagreb*), Zagreb, Globus, Kršćanska sadašnjost, 1988, 257-304.

¹⁰ Maruševski, Olga, *Iso Kršnjavi kao graditelj* (*Iso Kršnjavi als Bauherr*), Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, knjiga XXXVII, Zagreb, 1986, 21; Jirsak, Libuše, *Die Rezeption der Wiener Schule in der kroatischen Kunstgeschichte. Izidor Kršnjavi, der erste kroatische Kunstgeschichteprofessor und seine Tätigkeit 1870-1890*, Dissertation, Universität Wien, 2007; Damjanović, Dragan, „Bishop Strossmayer, Izidor Kršnjavi and the Foundation of the Chairs in Art History and Ancient Classical Archaeology at Zagreb University“, *Centropa*, 9, 3, New York, September 2009., 176-84

Über die Mittel des reichen Bistums von Đakovo verfügend, wurde er zum größten Mäzen der kroatischen Kultur und Kunst im 19. Jahrhundert. Im Zentrum seines Bistums, in der kleinen Stadt Đakovo in Slawonien, ließ er von 1866 – 1882 das monumentalste Bauwerk des Historismus in Kroatien errichten – die Kathedrale des hl. Petrus. In den 60er und 70er Jahren spornte er die Gründung einer ganzen Reihe von Institutionen an: der Kroatischen Akademie der Wissenschaften und Künste, der Galerie der alten Meister sowie der Universität in Zagreb. Gleichzeitig unterstützte er viele Künstler bei ihrer Ausbildung (Ivan Rendić, Vlaho Bukovac, usw.). Mit seinem Schreiben und Agitieren spielte er die Schlüsselrolle bei dem anfänglichen Durchbruch des Hoch-Historismus in die sakrale Architektur Kroatiens, indem er in Zagreb die Restaurierung der Kathedrale⁹ und die Erhaltung und Restaurierung der Kirche des hl. Markus anregte und dann beide Projekte Friedrich von Schmidt anvertraute.

Isidor (Iso) Kršnjavi, Wiener Student, war Maler und Kunsthistoriker. Er studierte Malerei an der Wiener Akademie, und Kunstgeschichte bei Rudolf von Eitelberger. Nachdem er Mina, die Schwester des Malers Carl Fröschl geheiratet hatte, lebte er in den 70er Jahren in Weidling, einem Städtchen zwischen Klosterneuburg und Wien, und fungierte als Verbindung zwischen dem Bischof Strossmayer, bzw. dem Zagreber Kanonikus Franjo Rački und Schmidt und anderen österreichischen Künstlern (dem Bildhauer Georg Feuerstein, Maler Christian Ruben, usw.).¹⁰ Er veröffentlichte seine Texte in Lützows „Zeitschrift für bildende Kunst“ und in „Kunst – Chronik“, womit er Informationen über den Kunstbetrieb auf dem Gebiet Kroatiens zum ersten

FRIEDRICH VON SCHMIDT, PROJEKT ZA RESTAURACIJU SJEVERNOG PROČELJA ŽUPNE CRKVE SVETOG MARKA U ZAGREBU, 1875./ FRIEDRICH VON SCHMIDT, ST. MARK'S CHURCH, ZAGREB, NORTH FAÇADE, RESTORATION DESIGN, 1875/ FRIEDRICH VON SCHMIDT, RESTAURIERUNGSENTWURF FÜR DIE NORDFASSADE DER MARKUSKIRCHE IN ZAGREB, 1875

CRKVA SVETOG MARKA U ZAGREBU KRAJEM 19. STOLJEĆA/ ST. MARK'S CHURCH, ZAGREB, AT THE END OF 19TH CENTURY/ MARKUSKIRCHE IN ZAGREB AM ENDE DES 19. JAHRHUNDERTS

Mal der Fachleserschaft des deutschsprachigen Raumes zugänglich machte.¹¹ Nach der Errichtung des Lehrstuhls für Kunstgeschichte an der Universität Zagreb 1877-1878, worum sich der Bischof Strossmayer nachdrücklich bemüht hatte, übersiedelte Kršnjavi nach Zagreb und wurde 1883, als Strossmayer die Đakovarer Gemäldegalerie alter Meister nach Zagreb übertragen ließ, zu ihrem ersten Leiter. Als 1883 der promagyarisch orientierte Graf Draгутin (Károly) Khuen- Héderváry zum Banus ernannt wurde, wandte sich Kršnjavi dem neuen Machthaber zu und brach die Beziehung zu Bischof Strossmayer ab. Als er schließlich 1891 zum Vorsteher der Abteilung für Kultus und Unterricht der kroatischen Landesregierung ernannt wurde, begann er, beträchtliche Mittel Kulturzwecken zuzuführen. So wurde das letzte Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts zur Blütezeit der kroatischen Kultur, zur Zeit der gewaltigen Bauaktivitäten. Leider war sein Mandat von ziemlich kurzer Dauer. Er musste schon 1896 abtreten, nachdem die kroatischen Studenten vor Kaiser Franz Joseph bei seinem Besuch in Zagreb die ungarische Fahne verbrannt hatten. Obwohl er formell keine Machtposition mehr innehatte, verwaltete er informell weiterhin die kroatische Kultur bis zum Ausbruch des 1. Weltkrieges. In der kurzen Zeit seiner Ministertätigkeit konnten aber in Kroatien an die hundert Sakralbauten erneuert oder neu gebaut werden. Darüber hinaus begann in Zagreb der Bau von Gebäuden für eine ganze Reihe von nationalen Institutionen, wie etwa das Kroatische Nationaltheater, der Gymnasialgebäudekomplex auf dem heutigen Rooseveltplatz, der Krankenhauskomplex in der Vinogradska usw.¹²

Herman Bollé (Köln, 18. 10. 1845 – Zagreb, 17. 4. 1926)

Der bedeutendste „kroatische“ Schüler Friedrich von Schmidts, der zu einer dominanten Persönlichkeit der kroatischen Architektur und Kunstgewerbes um die Jahrhundertwende wurde, ist zweifellos Herman Bollé. Wie sein Lehrer, war auch Bollé deutscher Herkunft. Er stammte aus einer evangelischen Baumeisterfamilie aus Köln, einem der wichtigsten Zentren der Architektur des Historismus. Hermans Vater Karl arbeitete unter Zwirner und Voigtel an der Vollendung des Kölner Doms.¹³ Später leitete er sein eigenes Architekturbüro, in dem zeitweilig (wahrscheinlich zwischen 1866 und 1867)¹⁴ auch sein Sohn Herman sowie der zukünftige Wiener Architekt Dominik Avanzo tätig waren.¹⁵ Nachdem er das erste praktische Wissen im Büro seines Vaters und in mehreren anderen Bau- und Kunstgewerbewerkstätten erworben hatte, wurde Bollé zum Militärdienst einberufen (1866/67). Als Artillerieoffizier nahm er dann später am Deutsch-Französischen Krieg teil.¹⁶ Von 1867 bis 1872 arbeitete er im Atelier Heinrich Wiethases, einem der ältesten

¹¹ Kršnjavi Iso, „Kunstbestrebungen in Croatien; Agram, im Juli 1879“, *Kunst Chronik*, Leipzig-Wien, 43., 18. 9. 1879, 723-27

¹² Maruševski, 1986, 201.

¹³ Wird als Baumeister im *Journal für die Baukunst* aus dem Jahr 1829 erwähnt, nach: Weyres, Willy; Mann, Albrecht, *Handbuch zur rheinischen Baukunst des 19. Jahrhunderts 1800 bis 1880*, Greven Verlag, Köln, 1968, 34

¹⁴ Križnik, K., „Bollé, Herman“, *Hrvatska enciklopedija. Priručni rječnik sveobćega znanja*, Knjiga I. (*Kroatische Enzyklopädie. Handwörterbuch des Allgemeinwissens*, Buch I.), Osiek, 1887, 489.

¹⁵ Wielemans Alexander von, „Professor Architekt Dominik Avanzo † 8. November 1910“, *Monatschrift Wiener Bauhütte*, Wien, 1., 1. 1. 1911, 2 – 4.

Schüler Schmidts, der zu dieser Zeit Privatbaumeister in Köln war.¹⁷ Als er aus Köln in die Monarchie übersiedelte, überließ Schmidt gerade Wiethase sein Kölner Büro und blieb sein ganzes Leben lang mit ihm in Verbindung.

Es ist interessant, wie ähnlich die Lebensbahnen Herman Bollés und des schon erwähnten Architekten Avanzo waren. Beide wurden zuerst bei Bollés Vater und dann bei Wiethase ausgebildet, um dann (zweifelloso auf Wiethases Empfehlung) nach Wien zu übersiedeln. Die Motive dieser Übersiedlung sind bis heute ziemlich unklar geblieben. Möglich ist, dass Schmidt Wiethase gebeten hatte, einige seiner begabteren Schüler, die wie er selbst, ihre Ausbildung in Köln erhielten, zu ihm nach Wien zu schicken. Auf Grund der Vollendungsarbeiten an der Kathedrale war Köln nämlich zum europäischen Zentrum der neugotischen Sakralarchitektur geworden. Als Anfang der 70er Jahre Schmidt plötzlich immer mehr Bauaufgaben bekam, brauchte er gute Fachleute, die ihm bei der Erstellung von Plänen und dem Bau hätten helfen können. Es ist aber auch denkbar, dass Dominik Avanzo nach seiner Übersiedlung Herman Bollé, den Sohn seines ersten Lehrers, nach Wien holte. Bollé sagte selbst, er habe zwischen 1872 und Ende 1879 an einigen Gebäuden Schmidts gearbeitet – an der Innengestaltung der Kirchen in Weissgärber, Fünfhaus und Brigittenau, sowie am Anbau des Gebäudes der Volksbank in der Bankgasse. Unklar bleibt, was dabei seine konkreten Aufgaben waren; in der Literatur wird regelmäßig angeführt, er habe Detailpläne nach Schmidts Skizzen für Teile der Innenausstattung und der Dekoration der erwähnten Kirchen sowie des Gebäudes der Volksbank angefertigt.¹⁸

Über die schon bestehenden Verbindungen Schmidts kam auch Bollé in Kontakt mit Kroatien. Der bekannteste Wiener Neugotiker begann schon Anfang der 70er Jahre des 19. Jahrhunderts auf dem Gebiet Kroatiens zu arbeiten, nachdem ihm der Bischof Strossmayer die Vollendung der Kathedrale zu Đakovo anvertraut hatte. Dieses monumentale Bauwerk begann sein zu früh verstorbener (1869, nur drei Jahre nach Baubeginn) Kollege aus der Wiener Akademie der bildenden Künste, Karl Rösner. Schmidt baute den architektonischen Teil der bischöflichen Kirche von 1870-1872 fertig, wobei er Rösners Projekt teilweise änderte, besonders die Hauptfassade. Bis zur Mitte der 70er Jahre kam er aber selten und unregelmäßig nach Kroatien. Mit Schmidts Arbeit in Đakovo überaus zufrieden, beschloss Strossmayer, ihn auch mit der Planung des Gebäudes der Jugoslawischen Akademie der Wissenschaften und Künste in Zagreb zu beauftragen. Da das Gebäude im Renaissancestil gebaut werden sollte, schickte Schmidt Ende 1875 Bollé nach Italien, um die dortigen mittelalterlichen Denkmäler und den italienischen Renaissancestil zu studieren. Das dadurch erworbene Wissen sowie die dort angefertigten Zeichnungen sollte er dann bei immer zahlreicher werdenden Bauaufträgen anwenden. Auf dieser Reise (1875-1876) lernte Bollé in Rom den Bischof Strossmayer kennen, der die Wintermonate regelmäßig in Italien zu verbringen pflegte. So entstand eine Freundschaft, die Bollé nach seiner

¹⁶ Križnik, 1887, 489.

¹⁷ *** „Hermann Bollé“, *Das geistige Deutschland am Ende des 19. Jahrhunderts*, Bd. 1, 1898, 154-55

¹⁸ *** „Hermann Bollé“, *Das geistige Deutschland am Ende des 19. Jahrhunderts*, Bd. 1, 1898, 154-55

ZAGREBAČKA KATEDRALA NAKON ZAVRŠETKA RESTAURACIJE, A PRIJE RUŠENJA BAKAČEVE KULE, OKO 1906./
ZAGREB CATHEDRAL AFTER RESTORATION, BEFORE DEMOLITION OF THE BAKAČ TOWER, C. 1906/ ZAGREBER
KATHEDRALE NACH DER RESTAUERUNG UND VOR DER DEMOLIERUNG DES BAKAČ TURMES, UM 1906

Rückkehr nach Wien ermöglichte, der Hauptvertreter und Bauleiter aller Bauaufgaben Schmidts in Kroatien zu werden. Neben den Bauarbeiten an der Vollendung und der Ausstattung der Kathedrale von Đakovo, was sich bis ins Jahr 1882 hinzog, und dem Projekt für das Gebäude der damaligen Jugoslawischen (heute Kroatischen) Akademie der Wissenschaften und Künste,¹⁹ übernahm Schmidt in Zusammenarbeit mit Bollé, und auf Anregung Strossmayers, gleichzeitig auch die Restauration zweier mittelalterlichen Bauwerke – der Pfarrkirche des hl. Markus und der Kathedrale des hl. Stephan in Zagreb.²⁰

Auf Grund der vielen Aufträge, die Bollé in Kroatien hatte, kam man bald auf den Gedanken, ihn in Zagreb ansässig zu machen. Bei der Verwirklichung dieser Idee spielten der Bischof Strossmayer und, im noch größeren Maße, Iso Kršnjavi wieder die Schlüsselrolle. Für sein Projekt der Erneuerung der kroatischen Kultur brauchte Kršnjavi nämlich einen Architekten, der seine Ideen verwirklichen würde – und er fand ihn in Herman Bollé. So kam es 1879, als die Restaurationssarbeiten an der Kathedrale begannen, dass Bollé endgültig nach Zagreb übersiedelte.²¹ Mit der Restaurationaufgabe war Schmidt persönlich betraut worden, der in demselben Jahr den Entwurf fertigmachte, um dann Bollé nur die Ausführung zu überlassen, wie er es bei den schon erwähnten Bauten auch gemacht hatte.²² Die Arbeiten an der Kathedrale reichten aber nicht aus, um Bollé an Kroatien zu binden.

¹⁹ Cvitanović, Đurđica, „Arhitektura monumentalnog historicizma u urbanizmu Zagreba“ („Die Architektur des monumentalen Historismus in der Stadtplanung von Zagreb“), *Život umjetnosti*, 26-27, Zagreb, 1978, 131.

²⁰ Čorak, 1988, 257-304.

²¹ Križnik, 1887, 489-90.

²² Später wurde dieses Projekt immer als eines der wenigen hervorgehoben, das Friedrich von Schmidt gänzlich selbst angefertigt hatte. „Als eigene Arbeiten von ihm mögen nur die Restaurationen bzw. Restaurations-Entwürfe für die Dome von Seckau (in Steiermark), Agram, Fünfkirchen, Brünn, für die Schlösser Vajdah Hunyad, Karlstein und Runkelstein genannt werden.“, nach: Fritsch, K. E. O., „Ein deutscher Steinmetz“, *Deutsche Bauzeitung*, Berlin, 25. 3. 1891, 145

VRH TORNJA ZAGREBAČKE KATEDRALE ZA VRIJEME RADOVA NA RESTAURACIJI, OKO 1898./ TOP OF THE TOWER OF ZAGREB CATHEDRAL DURING THE RESTORATION WORKS, c. 1898/ DIE SPITZE DES TURMS DER KATHEDRALE IN ZAGREB WAHREND DER RESTAURIERUNGSARBEITEN, 1898

Daher sicherten ihm Strossmayer und Kršnjavi weitere Bauaufgaben: den umfassenden Umbau der bedeutendsten Marienwallfahrtskirche in Kroatien, in Marija Bistrica bei Zagreb,²³ sowie das Projekt des Gymnasialgebäudes in Osijek. Das große Erdbeben, das im November 1880 Zagreb und seine Umgebung erschütterte, war wohl für Bollé auch ein „glücklicher“ Umstand. Alle Kirchen in Zagreb, von der Kathedrale bis hin zu den kleineren Kapellen, waren mehr oder weniger stark beschädigt worden. Die Erneuerungswelle, die darauf folgte, brachte Bollé viele Aufträge, so dass seine Existenz in Kroatien für längere Zeit gesichert war. Die Restaurierung der Kirche in Marija Bistrica und die Erneuerungsarbeiten an Gebäuden in Zagreb nach dem Erdbeben verschafften ihm großes Ansehen. Er wurde zum meistgefragten kroatischen Architekten und konnte bis zu seinem Tod 1926 an die hundert Sakralbauten in ganz Kroatien errichten, bzw. restaurieren.

Das Gesamtwerk Bollés kann zeitlich in mehrere Abschnitte eingeteilt werden. Der erste, formative Abschnitt, von 1865 bis 1879, in dem er in verschiedenen Ateliers tätig war, angefangen von dem seines Vaters bis hin zum denjenigen Schmidts, ist am wenigsten erforscht. Es ist immer noch nicht möglich festzustellen, welche konkrete Aufgaben er hatte und wie groß dabei sein eigener Beitrag war, bzw. in welchem Maße er nur die Entwürfe anderer ergänzte und was er eigenständig schuf. Was die Arbeiten an den Kathedralen von Zagreb und Đakovo angeht, scheint es jedoch, dass sich bis zum Anfang der 80er Jahre Schmidt den kreativen Teil dieser beiden Aufträge vorbehielt.

Erst nach seiner Übersiedlung nach Kroatien begann Bollé selbstständig zu arbeiten – so kann das Jahr 1879 annähernd als das Anfangsjahr der zweiten Phase seines Schaffens bezeichnet werden. In dieser Phase, die sich durch die 80er und 90er Jahre des 19. Jahrhunderts erstreckt, kommt der Einfluss Schmidts, aber auch Wiethases und Viollet-le-Ducs Architektur am stärksten zum Vorschein.²⁴ Oft bezieht sich Bollé in dieser Zeit fast buchstäblich auf seine beiden Lehrer, besonders auf Schmidts Bauten. Eines seiner Hauptvorbilder war die Kirche der hl. Brigitta in Brigittenau, deren Motive er an der evangelischen Kirche in Zagreb, den Pfarrkirchen in Granešina, Erdvik und Franjindol/Franztal sowie an einer ganzen Reihe anderer Sakralbauten anwendet. In den Anfängen seiner selbstständigen Arbeit irrte er durch verschiedene Stile, was relativ häufig auch zu Ungeschicklichkeiten führte. Manchmal suchte er Anregung auch in der romantischen Architektur, besonders dann, wenn er neuromanische Sakralobjekte zu bauen versuchte (etwa die Kirchen in Petrovaradin und in Velika Gorica bei Zagreb). Egal ob es sich um Neubauten oder Restaurierungen handelte, wurden im Formenrepertoire seiner Kirchen, insbesondere der neugotischen, alle Forderungen des Hoch-Historismus verkörpert. In diesen Bauten verwirklichte er nämlich die Idee von Stileinheit und Stilreinheit und wandte sich der ausschließlich „reifen“ Gotik als der, wie man damals glaubte, die meist klassischsten Form der Gotik zu.

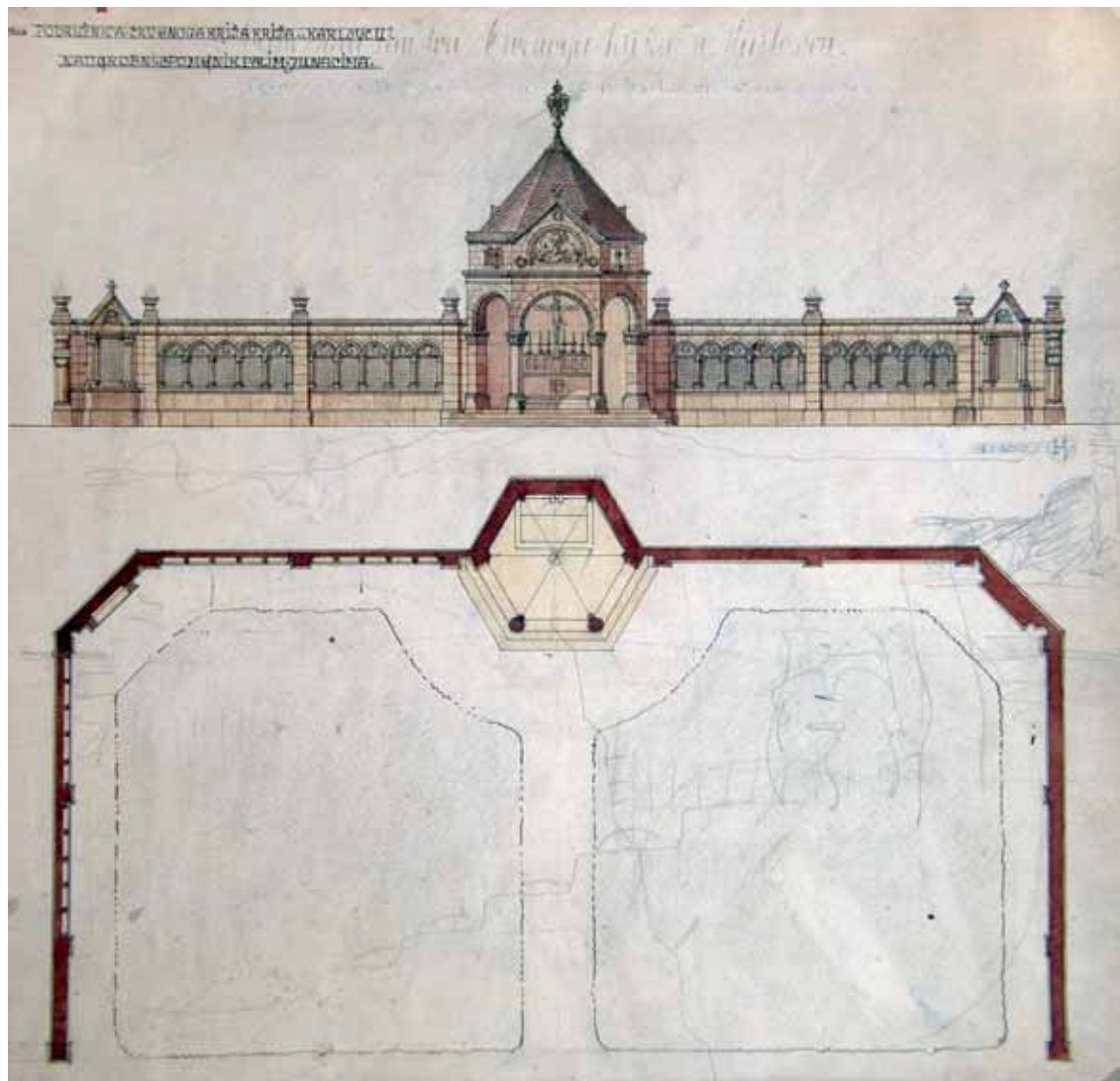
²³ Maruševski, 1986, 124–35.

²⁴ Georgeon-Liskenne, Anne, „La réception du néo-gothique ‘à la française’ dans les pays de langue allemande au 19e siècle“, *Gothic Revival: religion, architecture and style in Western Europe 1815. – 1914.*, Leuven, 2000, 187²⁵ Strossmayer, Josip Juraj, „Nekoliko rieči o stolnoj crkvi zagrebačkoj“, *Katolički list (Prilog)* („Einige Wörter zur Bischofskirche zu Zagreb“, *Katolički list (Beilage)*), 36, Zagreb, 3. 9. 1874, 1–8.; Čorak, 1988, 266–67.

Gegen Ende des 19. Jahrhunderts befreit sich Bollé allmählich immer mehr von der Erbschaft Schmidts und übernimmt die Elemente der Architektur des Späthistorismus. Seine Bauten werden immer dekorativer, üppiger, räumlich komplexer, was aus dem nicht realisierten Projekt der Kathedrale zu Novi Sad (1897) sowie dem Projekt für die zerstörte Kirche in Čalma (um 1910) ersichtlich ist. In seinen gotischen Projekten gibt es immer mehr spätgotische und nicht ausschließlich hochgotische Elemente, wie das (nicht realisierte) Projekt für die Hauptfassade der Kirche zu Ilok (aus dem Jahr 1907) zeigt. Auch als der Jugendstil zum dominanten Stil der kroatischen Architektur wurde, projektierte Bollé weiterhin auf seine eigene, historistische Weise, doch an einigen seiner Bauten kann man die Elemente des neuen Stils erkennen, so etwa an den Fassaden der orthodoxen Kirche in Zagreb aus dem Jahre 1914. Im dritten Abschnitt seines Schaffens nimmt seine Neuromanik, wie die Neuromanik des späten Historismus in Wien, einen wilhelminischen Ton an (das monumentale Grabmal der Gefallenen im 1. Weltkrieg in Karlovac aus dem Jahr 1916-18).

Wie schon erwähnt, wurde der Historismus in den Bereich der Restauration von Sakralbauten erst mit Schmidt und seinen Schülern in Kroatien eingeführt – die mittelalterlichen Bauten werden fertiggestellt oder umgebaut im Einklang mit den ideellen Vorstellungen von ihrer Urform, wobei gleichzeitig, in der Bestrebung „stilrein“ zu bauen, die Spuren späterer Epochen entfernt wurden. In der Verbreitung dieser Idee in Kroatien spielte Bollé die entscheidendste und weitreichendste Rolle. Seine Tätigkeit in Kroatien begann auch eben mit einem Restaurationsauftrag – mit der Erneuerung der Kathedrale von Zagreb, der umfangreichsten Restauration des 19. Jahrhunderts in Kroatien überhaupt. Es ist Bollés größtes Werk und gleichzeitig der bedeutendste neugotische Bau in Kroatien. Die Anregung zu diesem Unternehmen kam durch einen Artikel des Bischofs Strossmayer im *Katolički list* (Katholisches Blatt) 1874.²⁵ Nach langen Verhandlungen stellte Schmidt 1878 den Erneuerungsentwurf fertig: statt der alten, einfachen eintürmigen Fassade sollte die Kirche eine neue, monumentale, zweitürmige Fassade im Stil der Frühgotik bekommen, die Seitenfassaden sollten mit zahlreichen Fialen ergänzt werden und der Innenraum grundlegend umgebaut. In der ersten Phase der Restaurierungsarbeiten befolgte Bollé strikt Schmidts Entwurf. Nach dem Erdbeben im Jahre 1880, das einen Teil des alten Baus zerstörte, nimmt er erste Änderungen vor, die mit dem Fortschreiten der Arbeiten immer größer werden – er öffnet die Glockenturmkappe weiter als geplant, entfernt das Portal aus dem 17. Jahrhundert, das Schmidt beibehalten wollte, sowie die meisten Barockaltäre – stattdessen entwirft er neue. Er ändert auch die Gewölbe, gleicht die Dachhöhe aus und deckt das Dach mit glasierten Dachziegeln. Schließlich lässt er die Mauern vor der Kirche abreißen. Dieser Schritt machte ihn in der Fachöffentlichkeit des beginnenden 20. Jahrhunderts äußerst unpopulär, da zu dieser Zeit die Restaurierungsprinzipien schon wesentlich verändert waren.²⁶

²⁶ Damjanović, Dragan, „Neogotički tornjevi zagrebačke katedrale; stil i kontekst“, *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, („Neugotische Türme der Kathedrale von Zagreb: Stil und Kontext“, *Arbeiten des Instituts für Kunstgeschichte*), 29, Zagreb, 2005, 259-76

HERMAN BOLLÉ, PROJEKT ZA VOJNIČKO GROBLJE U KARLOVCU, 1916./ HERMAN BOLLÉ, DESIGN FOR THE MILITARY CEMETERY IN KARLOVAC, 1916/
HERMAN BOLLÉ, ENTWURF FÜR DEN MILITÄRFRIEDHOF, KARLOVAC, 1916

HERMAN BOLLÉ, PERSPEKTIVNI POGLED NA FRANJEVAČKU CRKVU U ILOKU, 1908./ HERMAN BOLLÉ, PERSPECTIVE VIEW, FRANCISCAN CHURCH, ILOK, 1908/ HERMAN BOLLÉ, PERSPEKTIVANSICHT DER FRANZISKANERKIRCHE, ILOK, 1908

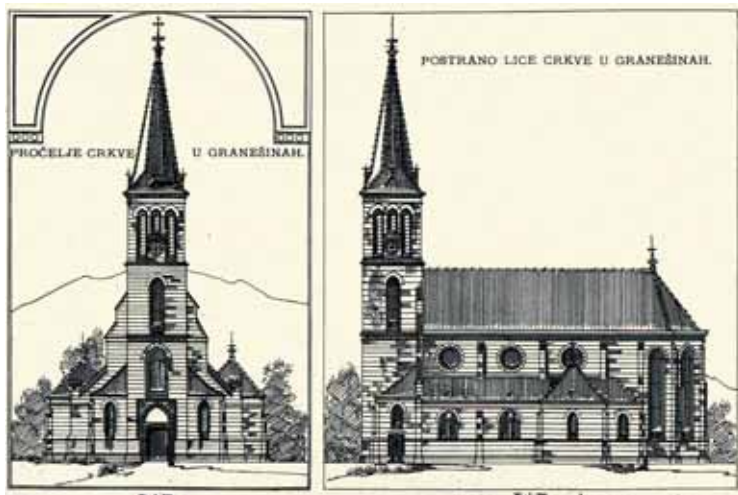
Bei der Restaurierung der Kathedrale folgte Bollé aber noch den Prinzipien, an die sich bei ähnlichen Aufträgen auch Schmidt gehalten hatte. Er war bemüht, die ideelle mittelalterliche Form des Baus wiederherzustellen, ohne Rücksicht auf die in den späteren Zeiten dazugebaute Elemente, insbesondere die barocken.²⁷ Diese, wie auch alle weiteren Restaurationen von Bollé, erfüllen die Forderung des stilreinen und steinheitlichen Bauens, egal ob es sich um Bauwerke im Stil der Neugotik, des Neobyzantismus oder der Neorenaissance handelt. Unter seinen späteren Restaurationen sind noch einige größere erwähnenswert, wie etwa vor allem die Erneuerungen der Franziskanerkirchen in Zagreb (1885-88, 1901-1902) und Ilok (1907-1910),²⁸ der griechisch-katholischen Kirche in Zagreb (1885-86), der Kathedrale in Križevci (1894-97), des Doms in Pakrac (1893-96) und des Klosters Grgeteg auf der Fruška Gora (1897 – 1902). Dabei sind manche von diesen Bauten überhaupt keine mittelalterlichen Bauwerke (Pakrac, Grgeteg) gewesen. Bollé „modernisierte“ sie – er gab ihnen ein neues Gesicht, aber nicht aus den Merkmalen ihrer ursprünglichen Architektur abgeleitet, sondern der Rolle des Stils im Historismus angepasst, d.h., dass an dem Gestaltungsbild die religiöse Zugehörigkeit des jeweiligen Bauwerks ablesbar sein sollte. Wie bei den meisten anderen Architekten des Historismus gibt der Stil bei Bollé Auskunft über den Zweck des Bauwerks sowie über seine Herkunft, oder über den Glauben der Menschen, für die es gebaut wurde. Wenn er für Katholiken und Protestanten baute, griff er fast ausschließlich auf Neugotik, seltener auf Neorenaissance oder Neuromanik zurück. Wenn er für die Orthodoxen baute, verwendete er seine eigene Version des byzantinischen Baustils, den er auch in den Entwürfen für griechisch-katholische Kirchen verwendete, obwohl er sie manchmal auch als interessante Verbindungen von Gotik und byzantinischer Baukunst entwarf.

Auf Grund seiner Ausbildung sowie der Tatasache, dass die katholische Kirche sein bedeutendster Auftraggeber war, ist es verständlich, dass Bollés Entwürfe meist neugotisch waren. Obwohl in Kroatien schon in den 50er Jahren des 19. Jahrhunderts in diesem Stil gebaut wurde, begann er sich erst nach der Übersiedlung Bollés im wahren Sinne des Wortes hierzulande zu verwurzeln. Das Hauptmuster für Bollés neugotische Sakralbauten der 80er und 90er Jahren des 19. Jahrhunderts waren Schmidts Wiener Kirchen der hl. Brigitta in Brigittenau und die Lazaristenkirche St. Severin. Schon an seiner ersten neugotischen evangelischen Kirche in Zagreb – gebaut 1882-1884 – ist der Einfluss dieser zwei Vorbilder mehr als offensichtlich.²⁹ Bollé wiederholt eine ganze Reihe von Motiven, vom verwendeten Baumaterial (Backstein, der sog. *Rohbau*) bis hin zu verschiedenen anderen Elementen, an denen Zitate von Schmidts Bauten wörtlich erkennbar sind, wie etwa die Umrahmungen der gotischen Fenster, das Kranzmotiv mit einer Reihe von gestuft vorragenden Ziegelreihen, eine sehr ähnliche Lösung der Turmspitze usw. In der Umgebung von Zagreb baute er fast gleichzeitig die im Erdbeben völlig

²⁷ Sisa, 2002, 172

²⁸ Maruševski, Olga, „Franjevačke crkve u obzoru devetnaestog stoljeća“, *Mir i dobro, Umjetničko i kulturno naslijeđe Hrvatske franjevačke provincije Sv. Ćirila i Metoda o proslavi stote obljetnice utemeljenja* („Franziskanerkirchen im Horizont des 19. Jahrhunderts“, *Das Kunst- und Kulturerbe der Kroatischen Franziskanerprovinz der hl. Cyrillos und Methodius zur 100-jährigen Jubiläumsfeier der Gründung*), Zagreb, 2000, 261-72

²⁹ Es ist klar, dass Bollé diesen Auftrag dank der Tatsache bekam, dass er selber Protestant war. (Später trat er, wie Schmidt, um leichter zu Bauaufträgen für die katholische Kirche zu kommen, zum Katholizismus über.)

HERMAN BOLLÉ, PROJEKTI ZA CRKVI U GRANEŠINI KOD ZAGREBA, 1886-87./ HERMAN BOLLÉ, DESIGNS FOR THE PARISH CHURCH IN GRANEŠINA NEAR ZAGREB, 1886-87/ HERMAN BOLLÉ, ENTWÜRFE FÜR DIE PFARRKIRCHE IN GRANEŠINA BEI ZAGREB, 1886-87

HERMAN BOLLÉ, PROJEKT ZA ŽUPNU CRKVI U DUGOM SELU KOD ZAGREBA, 1897./ HERMAN BOLLÉ, DESIGN FOR THE PARISH CHURCH IN DUGO SELO NEAR ZAGREB, 1897/ HERMAN BOLLÉ, ENTWURF FÜR DIE PFARRKIRCHE IN DUGO SELO BEI ZAGREB, 1897

³⁰ Es ist eine der größten realisierten Dorfkirchen Bollés überhaupt.

³¹ Nach der Auswanderung der Deutschen während des 2. Weltkriegs und unmittelbar danach wurde die Kirche leider zerstört (1955). Leinz, Leni, *Franztal, ich muss dich verlassen*, Donauschwäbische Beiträge – Heft 20, Pannonia-Verlag, Freilassing, 1957, 104-05

³² Um die Kapelle in Našice geht es im Artikel: Lučevnjak, Silvija, „Kapela s grobnicom obitelji Pejačević u Našicama“ („Kapelle mit der Gruft der Familie Pejačević in Našice“), *Našički zbornik*, 5, Našice, 1999, 55-98

zerstörte Kirche in Granešina neu (1886-87), deren Form ähnliche Charakteristika aufweist. Klar erkennbar sind die zwei Wiener Vorlagen auch an zwei weiteren Kirchen in Srijem (Sirmien), die nach Bollés Plänen und auf Strossmayers Initiative in Erdevik bei Šid (1889-90, einschiffig, eintürmig) und im deutschen Dorf Franztal (Franjindol) bei Zemun (1887-88, dreischiffig, zweitürmig)³⁰ gebaut wurden.³¹

Es ist interessant, dass Bollé zu dieser Zeit auch einige neugotische Bauten errichtete, die sich typologisch wesentlich von den oben erwähnten unterschieden. So baute er gleich am Anfang seiner Karriere die Grabkapelle der Familie Pejačević in Našice in Slawonien (1881),³² die offensichtlich eine Kombination von Elementen der Architektur Friedrich von Schmidts (die Rampe wurde aus seinen Mausoleen übernommen) und der deutschen Neugotik des Ungewitter-Kreises (mit dem Heinrich Wiethase in Verbindung stand) war, was am deutlichsten an der Turmform und am Größenverhältnis zwischen Turm und Kirchenkörper ersichtlich ist. Ein Sonderfall ist auch die Kirche in Tounj in der Lika, deren Anbau 1897 beendet wurde. Es handelt sich um eine dreischiffige Basilika mit einem freistehenden Turm, der durch eine Fachwerkbrücke mit der Kirche verbunden wurde. Obwohl Fachwerk nicht unüblich bei Schmidt war, besonders in seiner Burgenarchitektur, hat sich um die Einführung des Fachwerks in die Sakralarchitektur vor allem Ungewitter verdient gemacht, was wiederum auf die Verbindungen Bollés zu Mittel- und Norddeutschland hinweist.

Seit den 90er Jahren nimmt Bollés neugotische Architektur immer verschiedenartigere Formen ein. Wesentlich häufiger wird er mit Projekten

für Zentralbauten beauftragt. Das Projekt für die Kirche in Rude bei Samobor (1896) blieb unrealisiert, aber er konnte die Kapele am Ilirski trg in Zagreb (1893) sowie die Kirche in Čalma in Srijem (um 1910, zerstört im 2. Weltkrieg) bauen. Obwohl die Idee der zentralen neugotischen Kirche zweifellos auf Schmidts Kirche *Maria vom Siege* in Wien basiert, macht sich Bollé durch seine Formensprache in hohem Maße von seinem Vorbild unabhängig, teilweise auch deshalb, weil er die reiche Dekoration des Vorbildes vereinfachen musste, um die Baukosten den kroatischen Möglichkeiten anzupassen.

Außer der Stilneuheiten führt Bollé auch eine andere Denkweise bezüglich des Baumaterials in die kroatische Architektur ein. Beim Bau der evangelischen Kirche und Gemeindegebäudes in Zagreb verwendet er, zum ersten Mal in der kroatischen Neugotik, den *Rohbau* – den Bau mit unverputzten Fassadenziegeln. Vor dieser Kirche wurde nur die neuromanische Kathedrale von Đakovo aus diesem Material gebaut. Da es aber zu teuer war, fand diese Bauweise in Kroatien keine breite Anwendung, so dass die meisten neugotischen Bauten Bollés, die sakralen wie die profanen, aus üblichen mit Verputz bedeckten Ziegeln gebaut wurden (einschließlich der Kirchen in Granešina, Erdevik usw.)

Wie sein Lehrer so versucht auch Bollé die Neugotik nicht nur in der Sakralarchitektur zu verwenden, sondern sie auch auf das Gebiet des Profanbaus auszubreiten, was sich, wie auch sonst in der Monarchie, sehr schwer durchsetzte.³³ Als er nach dem Erdbeben 1880 die Kurien der Präbendare und Chorherren am Kaptol und in Nova Ves baute, bot sich ihm die seltene Gelegenheit seine Ideen an einigen kleineren Wohnbauten zu verwirklichen.

Außer für Katholiken und Protestanten verwendete Bollé Gotik einmal auch an einem griechisch-katholischen Sakralbau – bei der Restaurierung des Doms der Heiligen Dreieinigkeit in Križevci (1894-97). Der Dom von Križevci ist eines der bedeutendsten und meist bewahrten Werke dieses Architekten. Seine Restaurierung und Innengestaltung zählt zu den interessantesten Episoden der kroatischen Kunstgeschichte des 19. Jahrhunderts. Durch eine Stilmischung bringt Bollé die Rolle der griechisch-katholischen Kirche zum Ausdruck, als der Brücke zwischen dem Osten und dem Westen, als der Kirche, die dem Papst den Vorrang anerkennt, aber die griechische Liturgie beibehalten hat. Die historistische Bestrebung, mit dem Baustil auf den Ursprung und die Identität der Religions- und Volksgemeinschaften hinzuweisen, vollbrachte eine außerordentlich interessante Stilkombination. Die Fassaden der Kirche, die ursprünglich ein gotischer Bau war, wurden von Bollé gänzlich gotisiert, indem er über das Hauptportal eine prachtvolle gotische Loggia errichtete. Im Inneren spielt er dann aber mit verschiedenen Stilen und verwendet parallel Elemente der frühchristlichen und byzantinischen Architektur (Bogenform) und der Gotik (Gewölbe, Assissi-Wandmalerei). Einen Höhepunkt dieser Kombination stellt der große Ikonostas dar, auf dem sich die byzantinischen Formen in den Dekorationsdetails mit den

³³ Sisa, 2002, 170

HODOČASNIČKA CRKVA U MARIJI BISTRICI PRIJE RESTAURACIJE/ PILGRIM CHURCH IN MARIJA BISTRICA, BEFORE RESTORATION/ PILGERKIRCHE IN MARIJA BISTRICA VOR DER RESTAURIERUNG

³⁴ Maruševski, Olga, „Grkokatolička katedrala Svetog Trojstva i biskupski dvor“, *Križevci, grad i okolica* („Die griechisch-katholische Kathedrale der Hl. Dreieinigkeit und der bischöfliche Hof“, *Križevci, die Stadt und seine Umgebung*), Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993, 167-81.

³⁵ Sisa, 2002, 178

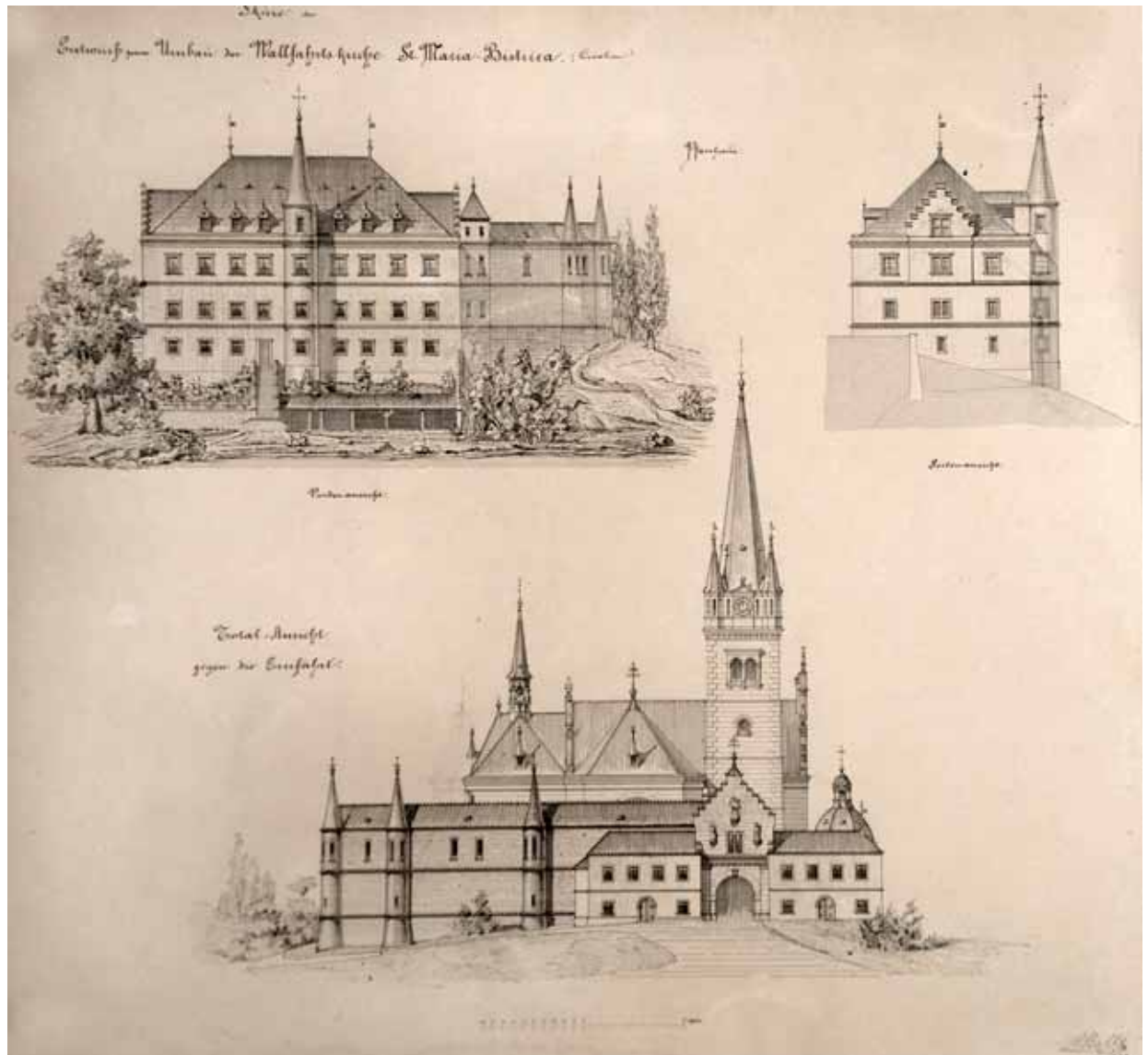
³⁶ Maruševski, 1986, 114.

³⁷ Premerl, Tomislav, „Bolléov Mirogoj – nadraštanje vremena i stila“, *Historicizam u Hrvatskoj*, knjiga I, („Bollé Mirogoj – das Überwachsen von Zeit und Stil“, *Historicismus in Kroatien*, Band I.), Zagreb, 2000, 73-79.

gotischen Bögen vereinen. Mit dem reichen Kolorit ihrer Wandbemalung, den bemalten Glasfenstern, dem Ikonostas und den Tronen, die in der Gewerbeschule in Zagreb angefertigt wurden, ist diese Kirche eines der besten Beispiele des historistischen Gesamtkunstwerks in Kroatien.³⁴

Einen besonderen Platz im Bollés Schaffen nimmt neben Neugotik die Neorenaissance ein, die er in italienischen und nördlichen (deutschen) Formen zum ersten Mal in die kroatische Sakralarchitektur des Historismus einführt. Seine Affinität zu Renaissance ist wohl darauf zurückzuführen, dass eine seiner Hauptaufgaben in Schmidts Atelier darin bestand, den Erweiterungsbau der Österreichisch-ungarischen Bank in Wien zu beaufsichtigen – eines der ersten Gebäude in der Architektur Mitteleuropas, das im Stil der deutschen Renaissance erbaut wurde. Der Bau der Bank koinzidierte mit Lübkes 1873 veröffentlichten Monographie zur Geschichte der Renaissance in Deutschland,³⁵ und ging somit aus dem Kontext der allgemeinen Reaffirmierung dieses Stils hervor. Es ist also nicht zu verwundern, dass Bollé nach seiner Übersiedlung nach Kroatien immer wieder gerade zum Renaissancestil griff. Schon seinen ersten Sakralbau in Kroatien, die Kirche in Marija Bistrica (1878-85), entwarf er in einer Kombination des deutschen und italienischen Renaissancestils, wobei ihm die in Schmidts Atelier erworbenen Lehrsätze und die eigenen Forschungen in Italien in den Jahren 1875-76 zugute kamen. Daraus entstand ein hochorigineller und durchaus pittoresker Gebäudekomplex. Später verwendete er die deutsche Renaissance beim Bau der Gewerbeschule und des Museums für Kunst und Gewerbe in Zagreb (1887-91), dem wohl monumentalsten Beispiel dieses Stils in Kroatien überhaupt.³⁶ Dass es nicht mehr solche Bauwerke gab, liegt vor allem daran, dass sich ein Teil der Fachöffentlichkeit dem nördlichen Renaissancestil stark widersetzte, weil man in Kroatien sehr bemüht war die nationale Besonderheit um jeden Preis zu bewahren, und dieser Stil als Aufdrängen der deutschen Kultur und des deutschen Geistes empfunden wurde.

Neben Projekten im Stil der deutschen Renaissance entwarf Bollé oft auch Gebäude im italienischen Renaissancestil, an denen der Einfluss Schmidts Renaissancepalastes der Kroatischen Akademie der Wissenschaften und Künste offensichtlich ist. Die Gebäude im Stil der italienischen Renaissance plante Bollé regelmäßig als Rohbau-Bauten, mit Backstein-Fassaden und architektonisch wichtigeren Elementen aus Stein sowie einer sehr einfachen Raumlagerung. Das beste Beispiel eines solchen Bauwerks im Bollés Schaffen ist der Zentralfriedhof in Zagreb. Eingefriedet wird er mit einem Atrium, das sich gegen die Stadt mit einer einfachen Mauer abschließt und sich mit prachtvollen Arkaden zum Friedhof eröffnet. Über den Pavillons stehen in regelmäßigen Abständen eine Reihe von kleineren Kuppeln und den Mittelpunkt der ganzen Komposition, im Eingangsbereich des Friedhofs, bildet die große zentrale Christkönigs-Kuppelkirche.³⁷ In diesem Stil baute er aber doch meist öffentliche Bauten und Wohngebäude, wie etwa das

HERMAN BOLLE, PROJEKT ZA RESTAURACIJU CRKVE I HODOČASNIČKOG KOMPLEKSA U MARIJI BISTRICI, 1878./ HERMAN BOLLE, RESTORATION DESIGNS FOR THE CHURCH AND BUILDINGS FOR PILGRIMS IN MARIJA BISTRICA, 1878/ HERMAN BOLLE, RESTAURIERUNGSPROJEKT FÜR DIE KIRCHE UND PILGERGEBÄUDE IN MARIJA BISTRICA, 1878

HERMAN BOLLÉ, ZGRADA MUZEJA ZA UMJETNOST I OBRT, PODIGNUTA 1887-91./ HERMAN BOLLÉ, MUSEUM OF ARTS AND CRAFTS IN ZAGREB, 1887-91/ HERMAN BOLLÉ, MUSEUM FÜR KUNST UND GEWERBE, ZAGREB, 1887-91

GROBLJE MIROGOJ / MIROGOJ CEMETERY / MIROGOJ-FRIEDHOF

Gymnasiumgebäude in Osijek (1881), das eigene Wohnhaus in der Juraj Žerjavić-Straße in der Zagreber Unterstadt (um 1893), oder das Pongratz-Palast am Jelačić-Platz in Zagreb (1884-86).

Für Sakralbauten hielt er, wie Schmidt auch, die mittelalterlichen Stile doch am geeignetsten. Da er neben zahlreichen Bauaufträgen für die katholische Kirche öfter auch Aufträge für orthodoxe Sakralbauten erhielt, ist der neobyzantinische Stil, nach der Gotik, der zweitvertretene in seinem Schaffen. In Kroatien war damals die orthodoxe Bevölkerung, überwiegend serbischer Nationalidentität, sehr zahlreich (etwa ein Viertel der Gesamtbevölkerung) und politisch einflussreich, da es eines der Stützen des Banus Khuen- Héderváry-Regimes war. Gerade aus diesem Grunde flossen beträchtliche Mittel in die Restaurierung und Neubau von Sakralbauten der orthodoxen Kirche in Kroatien. Der Stil, den Bollé dabei wählte, ist überaus interessant und stellt eine nur schwer entwirrbare Elementenkombination dar: es ist eine Mischung des Rundbogenstils, der frühchristlichen und byzantinischer Kunst (aus der Goldschmiedekunst übernommene Ornamente, oder Elfenbeinarbeiten), der Neorenaissance und des Klassizismus (Fenstergiebel), aber auch der Neuromanik und der russischen Architektur (Kokoschniki auf den Turmkuppeln) und dem Opus des Wiener Architekten Theophil Hansen (vor allem seiner Wiener Sakralbauten – der griechisch-orthodoxen und der Matzleinsdorfer-Kirche). Die Tür zu dieser Art von Aufträgen wurde ihm durch seine Arbeit an der Umgestaltung des Inneren der orthodoxen Kirche in Zagreb (1883-84) weit eröffnet. Die Innenwände der Kirche wurden reich polychromiert,³⁸ die Kirche bekam bemalte Glasfenster und einen neuen Ikonostas aus Schmiedeisen.³⁹ Darauf folgten viele neue Aufträge, worunter der Bau der Bischofskirche in Pakrac zweifellos der bedeutendste war. Mit ihrer Innengestaltung, bemalten Glasfenstern, Wandbemalung und dem Ikonostat stellt sie eines der bestgelungenen Gesamtkunstwerke des kroatischen Historismus dar. Leider wurde sie im Krieg 1991-1995 schwer beschädigt. Ihre Erneuerung sollte aber demnächst beginnen. Durch Qualität und Bedeutung ragt auch die Erneuerung des Klosters Grgeteg auf der Fruška Gora hervor.⁴⁰ Die Klostergebäude und die Kirche aus dem 18. Jahrhundert wurden dank den Bemühungen des damaligen Igmens, des Historikers Ilarion Ruvarac, gänzlich umgebaut in der Art und Weise, wie Bollé es in Zagreb und Pakrac schon gemacht hatte. Von den anderen Objekten, die er für die orthodoxe Kirche baute, ist unbedingt der Umbau der Kirchen des Hl. Geistes in Bjelovar und Ruma hervorzuheben. Im Unterschied zu allen früheren Bauten wurde die Erneuerung dieser zwei Bauwerke nicht gänzlich ausgeführt – die Innenräume wurden restauriert, während die ursprünglichen Fassaden intakt blieben. Als weitere bedeutende Bauten für die Orthodoxen, die verwirklicht wurden, sind noch die Grabkapelle auf dem Zagreber Friedhof Mirogoj (1891-93) und die Kirche in Štikada (1894) zu erwähnen. Unter den nicht realisierten Projekten war das

³⁸ Die Wandmalereien wurden bei den späteren Umbauten zerstört.

³⁹ Später, in den Jahren unmittelbar vor dem 1. Weltkrieg, hat er auch die Fassaden gänzlich umgestaltet.

⁴⁰ Heute in Serbien.

HERMAN BOLLÉ, UNUTRAŠNOST PRAVOSLAVNE KAPELE OBITELJI KUKULJ NA MIROGOJU, 1891-93./ HERMAN BOLLÉ, INTERIOR OF THE ORTHODOX CHAPEL OF THE KUKULJ FAMILY, MIROGOJ CEMETERY, ZAGREB, 1891-93/ HERMAN BOLLÉ, INNENANSICHT DER ORTHODOXEN KAPELE KUKULJ, FRIEDHOF MIROGOJ, ZAGREB, 1891-93

Wettbewerbsprojekt für den Fassadenumbau der Diözesankirche in Novi Sad aus dem Jahr 1897 der bedeutendste.⁴¹ Wäre es nämlich realisiert worden, hätte es sich um das größte Bauunternehmen Bollés im Bereich des Sakralbaus für die orthodoxe Kirche gehandelt. Alle Merkmale seines neobyzantinischen Stils nehmen in diesem Entwurf ihre dekorativste und prachtvollste Form an, ganz im Einklang mit den Bestrebungen des Späthistorismus im Bereich des Sakralbaus.

Außer für die griechisch-orthodoxe, errichtete er neobyzantinische Objekte auch für die griechisch-katholische Kirche. Die Kathedrale in Križevci, in der man an einigen Details der Innengestaltung klar Elemente des byzantinischen Stils erkennt, wurde hier schon erwähnt. Ein stilistisch „reineres“ Beispiel ist die Zagreber griechisch-katholische Kirche der hl. Kyrillos und Methodius, ein klassizistischer Bau, der in den Jahren 1885-86 gänzlich nach Bollés Plänen umgebaut wurde.

Den neobyzantinischen Bauten sind im Bollés Formenrepertoire neuromanische Kirchen ähnlich, obwohl sie architektonisch minderwertiger und sonst weniger verschiedenartig sind. Angesichts der Tatsache, dass er seine Ausbildung bei zwei Neugotikern (Wiethase und Schmidt) erhielt, ist es wenig verwunderlich, dass er die Formensprache diesen Stils nicht verstand und nach dem einzigen Vorbild griff, das er haben konnte – den Rundbogenstil-Bauten des frühen Historismus. Diesen Stil verwendet er nur ab und zu, vor allem bei katholischen Sakralbauten (in Petrovaradin 1881, Velika Gorica 1893, Šišljavić 1892). Besonders interessant ist die Kirche in Petrovaradin, die er unter dem offensichtlichen Einfluss der Kathedrale von Đakovo gestaltet hat.⁴² Außer auf romantische Architektur, greift Bollés Romanik oft auch auf Neorenaissance zurück (ein Beispiel sind die Halbsäulen mit Kapitellen an der Wand der Kirche in Šišljavić), so dass es oft sehr schwierig ist, ein solches Bauwerk stilmäßig zu charakterisieren. Um die Dürftigkeit der Formensprache der Wandumhüllung seiner neuromanischen Bauten zu kompensieren, gestaltete sie Bollé oft sehr malerisch – mit vielen Türmen und Giebeln und ähnlichen Elementen, wie man es am Beispiel der Kirche in Velika Gorica sehen kann.

Barock ist der Stil, der im Bollés Schaffen am wenigsten vertreten ist, was angesichts der Einstellung des Historismus zur Kunst des 17. und 18. Jahrhunderts auch verständlich ist. Seltene Fälle, in denen der Architekt zur Formensprache des Barocks griff, sind die Erneuerung der Kirche der hl. Katarina in Zagreb (1896), die im Erdbeben 1880 schwer beschädigt wurde, und Projekte für die Restaurierung der Pfarrkirche in Moravče aus 1894.

Einen Sonderbereich im Bollés Opus stellen die Bauten dar, die er im sog. *Volksstil* errichtete. Zum ersten Mal verwendete er diesen Stil, als er 1882 das kroatische Pavillon auf der Ausstellung in Triest entwarf. Die Originalität dieses Baus, in dem es ihm gelang, die in Wiethases Atelier erworbenen Lehrsätze der Ungewitter-Schule und den sog. Schweizerhaus-Typ mit

HERMAN BOLLÉ, PROJEKT ZA GLAVNO PROČELJE GRKOKATOLIČKE CRKVE U ZAGREBU, 1886./ HERMAN BOLLÉ, RESTORATION DESIGNS FOR THE MAIN FAÇADE OF THE GREEK-CATHOLIC CHURCH IN ZAGREB, 1886/ HERMAN BOLLÉ, RESTAURIERUNGSPROJEKT FÜR DIE HAUPTFASADE DER GRIECHISCH-KATHOLISCHEN PFARRKIRCHE IN ZAGREB, 1886

⁴¹ Bollé, Herman, „Osnova za obnovu grčkoistočne diecezanske crkve u Novom Sadu“ („Entwurf für die Erneuerung der griechisch-orientalischen diözesanen Kirche in Novi Sad“), *Viesti hrvatskog društva inženira i arhitekta u Zagrebu*, 2., Zagreb, 1. 4. 1907, 20-21.

⁴² Damjanović, Dragan, „Sakralna arhitektura Đakovačko-srijemske biskupije u vrijeme biskupa Josipa Jurja Strossmayera“ („Sakralarchitektur des Diakoverer und Syrmier Bistums zur Zeit des Bischofs Josip Juraj Strossmayer“), *Vjesnik Đakovačke i srijemske biskupije*, 6, Đakovo, 2005, 537.

HERMAN BOLLÉ, PROJEKT ZA HRVATSKI PAVILJON U TRSTU, 1882./ HERMAN BOLLÉ, DESIGN FOR THE CROATIAN PAVILLON IN TRIESTE, 1882/
HERMAN BOLLÉ, ENTWURF FÜR DEN KROATISCHEN PAVILLON IN TRIEST, 1885

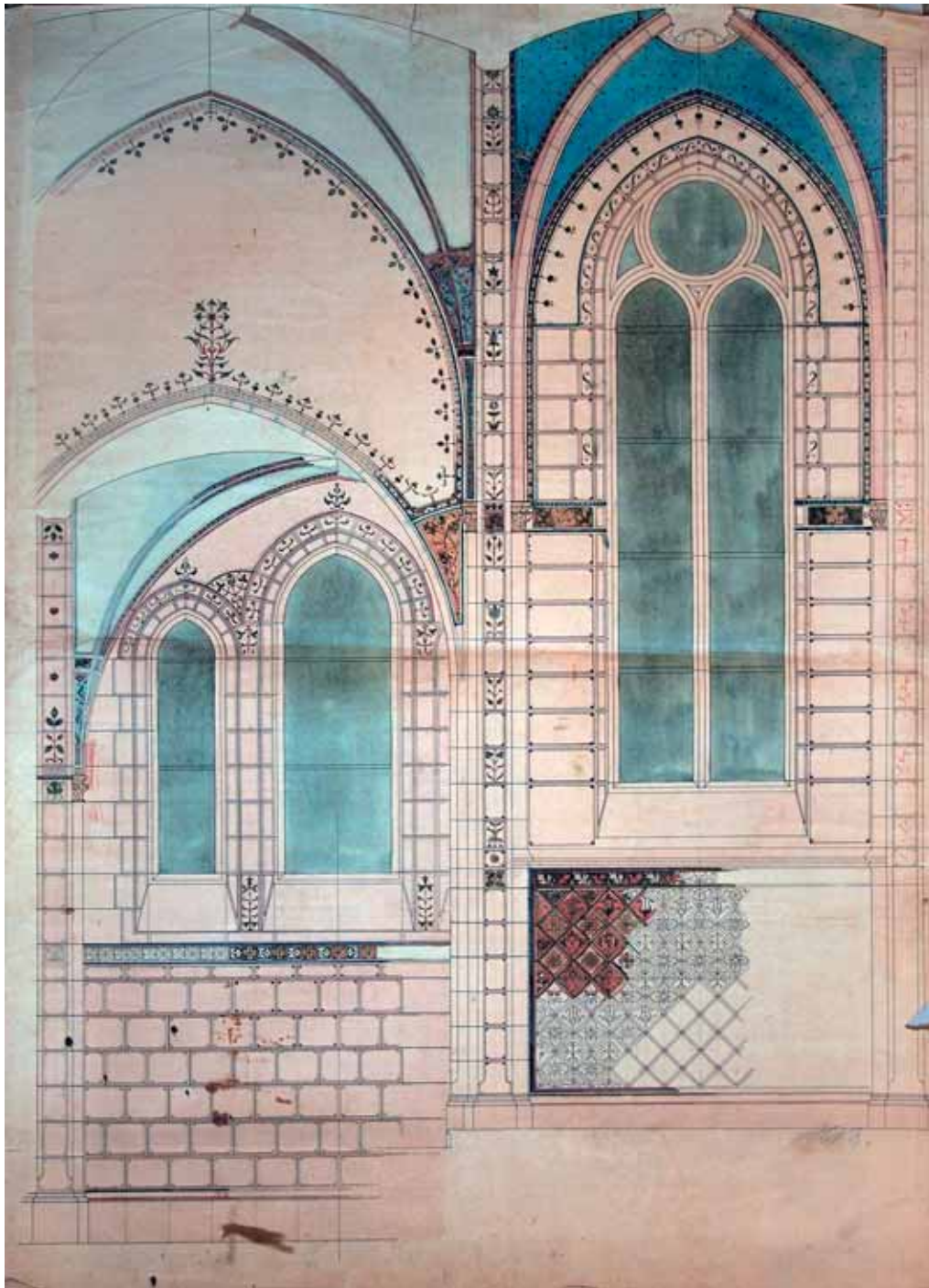
⁴³ Er wurde mit dem Franz Joseph Orden ausgezeichnet. Damjanović, Dragan, „Herman Bollé and Croatian Pavilions at the Exhibitions in Trieste (1882) and Budapest (1885 and 1896)“, *Centropa*, 10, 3, New York, 2010, 231-43

⁴⁴ Lučić, Branko, „Herman Bollé – restaurator“ („Herman Bollé – der Restaurator“), *Život umjetnosti*, 26-27, Zagreb, 1978, 104-08.

Elementen des kroatischen volkstümlichen Holzhauses erfolgreich zu vereinigen, sicherte ihm sowohl die Anerkennung des Hofes als auch künftige ähnliche Aufträge.⁴³ Das originellste Bauwerk dieser Art – das kroatische Pavillon für Forstwirtschaft – schuf er für die Millennium-Ausstellung in Budapest 1896. Es wurde mit einem großen Holzturm versehen, auf dessen Dekorationsdetails tatsächlich Elemente der altertümlichen dörflichen Baukunst Slawoniens und Sirmiens erkennbar waren, aber gleichzeitig wies das hohe Dach mit Balustern darauf hin, dass sich Bollé auch Elemente aus der damaligen Wohnarchitektur des Hochhistorismus angeeignet hatte. Die Verwendung der Elemente der dörflichen Baukunst in der Pavillonarchitektur ging aus den Bemühungen Bollés hervor, einen besonderen, nationalen, kroatischen Stil zu finden. Noch einmal sollte der Stil dazu dienen, wie so oft im 19. Jahrhundert, mit seiner Formensprache die nationalen Besonderheiten hervorzuheben, d.h., in diesem Fall die kroatische Volksbaukunst auf großen Ausstellungen vorzustellen. Da in Kroatien kein „hoher“ Stil den Status des Nationalstils erlangen konnte, wie es der Neorenaissance in Böhmen gelang, oder der Neugotik, bzw. später der nördlichen Neorenaissance in Deutschland, oder der neomaorischen Architektur bei Juden, begab man sich auf die Suche nach einem besonderen kroatischen Stil und glaubte ihn in der traditionellen Baukunst des kroatischen, genauer gesagt, slawonischen und sirmischen, Dorfes zu finden. Neben den Ausstellungsobjekten errichtete Bollé im „Volksstil“⁴⁴ auch die Kirche in Gustelnica und restaurierte teilweise die Kirche in Dubranec. Diese zwei Bauten befinden sich in Turopolje, einer Gegend unweit von Zagreb, für die Holzkirchen charakteristisch sind. Mit der Wahl des Baumaterials sowie der Dekoration dieser Sakralbauten versuchte Bollé, auf die für den Historismus charakteristische Weise, im Einklang mit *genius loci* zu reagieren, was ihm in diesem Fall auch gelang.

Die meisten Sakralbauten, die Bollé in Kroatien entwarf, egal in welchem Stil sie gebaut wurden – neugotischem, neuromanischem, neobyzantinischem, oder im Stil der Neorenaissance – und ungeachtet dessen, für welchen Glauben sie bestimmt waren – den katholischen, orthodoxen oder evangelischen – passte er sie größtmäßig und in ihrer Innengestaltung den Möglichkeiten der kroatischen Provinz an. So sind es meist einschiffige Bauten mit einer halbkreisförmigen Apsis und einem Glockenturm an der Fassade (Štikada, Šišljavić, Pakrac), seltener zweitürmige (Franjindol/Franztal, Petrovaradin) und mehrschiffige Kirchen (Dugo Selo, Granešina). Seine größten Projekte – Wettbewerbsentwürfe für die Pfarrkirche in Osijek und die orthodoxe Diözesankirche in Novi Sad – wurden nicht realisiert.

Wie Schmidt baut auch Bollé zum Hauptturm oft noch manch kleineres Türmchen für das Treppenhaus, das zum Chor führt. Häufig haben auch seine einschiffigen Kirchen einen Transept und manche Kapelle mit hoher, malerischer Decke. Wenn er kein Rohbau-Objekt bauen kann, aus Backstein oder Stein (und es war oft der Fall, weil die Mitteln fehlten), ahmt

HERMAN BOLLÉ, PROJEKT ZA OSLIK FRANJEVAČKE CRKVE U ZAGREBU, OKO 1900./ HERMAN BOLLÉ, DESIGN FOR THE WALL PAINTINGS IN THE FRANCISCAN CHURCH IN ZAGREB, C. 1900/ HERMAN BOLLÉ, ENTWURF FÜR DIE WANDMALEREI IN DER FRANZISKANERKIRCHE IN ZAGREB, UM 1900

JOSIP VANČAŠ, FRANJEVAČKA CRKVA I SAMOSTAN U KRALJEVOJ SUTJESCI U BOSNI I HERCEGOVINI, DANAŠNJE STANJE, PROČELJE, 1906-10./ JOSIP VANČAŠ, FRANCISCAN CHURCH AND MONASTERY, KRALJEVA SUTJESKA, BOSNIA HERZEGOVINA, 1906-10/ JOSIP VANČAŠ, FRANZISKANERKIRCHE UND KLOSTER, KRALJEVA SUTJESKA, BOSNIEN UND HERZEGOWINA, 1906-10, HEUTIGER ZUSTAND

⁴⁵ Damjanović, Dragan, *Saborna crkva Vavedenja Presvete Bogorodice u Plaškom; Povijest episkopalnog kompleksa (Die Kathedrale der Heiligen Mutter Gottes Himmelfahrt in Plaški; Geschichte des episkopalen Komplexes)*, Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, Zagreb, 2005, 138.

er im Verputz diese Bauweise nach. Neben schon hier erwähnten zahlreichen anderen Elementen, übernimmt Bollé von Schmidt auch das Konzept der Innengestaltung von Sakralräumen, die er, wenn es ihm die Mittel erlaubten, in wahrhaftige Gesamtkunstwerke verwandelte (Wandflächen und Glasfenster wurden bemalt, repräsentatives Inventar hereingeholt: Altäre, Orgeln, Kanzeln, Beichtstühle, Leuchter und Böden, was er alles meist selbst entwarf). Dabei ist die überwiegend rein dekorative Wandbemalung, mit sehr wenigen figurativen Motiven (oft auch ganz ohne - nur hier und da ein symbolisches Medaillon), das Schlüsselement der Artikulation des Inneren seiner Sakralräume. Das Wandkolorit wird auf die reich bemalten Statuen und Altäre übertragen, die meistens aus Holz angefertigt waren (außer in den repräsentativsten Bauten). Gegen Ende des 19. Jahrhunderts ist er immer mehr bemüht, solche Aufträge seinen Schülern und Mitarbeitern aus der Domwerkstatt oder der Gewerbeschule in Zagreb (die er jahrelang leitete) zu überlassen, um auf diese Weise das heimische Kunstgewerbe zu fördern, aber auch um den Einfluss von billigen inn- und ausländischen Herstellern von Kircheneinrichtungen zu mindern. Bis dahin wurde nämlich alles, und insbesondere Altäre, aus den Tiroler Werkstätten im Grödnertal bestellt, vor allem bei Ferdinand Stuflesser, dem damals namhaftesten Holzbildhauer. Handwerker, die in der Domwerkstatt in Zagreb ausgebildet wurden, wie etwa der Steinmetz Ignjat Franz, Zeichner Hektor von Eckhel, Bildhauer Dragutin Morak, Maler Marko Peroš und viele andere, arbeiteten später an zahlreichen Restaurierungen oder Neubauten von Sakralobjekten Bollés – in Pakrac, Bjelovar, Križevci - aber auch an Bauaufträgen anderer Architekten aus Schmidts Schule, wie etwa an der Restaurierung der orthodoxen Kathedrale in Plaški, die von Janko Holjac durchgeführt wurde.⁴⁵

Josip Vančaš (Sopron, 22. 3. 1859 – Zagreb, 15. 12. 1932)

Im Kreis der kroatischen Schüler Friedrich von Schmidts ist an zweiter Stelle, gleich hinter Bollé, dem er sowohl produktions- als auch qualitätsmäßig am nächsten kommt, Josip von Vančaš zu nennen. Im Unterschied zu Bollé, war Vančaš kroatischen Ursprungs, verbrachte aber den Großteil seines Lebens außerhalb von Kroatien - in Sarajevo in Bosnien und Herzegovina, wo er seit dem Abschluss seiner Ausbildung 1884 bis zum Jahre 1921 lebte und wirkte. Nach Abschluss des Studiums an der Technischen Hochschule in Wien 1881, begann er sich unter dem Einfluss seines Professors, des berühmten Wiener Architekten Heinrich von Ferstel, für die gotische Architektur zu interessieren. Er entwarf sogar Pläne für eine gotische Kathedrale, wobei ihm die Votivkirche seines Lehrers als Vorbild diente. Da

JOSIP VANČAŠ, UNUTRAŠNOST FRANJEVAČKE CRKVE U KRALJEVOJ SUTJESCI SAGRAĐENE 1906-10. JOSIP VANČAŠ, FRANCISCAN CHURCH, KRALJEVA SUTJESKA, BOSNIA HERZEGOVINA, INTERIOR, 1906-10/ JOSIP VANČAŠ, FRANZISKANERKIRCHE UND KLOSTER, KRALJEVA SUTJESKA, BOSNIEN UND HERZEGOWINA, INNENANSICHT, 1906-10

zu der Zeit Schmidt als Hauptfachmann für Gotik galt, begann Vančaš an der Akademie der bildenden Künste zu studieren (1882-84). Schon 1883, als er 24 war, empfahl ihn sein Lehrer dem bosnischen Reichslandverwalter und österreichisch-ungarischen Finanzminister Benjamin Kallay als Projektanten für die neue Kathedrale in Sarajevo.⁴⁶ So zog er schon im Folgejahr, 1884, nach Sarajevo um und begann dort für die damalige Landesregierung zu arbeiten, die nach der Annexion der 1878 von der österreichisch-ungarischen Monarchie okkupierten Bosnien und Hercegovina gegründet wurde. Zuerst wurde er mit dem Bau des Landesregierungsgebäudes beauftragt, um danach zahlreiche weitere öffentliche Gebäude in Sarajevo, aber auch landesweit zu errichten. Ansehen verschaffte er sich aber vor allem durch den Bau der Kathedrale von Sarajevo. Erbaut zwischen 1884 und 1889, sollte sie die neue Stellung der katholischen Kirche in Bosnien nach der Okkupation widerspiegeln. Das im romanisch-gotischen Übergangsstil (wobei die gotischen Elemente überwiegen) ausgeführte Bauwerk wurde zum größten und erkennbarsten katholischen Gotteshaus des Landes. Dank der hohen architektonischen Qualität des Baus wurde Vančaš zum Lieblingsarchitekten von Josip Stadler, dem damaligen Erzbischof von Vrhbosna, und konnte so in den nächsten drei Jahrzehnten unzählige römisch-katholische Pfarrkirchen in ganz Bosnien-Hercegovina, aber auch die Bischofsresidenz in Sarajevo, bauen. Außerdem wurde er mit der Restaurierung oder dem Neubau von fast jedem Franziskanerkloster mit Kirche beauftragt. Gleichzeitig arbeitete er auch für die orthodoxe Kirche.⁴⁷ Außer Sakralbauten errichtete er auch Bahnhofs- und Postgebäude, Wohnhäuser und andere öffentlichen Gebäude. So zählt sein imposantes Opus an die 300 Bauwerke, von denen 70 Sakralbauten sind.⁴⁸

⁴⁶ Božić, Jela, *Arhitekt Josip pl. Vančaš (Arhitekt Josip von Vančaš)*, diss., Sarajevo Universität, Fakultät für Architektur, Sarajevo, 1989., Vančaš Josip, „Kako sam kao arhitekt došao u Bosnu“, *Večernja pošta* („Wie ich als Architekt nach Bosnien kam“, *Abendpost*), Sarajevo, 2724, 12. 7. 1930, 9. Die Inskriptionsangabe in: *** *Friedrich von Schmidt (1825-1891), Ein gotischer Rationalist*, 1991, 237

⁴⁷ Jedoch im unvergleichbar geringerem Maße als Bollé.

⁴⁸ Horvat, Rudolf, „†Arhitekt Josip pl. Vančaš“, *Hrvatska revija* („†Architekt Josip von Vančaš“, *Kroatische Revue*), Zagreb, 3, 1933, 193-95. Dasselbe in: Makanec Alfred, „†Josip pl. Vančaš Požeški“, *Katolički tjednik* († „Josip Vančaš von Požega“, *Katholische Wochenschrift*), Sarajevo, 52, 25. 12. 1932, 2-4.

Obwohl er den Großteil seines Œuvre in Bosnien und Hercegovina hinterließ, ist es durchaus gerechtfertigt, Vancaš zu den kroatischen Schülern Friedrich von Schmidts zu zählen. Eine solche Einordnung beruht nicht nur auf seinem ethnischen Ursprung, sondern vor allem auf der Tatsache, dass er auch in Kroatien zahlreiche Bauwerke von außerordentlicher Qualität errichtete oder restaurierte. Seine Tätigkeit in Kroatien begann sehr ähnlich wie diejenige von Bollé. Der Bischof Strossmayer spielte nämlich auch in diesem Falle die Hauptrolle. Nachdem er Mitte der 80er Jahre alle Kontakte zu Herman Bollé abgebrochen hatte (wegen Bollés politischen Einstellungen, die Strossmayer für progermanisch hielt, und der Verbindung des Architekten mit dem Regime des damaligen kroatischen Banus Khuen- Héderváry), versuchte der Bischof von Đakovo Vancaš zu seinem neuen Hauptarchitekten zu machen.⁴⁹ Er beauftragte ihn mit dem Bau des Priesterseminars im Stadtteil Tvrdá (mittelalterliche Festungsanlage) in Osijek (1897), der Restaurierung der mittelalterlichen Kirche in Dragotin (1899) in Zentralserbien, dem Bau der Friedhofskapelle und des Rathauses in Đakovo.⁵⁰

Seine Tätigkeit auch auf Kroatien auszuweiten verhalf Vancaš, neben Bischof Strossmayer, wesentlich auch das Architekturwettbewerb für den Neubau der Kirche des hl. Blasius in Zagreb. Die in den damals neuen Stadtteilen gegründete Pfarre sollte eine repräsentative Kirche bekommen, die vom Aufschwung der Landeshauptstadt zeugen würde. So wurde 1889/90 ein internationaler Wettbewerb ausgeschrieben. Der Vorsitzende der Jury war Friedrich Schmidt persönlich, und der Entwurf des Wiener Architekten Ferdinand Wendeler gewann.⁵¹ Bald gab man aber den preisgekrönten Bauplan Wendelers auf und lud Vancaš ein, einen neuen zu entwerfen.⁵² Für das Bauwerk legte er zwei Varianten im Stil der Neorenaissance vor – beide sahen die Errichtung einer zweitürmigen, dreischiffigen Basilika vor, mit der Fassade in Form eines Triumphbogens. In einer Variante wurde die Kirche mit Transept und Kuppel geplant, in der anderen ohne.⁵³ Beide Baupläne standen stark unter dem Einfluss der neuen Strömungen in Wien, die gerade im Kreis der Schüler Friedrich von Schmidts großen Anklang fanden. Demgemäß begannen sie sich am Ende der 80er Jahre des 19. Jahrhunderts immer mehr auch der italienischen, und nicht mehr nur der deutschen Neorenaissance zuzuwenden. So spürt man den starken Einfluss der Neorenaissance bei den Bauplänen für die Breitenfelder Kirche sowie die Kirche am Keplerplatz in Wien.⁵⁴ Obwohl Vancaš später noch einen dritten Bauplan für die Kirche des hl. Blasius in Zagreb entwarf, in dem er einen Zentralgrundriss mit sehr ähnlichen Stilmerkmalen vorsah, wurde dieser Bau schließlich doch nie realisiert.⁵⁵ Die langwierigen Diskussionen darüber, wo die Kirche eigentlich stehen sollte, verschoben den Beginn der Bauarbeiten bis an das Ende des ersten Jahrzehntes des 20. Jahrhunderts. Als dann der Bau endlich begonnen werden sollte, war der von Vancaš entworfene Plan stilistisch schon gänzlich veraltet, so dass schließlich die Erstellung neuer Baupläne dem Architekten

⁴⁹ Despot, Miroslava, „Bollé i Strossmayer“ („Bollé und Strossmayer“), *Život umjetnosti*, 26-27, Zagreb, 1978, 60-61.

⁵⁰ Damjanović, 2005 (*Sakralna arhitektura*), 542.

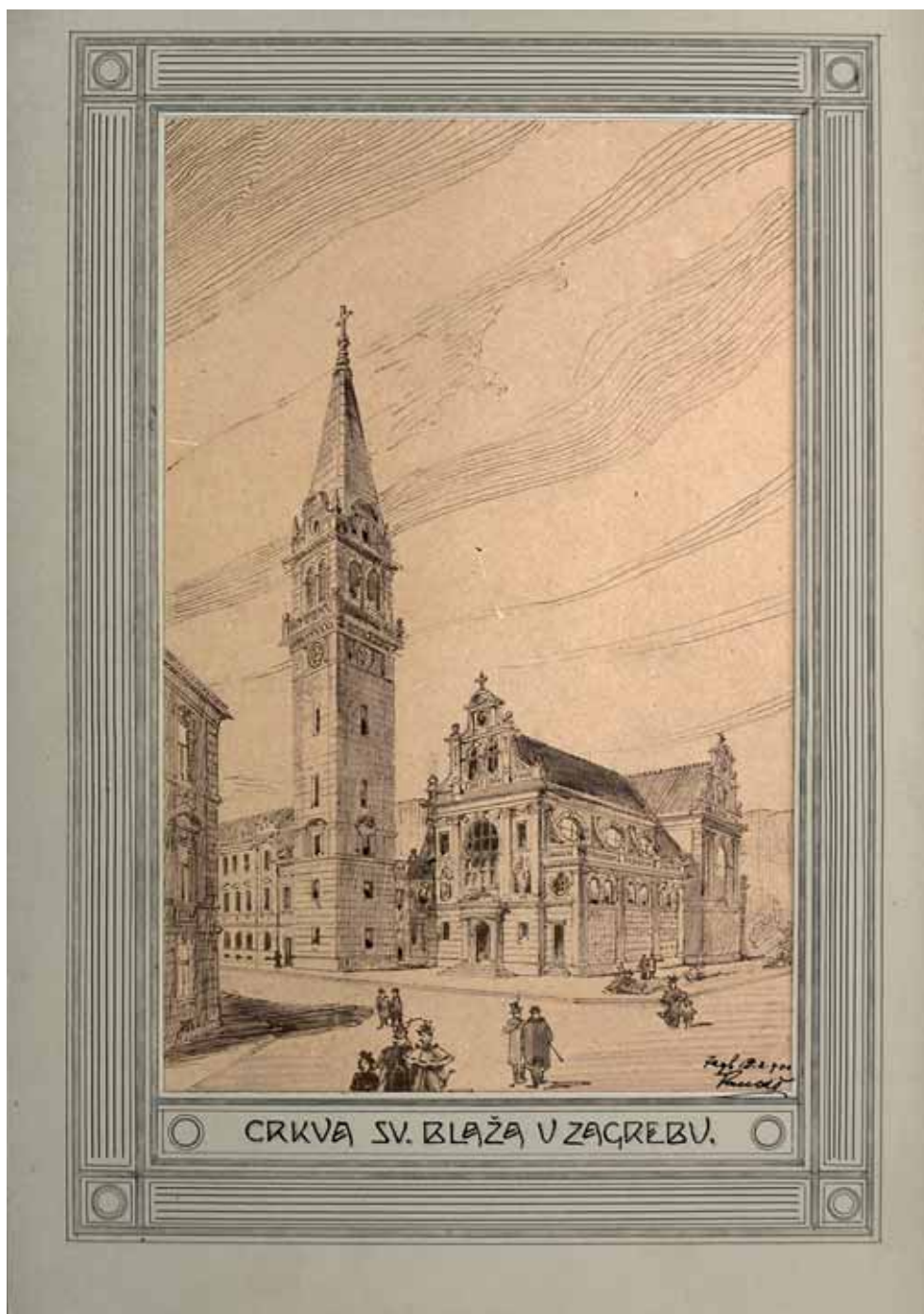
⁵¹ Jurić, Zlatko, „Kršnjavi – Vancaš: planiranje gradnje crkve sv. Blaža u Zagrebu“ („Kršnjavi – Vancaš: das Planen des Baus der Kirche des hl. Blasius in Zagreb“), *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 17/2, Zagreb, 1993., 126.

⁵² Es ist möglich, dass Vancaš gerade auf Anregung Strossmayers für die Aufgabe gewählt wurde, aber die Wahl traf auf ihn vor allem wegen des Ansehens, das er sich mit dem Bau der Kathedrale in Sarajevo verschaffte.

⁵³ Jurić, 1993, 127.

⁵⁴ Wagner-Rieger, Renate, *Wiens Architektur im 19. Jahrhundert*, Wien, 1970, 240.

⁵⁵ Jurić, 1993, 128-31

JOSIP VANČAŠ, PROJEKT ZA CRKVU SV. BLAŽA U ZAGREBU U STILU NJEMAČKE NEORENESANSE, 1900./ JOSIP VANČAŠ, DESIGN FOR THE PARISH CHURCH OF ST. BLASIUS IN ZAGREB, IN GERMAN NEO-RENAISSANCE STYLE, 1900/ JOSIP VANČAŠ, ENTWURF FÜR DIE PFARRKIRCHE ST. BLASIUS IN ZAGREB IM STIL DER DEUTSCHEN RENAISSANCE, 1900

JOSIP VANCAS, SECESIJSKI PROJEKT ZA CRKVU SV. BLAŽA U ZAGREBU, 1900./ JOSIP VANCAS, ART-NOUVEAU DESIGN FOR THE PARISH CHURCH OF ST. BLASIVS IN ZAGREB, 1900/ JOSIP VANCAS, JUGENDSTIL-PROJEKT FÜR DIE KIRCHE DES HL. BLASIVS IN ZAGREB, 1900

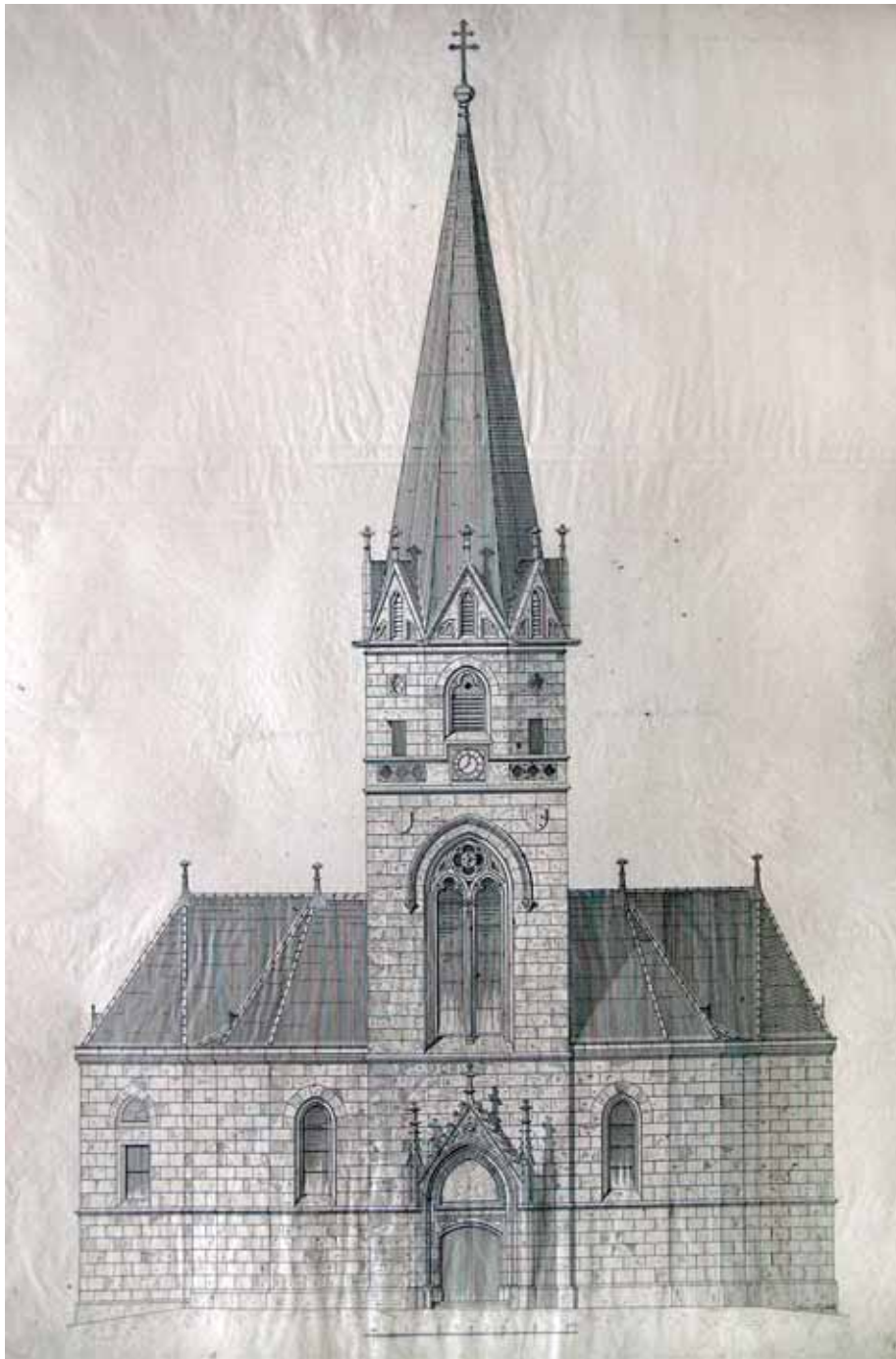
Viktor Kovačić, einem Schüler Otto Wagners, anvertraut wurde. Mit dieser Kirche errichtete Kovačić dann eines der ersten Bauwerke der Protomoderne in der kroatischen Architektur. Später gelingt es Vancaš in Bosnien einige Sakralbauten zu verwirklichen, die in der Formensprache seinen nicht realisierten Plänen für die Kirche des hl. Blasius in Zagreb ziemlich nahe kommen. Es handelt sich um die Franziskanerkirche in Fojnica und die Kirche der hl. Kyrillos und Methodius in Sarajevo.⁵⁶

Das riesige Opus, das Vancaš in Bosnien im Bereich der Sakralarchitektur realisierte, ist teilweise auch auf die Tatsache zurückzuführen, dass er bis zum ersten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts gewissermaßen ein Monopol auf Bauaufträge dieser Art hatte. Ganz anders war es in Kroatien. Außer den in diesem Text erwähnten Schülern Schmidts gab es noch eine ganze Reihe guter (und weniger guter) Architekten, die auf Sakralobjekte spezialisiert waren, so dass eine starke Konkurrenz herrschte. Trotzdem, und trotz der Tatsache, dass er kein Glück mit dem Bau der Kirche des hl. Blasius hatte, bekam Vancaš in der Zeit von 1890 bis 1914 eine ganze Reihe von beachtlichen Restaurations- und Neubaufträgen für Sakralobjekte in Kroatien. Zu den bedeutendsten Werken zählen die gänzlichen Restaurierungen (bzw. Umbauten) von Pfarrkirchen in Oštarije bei Ogulin in der Lika, sowie in Desinić und Krapina im Hrvatsko Zagorje, Dragotin in Slawonien und eine zum Teil ausgeführte Restaurierung der Kathedrale in Senj. Von den Neubauten ist die Pfarrkirche im Dorf Veliškovci bei Valpovo zu erwähnen.⁵⁷ Damit wurde Vancaš, neben Bollé und Holjac, zum bedeutendsten Vertreter der Schule Schmidts in Restaurationen von Sakralobjekten im kroatischen Historismus. Alle seine Restaurierungen wurden streng nach dem Prinzip der Stilreinheit durchgeführt, wobei er bemüht war, das Bauobjekt in den Idealzustand zu bringen, d.h. in den Zustand, für den man nach sorgfältigen Forschungen annahm, dass es im Mittelalter sein ursprünglicher war (oder sich ihn der Baumeister als solchen vorgestellt hatte). Wie es die Beispiele der Kirchen in Krapina, bzw. Senj zeigen, wurde dabei das Erbe der späteren Epochen, insbesondere des Barocks, überhaupt nicht beachtet. Bei allen hier erwähnten Restaurierungen, mit Ausnahme der Kirche in Senj, baut Vancaš hochgotische Kirchen, d.h. „restauriert“ sie in diesem Stil. Viele Elemente, die man bei Bollé findet, und die aus Schmidts Repertoire übernommen worden waren, trifft man auch bei Vancaš an – hochgotische Ausrichtung, einfache architektonische Raumdisposition im Inneren, ausgeglichen durch reiche Polychromie der Wandflächen, usw. Die neugotischen Bauten von Vancaš sind aber in vielen Details sogar besser als diejenigen Bollés, da sie vielfältiger, repräsentativer und weniger stereotyp sind. So war es wohl kein Zufall, dass ausgerechnet Vancaš der am meisten geschätzte kroatische Architekt der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts in den Wiener Fachzeitschriften war, in denen viele seiner Baupläne sowohl für Sakralbauten als auch für profane Bauwerke veröffentlicht wurden.⁵⁸

⁵⁶ Krzović, Ibrahim, *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878-1918 (Die Architektur von Bosnien und Hercegovina 1878-1918)*, Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1987, 25.

⁵⁷ Makanec, 1932, 2-4.

⁵⁸ Vancaš ist einer der Architekten der am häufigsten in der Zeitschrift *Der Bautechniker* erscheint. Artikel über seine Bauten erscheinen auch in der *Wiener Industrie Zeitung* sowie in der Fachzeitschrift *Der Architekt*.

JOSIP VANAŠ, PROJEKT ZA RESTAURACIJU GLAVNOG PROČELJA CRKVE SVETOG JURJA U DESINIĆU U HRVATSKOM ZAGORJU, RESTAURIRANE 1900-02./ JOSIP VANAŠ, RESTORATION DESIGNS FOR THE MAIN FAÇADE OF THE PARISH CHURCH IN DESINIĆ, 1900-02/ JOSIP VANAŠ, RESTAURIERUNGSPROJEKT FÜR DIE HAUPTFASSENDE DER PFARRKIRCHE IN DESINIĆ, 1900-02

Mit Ausnahme des Neubaus der Kirche in Veliškovci im Stil der Neorenaissance, des nicht realisierten Plans für die Kirche des hl. Blasius in Zagreb und des Glockenturms der Kathedrale von Senj, wurden alle anderen Sakralbauten von Vancaš in Kroatien im gotischen Stil errichtet bzw. restauriert. Die Stilwahl und die allgemeinen Merkmale seiner Architektur weisen einen mehr als augenscheinlichen Einfluss Schmidts auf.

Nach 1899 wendet er sich, mehr als alle anderen Schüler Schmidts, dem Jugendstil zu, besonders in der Wohnarchitektur und im Bereich der öffentlichen Bauten (das Postgebäude in Sarajevo, die Erste Kroatische Sparkasse in Zagreb usw.), während er in der Sakralarchitektur, auch in seiner späteren Schaffensphase, historistische Elemente beibehält.

Unter den sechs Architekten, von denen in diesem Text die Rede ist, hat Vancaš am meisten geschrieben und sich mit der Zeit zum respektierten Architekturtheoretiker entwickelt. Sein Hauptinteresse galt der traditionellen bosnischen Baukunst, über die er eine Reihe von Texten veröffentlichte und zahlreiche Vorlesungen hielt. Die Elemente dieser Baukunst versuchte er in die eigene Architektur einzuführen und dadurch einen spezifischen bosnischen Stil zu schaffen. Er schrieb auch über die Geschichte des Theaters und über die Probleme der Stadtentwicklung in Bosnien, aber seine monumentalsten Schriften sind die technischen Teile der Monographien „Die Kathedrale zu Đakovo“, „Das Gedenkbuch der Kathedrale zu Sarajevo“ und „Das Institut in Št. Vid“.⁵⁹

VANCAŠEVA ZGRADA PRVE HRVATSKE ŠTEDIONICE U ZAGREBU, PODIGNUTA 1898-1900., TE PRAVOSLAVNA CRKVA S KUPOLOM IZVEDENOM PREMA PROJEKTIMA HERMANA BOLLÉ/ VANCAS'S BUILDING OF THE FIRST CROATIAN SAVINGS BANK IN ZAGREB, AND THE ORTHODOX CHURCH WITH TOP OF THE TOWER BUILT ACCORDING TO HERMAN BOLLÉ'S DESIGNS/ DAS GEBÄUDE DER ERSTEN KROATISCHEN SPARKASSE IN ZAGREB, ERICHTET 1898-1900, UND DIE ORTHODOXE KIRCHE MIT DER KUPPEL, DIE NACH PROJEKTEN HERMAN BOLLÉS AUSGEFÜHRT WURDE.

⁵⁹ Szavits-Nossan, Stjepan, „Josip Vancaš“, *Tehnički list*, 2, Zagreb, 1933, 29-30.

Janko Holjac (Zagreb, 17. 12. 1865 – 28. 7. 1939)

Janko Holjac gehört der letzten, jüngsten Generation der bei Friedrich von Schmidt ausgebildeten kroatischen Architekten an. Sein Studium an der Akademie begann er 1884,⁶⁰ um es 1887, drei Jahre vor dem Tod des Meisters, zu beenden. Nach dem Studiumabschluss arbeitete er im Dienste der kroatischen Landesregierung. Später wurde er selbstständig und führte von 1895 bis 1910 sein eigenes Architekturbüro, um 1910 zum Bürgermeister von Zagreb zu werden (bis 1917). In der Zwischenkriegszeit hält er Vorlesungen über die Baukunst zuerst an der Forstwirtschaftlichen Fakultät in Zagreb, setzt dann seine Lehrtätigkeit ab 1923 an der Technischen Hochschule und schließlich an der gleichnamigen Fakultät fort, bis er 1937 in den Ruhestand trat. Sein Opus ist quantitativ zwar weitaus kleiner als dasjenige von Bollé oder Vancaš, doch er baute nicht wenig, und viele seiner Bauwerke zählen zu den bedeutendsten Bauten des Hoch- und Späthistorismus in Kroatien. Gennant seien hier etwa die Lederfabrik sowie die Gendarmen- und Landwehrkaserne in Zagreb, die Mädchenschule in Zemun und die Weinbauschule in Ilok, die Gebäude des Königlichen Gerichtshofs in Osijek, usw. Er entwarf auch Baupläne für viele Sakralobjekte wie, zum Beispiel, die römisch-katholische Pfarrkirche in Nevinac bei Bjelovar, die griechisch-katholische Parochialkirche in Petrovci bei Vukovar, die Jesuitenkirche in Zagreb und die orthodoxe Kathedrale in Plaški. Das Letztere war auch sein größtes Restaurierungs-Unternehmen an einem älteren Sakralbauwerk.⁶¹

Das Hauptsegment seines Lebens stellen aber die Bauaufnahmen des ethnologischen Bauerbes des kroatischen Dorfes dar, die er zusammen mit dem Architekten Martin Pilar während seiner Studienzeit an der Akademie (1885) ausarbeitete.⁶² In Slawonien und Sirmien haben diese zwei Architekten Baupläne für an die vierzig Bauwerke der volkstümlichen Baukunst aufgenommen.⁶³ Die Qualität und die Bedeutung dieser Aufnahmen wurde sofort erkannt, so dass viele schon im 17. Jahrgang der *Wiener Bauhütte* veröffentlicht wurden, während ein Teil davon auch im einheimischen Fachblatt *Viesti društva inženira i arhitekata u Zagrebu* (Nachrichtenblatt des Ingenieure- und Architektenvereins in Zagreb) erschien. Später wurden alle diese Bauaufnahmen in der monumentalen Publikation *Hrvatski građevni oblici* (Kroatische Bauformen) gesammelt und im ersten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts in kroatischer und deutscher Sprache veröffentlicht.⁶⁴ Die Aufnahme des Bauerbes des kroatischen Dorfes war ein Teil der Suche von Holjac und Pilar, wie es vor ihnen auch Bollé tat, nach der eigenartigen kroatischen Nationalarchitektur.⁶⁵

⁶⁰ *** Friedrich von Schmidt (1825-1891), *Ein gotischer Rationalist*, 1991, 233

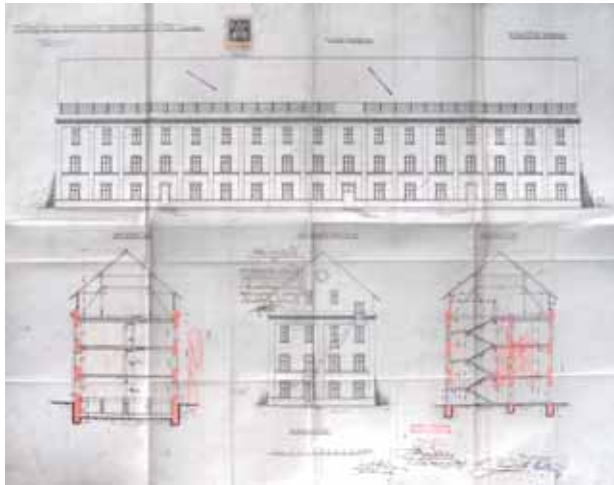
⁶¹ Die Biografie von Janko Holjac wurde aus dem 1940 in *Alma Mater Croatica* veröffentlichten Text von (Gabrić, G., „Janko Holjac“, *Alma Mater Croatica*, Zagreb, 1940, 418-19.) übernommen.

⁶² Der Mitarbeiter von Holjac und Pilar war ein soweit unbekannter Architekt J. Altmann.

⁶³ Holjac, Janko, „Građevni oblici hrvatskih seljačkih zgrada“ („Bauformen der kroatischen Bauernhäuser“), *Viesti društva inženira i arhitekata*, 3, Zagreb, 1904, 38-39
Premrl, Tomislav, „Prvi publicirani radovi o narodnom graditeljstvu“ („Die ersten veröffentlichten Arbeiten zur Volksbaukunst“), *Čovjek i prostor*, 301, Zagreb, 1978, 14-15.

⁶⁴ Das Werk erschien in Zagreb von 1904 bis 1909, zwei Jahrzehnte nachdem die „Feldforschungen“ abgeschlossen waren.

⁶⁵ Bollé nutzte die Zeichnungen von Holjac und Pilar für seine im „Volksstil“ errichteten Bauten.

Im Unterschied zu Vancaš oder Bollé nehmen Neugotik und Neuromanik keine besondere Stellung im Gesamtwerk von Janko Holjac ein, wahrscheinlich dank der Tatsache, dass er nur wenige katholische Sakralbauten entwarf. Unter den wenigen neuromanischen Bauten soll hier die Kirche im Dorf Nevinac unweit von Bjelovar, erbaut in den Jahren 1889-1890,⁶⁶ erwähnt werden, in der Holjac schon erprobte Motive Bollés aus Granešina und aus der evangelischen Kirche in Zagreb benutzt, d.h. die Fassadendisposition verwendet, die ihren Ursprung in der Schmidts Kirche im Brigittenau hat.

Während sich die romanischen und gotischen Bauwerke von Janko Holjac mit keiner besonderen Kreativität auszeichnen, sind seine Bauten im „byzantinischen“ Stil umso origineller und interessanter. Da die wissenschaftliche Erforschung der Architektur des östlichen Christentums wesentlich später begann als die des europäischen Westens, weisen die orthodoxen und die griechisch-katholischen Kirchen monarchieweit, und so auch in Kroatien, vielfältige architektonische Lösungen auf. Die für den Romantismus charakteristische Stilmischung wird so bis zur Jahrhundertwende zum 20. Jahrhundert in orthodoxen Sakralbauten fortgesetzt. Während Bollés byzantinischer Stil eine Mischung der frühchristlichen Ornamentik, der romanischen, ja sogar der gotischen, Baukunst und des Rundbogenstils ist, pflegt Holjac einen Stil, der eine Kombination des russischen Stils und der Volksbaukunst ist, wie es der Neubau der griechisch-katholischen Kirche in Petrovci bei Vukovar (1893) und die Restaurierung der orthodoxen Kathedrale der Gornjokarovačka Eparchie in Plaški in der Lika (1898-1903) zeigen. In beiden Fällen, wie es im Historismus auch sonst üblich war, sollte der Stil den Zweck des Bauwerks widerspiegeln. Der russische Stil bei der Kirche in Petrovci wies auf die nationale Herkunft griechisch-katholischer Russinen, die

JANKO HOLJAC, PROJEKT ZA TVORNICU KOŽA, DANAS ZGRADA GLIPTOTEKE, ZAGREB, 1899-1900./ JANKO HOLJAC, DESIGN FOR THE LEATHER FACTORY, ZAGREB, 1899-1900/ JANKO HOLJAC, ENTWURF FÜR DIE LEDERFABRIK, HEUTE GLYPTOTHEK-GEBAUDE, ZAGREB, 1899-1900

JANKO HOLJAC I MARTIN PILAR, SELJAČKA KUĆA U ANDRIJAŠEVCIMA, OKO 1885./ JANKO HOLJAC I MARTIN PILAR, RURAL HOUSE IN ANDRIJAŠEVCI, C. 1885/ JANKO HOLJAC I MARTIN PILAR, ARCHITEKTONISCHE AUFNAHMEN DER VOLKSBAUKUNST KROATIENS. DAS BAUERNHAUS IN ANDRIJAŠEVCI, UM 1885

⁶⁶ Milas-Matutinović, Josip, „Janko Holjac“, *Enciklopedija hrvatske umjetnosti, I (Enzyklopädie der kroatischen Kunst, I)*, Zagreb, 1995, 338.

das Dorf bewohnten, hin; bei der Kathedrale zu Plaški war er Ausdruck der Verbindung des serbischen Orthodoxie in Kroatien mit Russland. Der Stil, den Holjac anwendet, ist in seinem Charakter hybrid. Dass er die Grundelemente der russischen Architektur nicht verstand ist offensichtlich, vor allem in der Tatsache, dass er nur das Oberflächenspiel der Ornamente übernimmt, und den spezifischen Zentralraum russischer Kirchen, die zu der Zeit in ganz Europa von russischer Emigration und russischen Touristen errichtet wurden (Wien, San Marino, Nizza, Florenz, Sofia usw.) völlig außer Acht lässt. Er kombiniert Formenelemente verschiedener Epochen russischer Architektur – bei den Glockenturmkappen greift er auf die Architektur des 16. und 17. Jahrhunderts zurück, bei der Raumdisposition lehnt er sich an das 13. und 14. Jahrhundert an.⁶⁷ Auch Bollé verwendete Elemente der russischen Architektur, aber nicht in so einer reinen Form. Genauer gesagt, er benutzte nur Koschniki als Motiv am Tambourenfuß seiner Kuppel – Pyramiden der Glockentürme.⁶⁸

Die Kathedrale zu Plaški in der Lika ist das größte Restaurierungsunternehmen, das Holjac an einem Sakralbau ausführte. Es handelt sich um eine Barockkirche, die der damalige Episkop Mihajlo Grujić, der eng mit dem Regime des Banus Khuen-Héderváry verbunden war, nach dem Vorbild der von Bollé schon restaurierten Kathedrale in Pakrac erneuern wollte. Im Unterschied zu Bollé und Vancaš nahm Holjac mehr Rücksicht auf die historische Struktur des restaurierten Bauwerks – die barocken Gewölbe und den Glockenturm ließ er stehen, obgleich mehr deshalb, weil der Episkop selbst darauf bestand, als wegen der Bestrebung des Architekten, die historische Mehrschichtigkeit des Baus zu bewahren. Holjac veränderte aber gänzlich die Seitenfassaden der Kirche, die außerdem einen neuen Glockenturm und zwei Kapellen bekam. Der Innenraum wurde völlig transformiert – die Wandflächen und Glasfenster wurden reich bemalt, und die Kirche bekam einen neuen Ikonostas.⁶⁹

Etwas atypisch, nicht nur für Holjac, sondern überhaupt für Schmidts kroatische Schüler, ist die Herz-Jesu-Kirche in der Palmotićevo-Straße in Zagreb, die 1901-1902 errichtet wurde. Es ist eine große einschiffige, zweitürmige Kirche mit Seitenkapellen. Was an diesem Bau ungewöhnlich ist, ist sein Baustil – der Barock. Die Gründe sind offensichtlich – es wurde eben der Stil verwendet, den der Jesuitenorden, für den es gebaut wurde, weltweit verbreitet hatte. Das Bauwerk spiegelt aber gleichzeitig auch die neue Wertstellung des Barocks in der Architektur und Kunstgeschichte am Ende des 19. Jahrhunderts wider.⁷⁰

Im Unterschied zum Gesamtwerk von Bollé oder Vancaš, ist das Œuvre von Holjac weniger konsistent, weniger geradlinig. Obwohl er an vielen Sakralbauten arbeitete, waren öffentliche Bauten doch sein eigentliches Gebiet. In seinen Bauplänen nimmt er Abstand von Schmidts Vorlagen und sucht Vorbilder in der Architektur der Neorenaissance und des Neubarocks

⁶⁷ Wie Holjac den russischen Stil verstand, behandelt der Artikel: Damjanović, Dragan, „Stilsko rješenje arhitekta Janka Holjca za gradnju pravoslavne Saborne crkve u Plaškom i grkokatoličke župne crkve u Petrovcima“, *Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* („Stilistische Lösung des Architekten Janko Holjac für den Bau der orthodoxen Kathedrale in Plaški und der griechisch-katholischen Pfarrkirche in Petrovci“, *Der Raum, Wissenschaftliche Fachzeitschrift für Architektur und Stadtplanung*), 12, Zagreb, 2004, 67-75.

⁶⁸ Wie man es an den Glockentürmen der Kathedralen in Plaški und in Križevci sehen kann.

⁶⁹ Damjanović, 2005. (*Saborna crkva*).

⁷⁰ Über die Kirche geht es im Artikel: Maruševski, Olga, „Bazilika Srca Isusova u Zagrebu“, *Isusovačka baština u Hrvata* („Die Herz-Jesu-Basilika in Zagreb“, *Das Jesuiten-erbe bei den Kroaten*), Muzejsko-galerijski centar, Zagreb, 1992. 151-57.

des hohen und späten Historismus in Wien, wie es an den Beispielen des Gerichtshofgebäudes in Osijek, oder der Weinbauschule in Ilok ablesbar ist.

Martin Pilar (Slavonski Brod, 16. 11. 1861 – Zagreb, 22. 4. 1942)

Obwohl er etwas älter als Janko Holjac war, begann Martin Pilar sein Studium an der Wiener Akademie 1884, in demselben Jahr wie Holjac. In Schmidts Atelier blieb er bis 1886.⁷¹ Im Abschnitt über Janko Holjac wurde er schon mehrmals erwähnt, denn mit Holjac verbindet ihn ein Teil seines Lebenswegs und Schaffens. Nach seiner Rückkehr nach Kroatien stand er zuerst kurz im Staatsdienst, arbeitete dann in mehreren Architekturbüros (Bollés und Kuno Waidmanns), um erst 1891 selbstständig zu werden. Danach konzentrierte er sich in seiner Tätigkeit auf Zagreb. Bis zur Gründung des gemeinsamen Büros mit den Architekten Julio Mally und Karlo Bauda im Jahre 1894 baute er nicht viel,⁷² doch dann wurde er zu einem der bedeutendsten Architekten für Wohngebäude in der kroatischen Metropole. Für diesen Text ist die Zeit zwischen dem Ende der 80er und dem Anfang der 90er Jahre jedoch am interessantesten, weil in dieser Schaffensperiode Pilars die Elemente der Bauten Schmidts am auffälligsten sind. Es wurde schon erwähnt, dass er zusammen mit Holjac der Koautor der Monographie über das ethnologische Architekturerbe Kroatiens war. Zusammen arbeiteten die beiden auch an einer ganzen Reihe anderer Projekte der 80er Jahre, darunter ist die nicht realisierte Restaurierung der Burg Sokolac in Brinje in der Lika für uns besonders interessant – es handelte sich um ein bedeutendes nationales Denkmal, das die Familie Frankopan gebaut hatte.⁷³ Obwohl dieses Projekt nie verwirklicht wurde, ist es in diesem Kontext durchaus erwähnenswert, denn es beruft sich direkt auf ähnliche Arbeiten Schmidts. Von der mittelalterlichen Burg waren nur die zweistöckige gotische Kirche und Mauerüberreste von Wohnräumen übrig geblieben. In ihren Bauplänen aus den 80er Jahren des 19. Jahrhunderts schlugen Pilar und Holjac eine gründliche Rekonstruktion vor, ganz im Geiste der Restauration, die Viollet-le-Duc auf Pierrefonds ausgeführt hat, oder, noch naheliegender, wie diejenige Schmidts und Mockers an der Burg Karlstein in Böhmen: die Kapelle sollte eine erhöhte Dachkonstruktion bekommen, seitlich sollte eine einstöckige Struktur angefügt werden und der Donjon-Turm sowie die unteren Mauerteile sollten rekonstruiert werden, dazu die Turmspitzen durch Bekrönung geöffnet und Schießscharten an der Mauer angebracht werden.

Anfang der 90er Jahre fertigt er einige Baupläne für Sakralobjekte an: für die Rekonstruktion der Kuppel der Franziskanerkirche in Našice, den Glockenturm der Pfarrkirche in Slavonski Brod und den Neubau der Kirchen

MARTIN PILAR, VARIJANTE PROJEKTA ZA SPOMENIK PRINCU RUDOLFU HABSBURGU KOD KUPINOVA U SRIJEMU, 1889./ MARTIN PILAR, DESIGNS FOR THE MONUMENT OF PRINCE RUDOLF HABSBURG IN KUPINOVO, SRIJEM, 1889/ MARTIN PILAR, ENTWURFE FÜR DAS DENKMAL DES FÜR KRONPRINZEN RUDOLF VON HABSBURG, BEI KUPINOVO, SIRMEN, 1889

⁷¹ *** Friedrich von Schmidt (1825-1891), *Ein gotischer Rationalist*, 1991, 235; dasselbe in: Jurić, Zlatko, „Arhitekt Martin Pilar – zagrebački radovi 1889-1900“ („Der Architekt Martin Pilar – Zagreber Werke 1889-1900“), *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, 18, Zagreb, 1994, 153; Vancaš, Josip, „Architekt Professor Martin Pilar zu seinem 70. Geburtstag“, *Morgenblatt*, 251, Zagreb, 16. 9. 1931, 5.

⁷² Jurić, 1994, 153-54.

⁷³ Die Baupläne für die Restaurierung dieser Burg befinden sich im Nachlass Martin Pilars in der Nationalbibliothek in Zagreb, so ist es vorauszusetzen, dass Pilars Anteil an diesem Projekt größer war als der von Holjac. Aus diesem Grunde wird es auch hier erwähnt.

in Brest, Vrbovsko und Podvinje bei Slavonski Brod. Zugleich sind es seine bedeutendsten Arbeiten im Bereich der Sakralarchitektur. Die neugotische dreischiffige Kirche in Vrbovsko wurde aber letztendlich doch nach Bollés Plänen ausgeführt, obwohl man Pilars Koautorenschaft an den Bauplänen nicht ausschließen kann. Die Kirche in Podvinje (1888-89) bei Slavonski Brod wurde im Stil der Neorenaissance erbaut und ist den Neorenaissance-Bauwerken Herman Bollés und, im noch größeren Maße, denen von Josip Vancas ähnlich: die Disposition der verputzten Fassaden, die den Steinbau mit einfachen klassizistischen Profilierungen nachahmen.⁷⁴ Bollés Einfluss auf beide Bauwerke ist verständlich, da Pilar in der Zeit von 1886 bis 1889 gelegentlich im Atelier dieses Architekten an der Erneuerung der Kathedrale von Zagreb arbeitete.⁷⁵

Seit den 90er Jahren des 19. Jahrhunderts beschäftigte er sich fast überhaupt nicht mehr mit Sakralbauten. Eine Ausnahme war nur der Anbau der Kirche des hl. Vinzenz in der Frankopanska in Zagreb, aber es handelte sich dabei um einen eher kleineren Eingriff.⁷⁶ Er entwirft fast ausschließlich Baupläne für Wohngebäude mit Stilmerkmalen der Neorenaissance oder des Neubarocks.

Janko Josip Grahor (Nova Gradiška, 6. 11. 1855 – Zagreb, 7. 3. 1918)

Unter den kroatischen Schülern Friedrich von Schmidts hinterließ Janko Josip Grahor, soviel wir derzeit wissen, das kleinste Opus. Sein Bildungsweg war ähnlich wie der von anderen hier schon erwähnten Architekten. Nachdem er an der Wiener Polytechnik (1871-1878) praktisches Architekturwissen erworben hatte,⁷⁷ begann er 1878 an der Akademie der bildenden Künste zu studieren, um besser die künstlerische, gestalterische Seite des Architektenberufs zu meistern.⁷⁸ In Kontakt mit Schmidt kommt er im Zusammenhang mit dem Bau des Gebäudes der Kroatischen Akademie der Wissenschaften und Künste in Zagreb. In der Hoffnung, dass dieser Auftrag den einheimischen Kräften anvertraut wird, fertigte auch der junge Grahor seinen eigenen Bauplan an, der dann aber doch nicht angenommen wurde.⁷⁹ Mag sein, dass ihn gerade dieser Misserfolg dazu veranlasste, das Studium an der Wiener Akademie fortzusetzen.

Er stammte aus einer Baumeisterfamilie. Sein Vater Janko Nikola Grahor war einer der Vorreiter des Historismus in Kroatien und Mitinhaber des renommierten Bauunternehmens Grahor & Klein in Zagreb, wo 1880, gleich nach seiner Rückkehr aus Wien, auch der junge Grahor angestellt wurde.⁸⁰

In demselben Jahr entwarf er Pläne für sein sicherlich bestes Bauwerk, das Gebäude der Ersten Kroatischen Sparkasse in der Radićeva-Straße

⁷⁴ Damjanović, 2005. (*Sakralna arhitektura*), 540.

⁷⁵ Premerl, Tomislav, „Martin Pilar“, *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, I. („Enzyklopädie der kroatischen Kunst“, I), Zagreb, 1996, 61.

⁷⁶ Jurić, 1994, 162.

⁷⁷ Maroević, Ivo, *Graditeljska obitelj Grahor (Die Baumeisterfamilie Grahor)*, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, Bd. XV., Zagreb, 1968, 63-64.

⁷⁸ Er wurde 1878 an die Akademie immatrikuliert: *** Friedrich von Schmidt (1825-1891), *Ein gotischer Rationalist*, 1991, 232. Dobronić, Lelja, *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova* (Baumeister und der Ausbau von Zagreb in der Zeit der historischen Stile), Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, Bd. XXX, Zagreb, 1983, 350.

⁷⁹ Maroević, 1968, 64.

⁸⁰ Maroević, 1968, 76.

in Zagreb.⁸¹ Als eine Mischung aus Neorenaissance und Neuromanik weist es einen stärkeren Einfluss der Architektur Ferstels als Schmidts auf.

Nach 1885 setzte er seine Arbeit im Rahmen des neugegründeten Unternehmens *Grahor & Söhne* (Ziegel- und Baumaterialfabrik) fort.⁸²

Da seine Hauptaufgabe fortan die Führung des neuen Industrieunternehmens wurde, war er nur noch gelegentlich als Architekt tätig, so dass sein Opus sehr klein blieb.⁸³ Am Anfang wurden fast alle seine Bauten in den Formen der Neorenaissance errichtet, später wendete er sich immer mehr dem Neubarock zu.⁸⁴

Vincenz (Vinko) Rauscher (Salzburg, 28. 1. 1853 – Zagreb (?), nach 30. 4. 1932)

Obwohl er schon 1873 an der Wiener Akademie der bildenden Künste inskribierte,⁸⁵ also früher als alle hier genannten Schüler Friedrich von Schmidts, wird der Architekt Vincenz (Vinko) Rauscher in diesem Text als letzter erwähnt, weil die über ihn verfügbaren Daten äußerst mangelhaft sind. Er war lange tätig, hatte unheimlich viele Baupläne entworfen, blieb aber trotzdem bis zum heutigen Tage ein fast völliges Enigma in der kroatischen Kunstgeschichte. Man weiß immer noch nicht wann er starb, bekannt ist nur, dass er aus Salzburg gebürtig war. Er tat sich schon während des Studiums hervor und war der einzige, soweit man bis jetzt weiß, unter den sechs kroatischen Architekten, der den Akademiepreis für den Entwurf einer Kathedrale und einer Burg bekam.⁸⁶

Was er vor seinen ersten datierten Bauten in Kroatien machte, bleibt weiterhin unbekannt. Im ersten und zweiten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts ist er bei der Bauabteilung der Landesregierung angestellt, für die er Pläne für zahlreiche Kirchen und noch zahlreichere Kircheneinrichtungen entwirft. Unter der Vielzahl seiner Werke ragen durch ihre Qualität seine Kirchen hervor: die römisch-katholischen in Dalj und Slatina in Slawonien, in Novi Vinodolski und in Grižane im Kroatischen Küstenland (Primorje); die orthodoxe in Voćin und die griechisch-katholische in Srijemska Mitrovica. Er hat auch viele Entwürfe für Kircheneinrichtungen angefertigt, worunter besonders der Ikonostas der orthodoxen Kathedrale in Plaški hervorzuheben ist.⁸⁷ Am bekanntesten ist er aber als Vollender eines der größten Werke Bollés in Kroatien – des Friedhofs Mirogoj mit der Kirche Christus König.⁸⁸

Die neugotischen Entwürfe Rauschers weisen eine große Verwandtschaft mit den Werken Bollés auf, worüber die 1910 in Dalj errichtete römisch-katholische Kirche am besten zeugt, aber beide Architekten auch als direkte Epigonen von Schmidts Architektur der 70er Jahre ausweist. Für seine Sakralbauten verwendet er Neorenaissance häufiger als Neugotik, wobei er sich im

VINKO RAUSCHER, RIMOKATOLIČKA CRKVA U DALJU, OKO 1910./ VINKO RAUSCHER, PARISH CHURCH IN DALJ, c. 1910/ VINKO RAUSCHER, RÖMISCH-KATHOLISCHE PEARRKIRCHE IN DALJ, 1910

⁸¹ Janko Josip Grahor, „Sgrada Prve hrvatske štedionice u Zagrebu“ („Das Gebäude der Ersten Kroatischen Sparkasse in Zagreb“), *Viesti kluba inženira i arhitekata*, II, Zagreb, 31. 12. 1882, 1-7.

⁸² Maroević, 1968, 67.

⁸³ Entwirft einige Wohnhäuser in Zagreb.

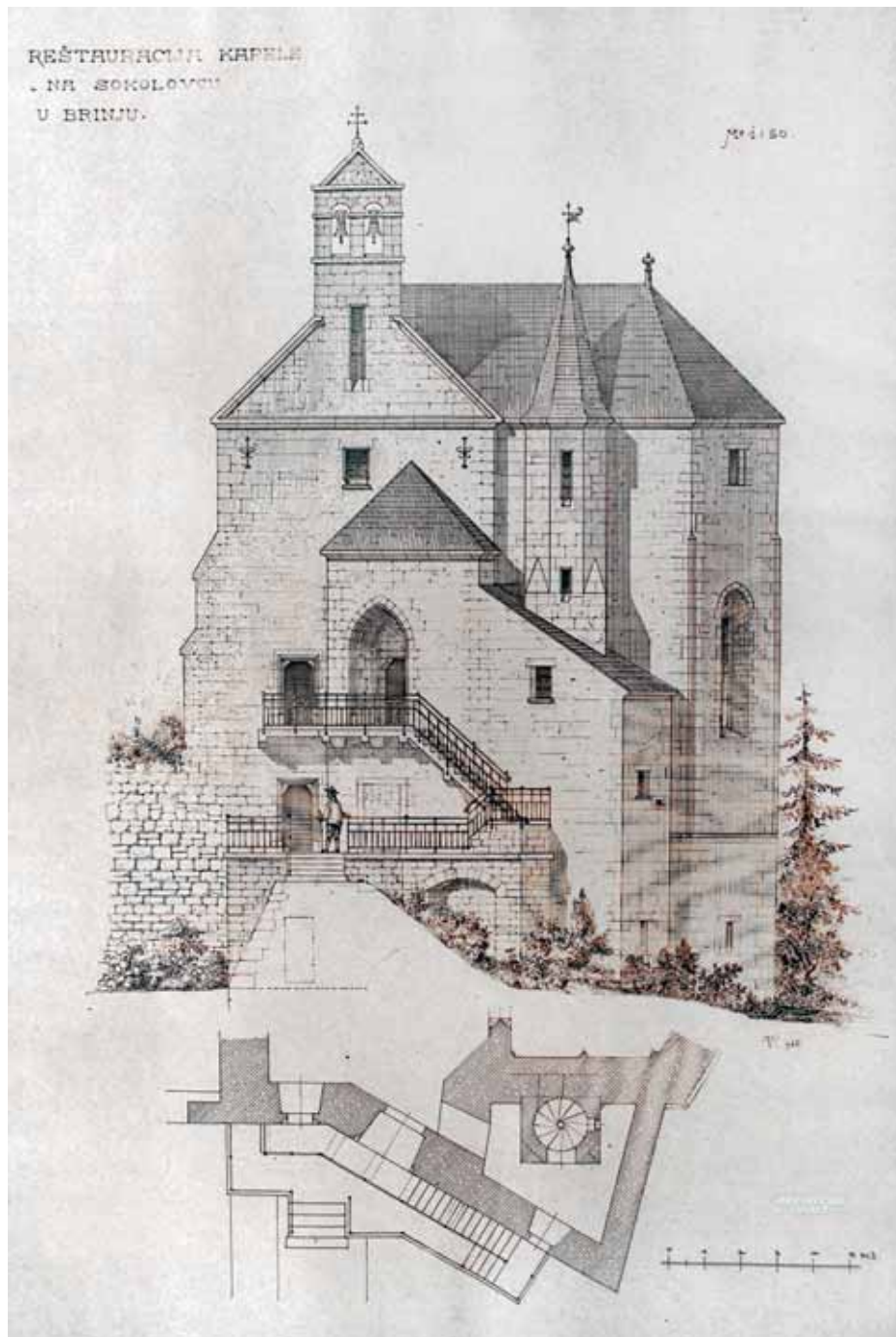
⁸⁴ Maroević, 1968, 73.

⁸⁵ *** *Friedrich von Schmidt (1825-1891)*, *Ein gotischer Rationalist*, 1991, 236

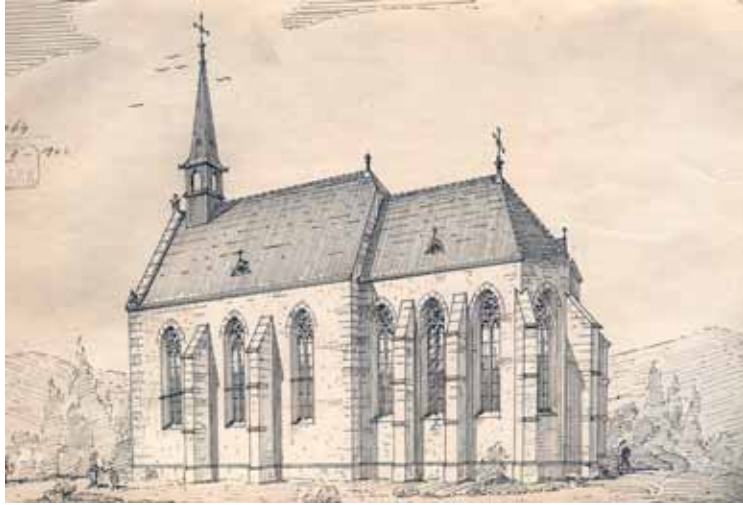
⁸⁶ *** „Wiener Akademie der bildenden Künste“, *Kunst Chronik*, 44, Leipzig-Wien, 11. 8. 1876, 706

⁸⁷ Damjanović, 2005 (*Saborna crkva*), 124-29.

⁸⁸ Radović Mahečić, Darja, „Pučka škola arhitekta Vincenza Rauschera u Krapini“ („Die Volksschule des Architekten Vincenz Rauscher in Krapina“), *Peristil, Zbornik radova za povijest umjetnosti*, 42-43, Zagreb, 1999-2000, 133-44.

VINKO RAUSCHER, PROJEKT ZA RESTAURACIJU BURGA SOKOLAC U BRINJU, 1916./ VINKO RAUSCHER, RESTORATION DESIGN FOR THE CASTLE SOKOLAC IN BRINJE, 1916/ VINKO RAUSCHER, RESTAURIERUNGSENTWURF FÜR DIE BURG SOKOLAC IN BRINJE, 1916

viel größerem Maße von seinen Vorbildern löst und teilweise monumentale, prachtvolle späthistoristische Bauten entwirft (die Kirche in Novi Vinodolski).

Sporadisches Erscheinen anderer Schüler

Neben den sechs erwähnten Architekten waren auf dem Gebiet des heutigen Kroatien bisweilen noch einige Schüler Schmidts tätig, die hie und da manches Bauwerk realisierten. Hier seien nur die Wichtigsten unter ihnen genannt. Alle außer einem, Hans Pascher aus Graz, waren Wiener – Rudolf Schwengberger, Victor Luntz, Richard Jordan und August Kirstein.

Der älteste aus dieser Gruppe und zugleich einer der ältesten Schüler Schmidts überhaupt war Rudolf Schwengberger, der kurz (1866-67) am Bau der Kathedrale zu Đakovo als Ausfühler und Rösners Hauptvertreter beim dortigen Kapitel tätig war.⁸⁹ Da er aber schon Ende 1867 erkrankte und bald darauf, im April 1868, starb, war sein Beitrag beim Bau der Kathedrale nicht sehr groß und bestand hauptsächlich darin, dass er die Pläne Rösners weiter ausarbeitete und ausführte.⁹⁰ Sein einziger erhaltener Bauplan, der für die Restaurierung der mittelalterlichen Mauerüberreste im Bistumskomplex in Đakovo im neugotischen Stil, wurde nicht realisiert.

Die Nachrichten über die Tätigkeiten der anderen vier hier genannten Architekten sind sowohl chronologisch als auch typographisch zerstreut. Die meisten ihrer Werke entstanden in der Zeit nach Schmidts Tod – im letzten Jahrzehnt des 19. und dem ersten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts. Unter diesen Werken ist die Kirche Madonna del Mare (Madonna vom Meer)

VINKO RAUSCHER, PROJEKT ZA RESTAURACIJU
KAPELE SV. ANE U DONJOJ VRIJESKI, OKO 1902-03./
VINKO RAUSCHER, RESTORATION DESIGN FOR THE
CHAPEL OF ST. ANNE IN DONJA VRIJESKA, C. 1902-
03/ VINKO RAUSCHER, RESTAURIERUNGSENTWURF
FÜR DIE ST. ANNA-KAPELLE IN DONJA VRIJESKA,
UM 1902-03

⁸⁹ Er wurde 1863 an die Akademie immatrikuliert: *** *Friedrich von Schmidt* (1825-1891), *Ein gotischer Rationalist*, 1991, 237

⁹⁰ Pavić, Matija; Cepelić, Milko, *Josip Juraj Strossmayer, biskup bosansko/djakovački i sriemski god. 1850/1900* (Josip Juraj Strossmayer, der Bischof von Bosnien / Djakovo und Syrmien in den Jahren 1850/1900), Zagreb, 1900/1905.

in Pula (Pola) zweifellos am monumentalsten. Es handelt sich um eines der letzten Werke Schmidts, der den Entwurf für diesen Bau 1890, einige Monate vor seinem Tod, anfertigte, und zwar im neuromanischen Stil, was völlig atypisch für ihn war. Diese Kirche von monumentaler Größe zeugte von der Wichtigkeit Polas als dem Zentralkriegshafen der Monarchie. Nach Schmidts Tod wurde sie, mit einigen Veränderungen im Originalbauplan, von Viktor Luntz vollendet.⁹¹

Am anderen Ende Kroatiens, in Ostslawonien, war in der zweiten Hälfte der 90er Jahre für kurze Zeit Richard Jordan, einer der bedeutendsten Wiener Schüler Friedrich von Schmidts, tätig. Von den drei Werken, die er hinterlassen hat, kann nur eines im wahren Sinne des Wortes als sein eigenes bezeichnet werden. Im Jahre 1894 begann in der slawonischen Metropole Osijek der Bau der größten neugotischen Pfarrkirche in Kroatien nach den Plänen des Architekten Franz Langenberg aus Bonn in Deutschland. Er hatte nämlich beim großen internationalen Architekturwettbewerb für dieses Bauwerk den 1. Preis gewonnen. Nach seinem Tod 1895 wurde die Vollendung der Kirche Richard Jordan anvertraut, wahrscheinlich auf Anregung von Iso Kršnjavi oder vom Bischof Strossmayer.⁹² Bei der Ausführung änderte Jordan die Pläne Langenbergs kaum, nur eigentlich insofern, dass er aus finanziellen Gründen die ursprünglich geplante Glockenturmhöhe verkleinern musste. Gleichzeitig übernimmt er noch zwei weitere Bauaufträge, die Langenberg in Slawonien erteilt worden waren: den Neubau der Kapelle der Muttergottes vom Schnee in der Stadt Osijek und den Anbau der Franziskanerkirche in Vukovar. Nur beim Bau der Kirche in Vukovar löst er sich als Architekt ganz von seinem Vorgänger und errichtet, statt der großen neuromanischen Kuppelkirche, für die die Mittel nicht ausreichten, einen neobarocken Anbau mit massivem Mansardendach.⁹³

In Verbindung mit dem Bau der Pfarrkirche in Osijek erscheint in Kroatien für kurze Zeit noch ein Wiener Schüler Friedrich von Schmidts – August Kirstein, der den 2. Preis bei demselben Wettbewerb gewonnen hatte. In seiner Vorstellung sollte es eine weiträumige, zweitürmige Kirche im Stil der Neorenaissance werden.⁹⁴ Als der letzte wird hier noch der Architekt Hans Pascher aus Graz erwähnt, der 1906 den nicht verwirklichten Restaurationsplan für die Franziskanerkirche in Trsat bei Rijeka anfertigte.⁹⁵

Mag sein, dass es noch mehr Werke dieser Art gab, wahrscheinlich haben auch noch andere Schüler Schmidts in Kroatien gearbeitet, doch hier wurden nur diejenigen aufgezählt, die auf Grund bisheriger Forschungen bekannt sind. Auch wenn kein einziges neues Werk eines der Schmidts Schüler in Kroatien entdeckt wird, werden die hier genannten Bauten mehr als genügen, um die Tatsache zu illustrieren, dass seine Lehrtätigkeit die kroatische Architektur des 19. Jahrhunderts im großen Maße verändert, und zeitgenössische Auffassungen von Stil, Restauration und vom Bauen im allgemeinen in sie eingeführt hatte.

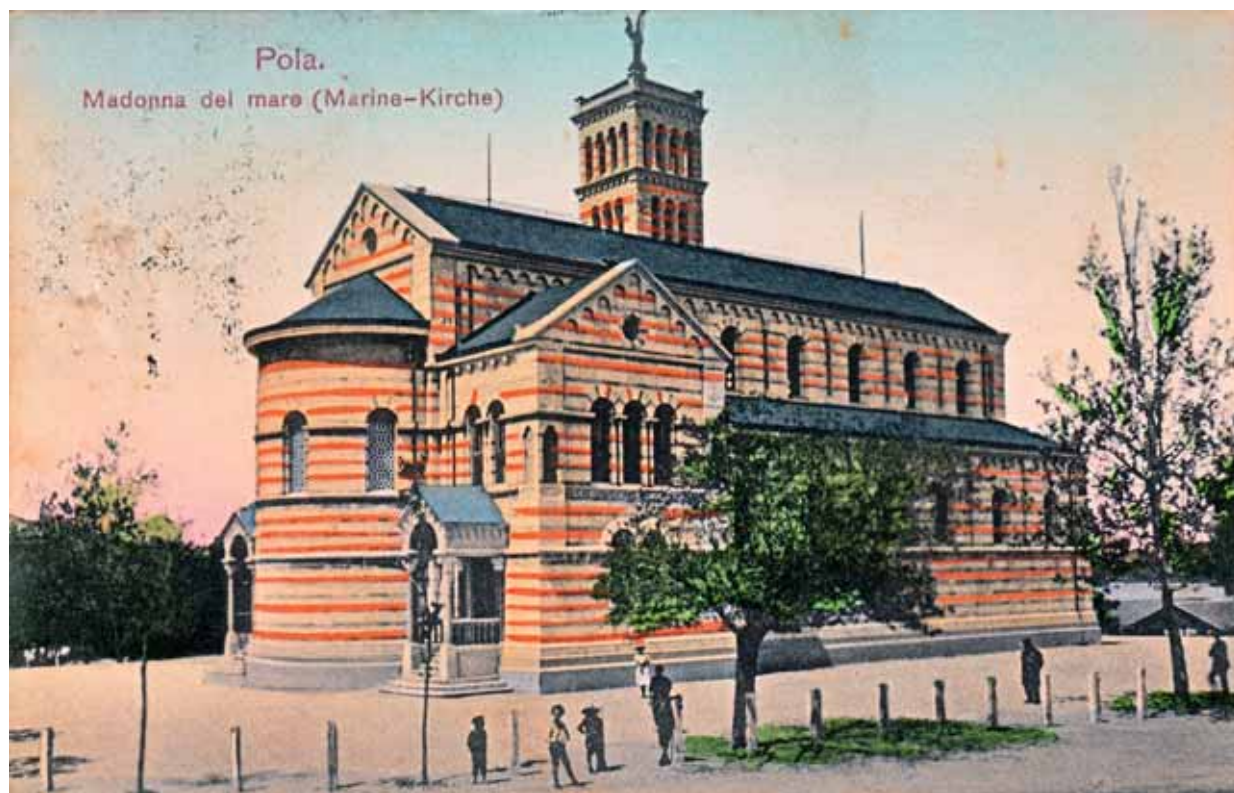
⁹¹ *** Friedrich von Schmidt (1825-1891), *Ein gotischer Rationalist*, 1991, 230

⁹² Živaković-Kerže, Zlata; Jarm, Antun, *Župna crkva Sv. Petra i Pavla u Osijeku (Die Pfarrkirche St. Peter und Paul in Osijek)*, Osijek, 1995, 25.

⁹³ Damjanović, 2005 (*Sakralna arhitektura*), 540-41.

⁹⁴ Damjanović, Dragan, „Projekti za osječku župnu crkve svetih Petra i Pavla i njihov autor Franz Langenberg „ („Baupläne für die Pfarrkirche St. Peter und Paul in Osijek und ihr Autor Franz Langenberg“), *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 28, Zagreb, 2004, 299.

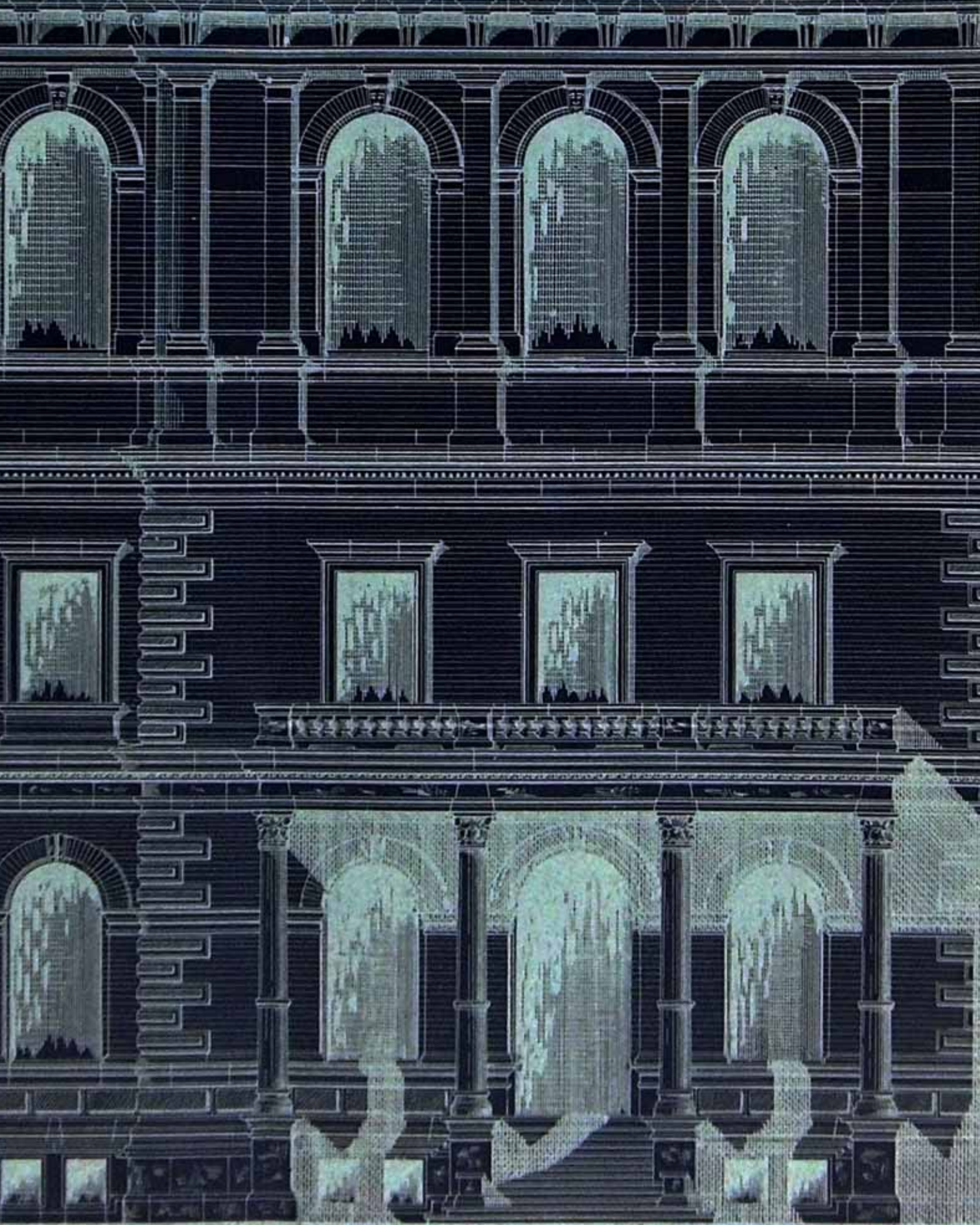
⁹⁵ *** „Fiume; Bau der Wallfahrtskirche Tersatto“, *Der Bautechniker*, 41, Wien, 12. 10. 1906, 895

FRIEDRICH VON SCHMIDT, VIKTOR LUNTZ, NATALE TOMASSI, CRKVA MADONNA DEL MARE U PULI, PODIGNUTA 1891-98./ FRIEDRICH VON SCHMIDT, VIKTOR LUNTZ, NATALE TOMASSI, THE CHURCH OF MADONNA DEL MARE, POLA, 1891-98/ FRIEDRICH VON SCHMIDT, VIKTOR LUNTZ, NATALE TOMASSI, MADONNA DEL MARE KIRCHE, POLA, 1891-98

AUGUST KIRSTEIN, NEREALIZIRANI PROJEKT ZA GRADNJU ŽUPNE CRKVE U OSIJEKU, 1892-93./ AUGUST KIRSTEIN, DESIGN FOR THE PARISH CHURCH IN OSIJEK, NOT EXECUTED, 1892-93/ AUGUST KIRSTEIN, NICHT VERWIRKLICHTER ENTWURF FÜR DIE PFARRKIRCHE IN OSIJEK, 1892-93

Katalog

Vrijeme katedrala

Druga polovina 19. stoljeća vrijeme je kada je od sedam katedralnih crkava u Hrvatskoj (tri rimokatoličke: đakovačka, zagrebačka i senjska, jedna grkokatolička: križevačka, i tri pravoslavne: srijemskokarlovačka, pakračka i plašćanska) jedna iznova sagrađena, a šest temeljito restaurirano. Između 1866. i 1882. podignuta je najprije nova katedrala u Đakovu prema projektima Karla Rösnera i Friedricha Schmidta, koji je izradio i projekte za restauraciju zagrebačke katedrale (s radovima se započelo 1879.). Uslijedile su restauracije ostalih stolnih crkvi.

Od šest restauriranih hrvatskih katedrala pet će biti restaurirano prema projektima Schmidta i njegovih učenika. Bollé je izradio projekte prema kojima je završena restauracija zagrebačke katedrale te provedena restauracija pravoslavne pakračke i grkokatoličke križevačke katedrale. Prema Vancaševim projektima restaurirana je pak senjska katolička katedrala, a projekte za restauraciju pravoslavne plašćanske katedrale izradio je Janko Holjac.

Na samo jednoj katedralnoj crkvi, pravoslavnoj srijemskokarlovačkoj, nisu radili Schmidtovi učenici. Restaurirana je prema projektima Vladimira Nikolića, učenika bečke Akademije, no iz klase Theophila von Hansena.

Glavna rimokatolička prvostolna crkva susjedne Bosne i Hercegovine, katedrala Srca Isusova u Sarajevu, također je izgrađena prema projektu Schmidtova učenika: Josipa Vancaša, koji će projektirati i dio opreme tamošnje pravoslavne saborne crkve.

Karl Rösner, Friedrich von Schmidt,
Đakovačka katedrala gledana sa zapada, 1866–82.;
foto D. Damjanović, 8. 3. 2006.

Arhitektonska snimka glavnog pročelja đakovačke katedrale Josipa Vancaša, 1900.;
Vancaš, Josip; Mašić, Nikola *Stolna crkva u Đakovu*,
Prag, 1900., bez oznake stranice

Križište i kupola đakovačke katedrale;
foto D. Damjanović, 15. 2. 2008.

Enrico Nordio,
Glavno pročelje zagrebačke katedrale prije restauracije,
1878.;
MGZ 4385

Friedrich von Schmidt,
Projekt za restauraciju glavnog pročelja zagrebačke katedrale, 1878.;
RZK 4/9, N17

Herman Bollé,
Zagrebačka katedrala nakon restauracije, 1902.;
NSK, GZ, Zbirka razglednica

Herman Bollé,
Projekt za nadbiskupsko prijestolje u zagrebačkoj katedrali, 1898.;
RZK 18/7, N141

Vrh tornja zagrebačke katedrale krajem 1890-ih, tijekom završnih radova;
RZK 27/9, N 154/9

Josip Vancaš,
Projekt za zvonik katedrale u Senju, 1900.;
HDA, fond br. 80, ZVBiN, kut. br. 217., sign. IV –
96/140

Josip Vancaš,
Katedrala u Sarajevu, 1884–89.;
foto D. Damjanović, 14. 5. 2010.

Herman Bollé,
Projekt za restauraciju glavnog pročelja katedrale u Križevcima, 1893.;
NAZ, DM, sign. II-28

Herman Bollé,
Projekt za restauraciju glavnog pročelja saborne crkve u Pakracu, 1893.;

NAZ, DM, sign. II-46

Janko Holjac,
Saborna crkva u Plaškom, restaurirana 1898–1903.;
NSK, GZ, Zbirka razglednica, Zagreb

Neogotika kao dominantan stil sakralne arhitekture

Druga polovina 19. stoljeća u cijeloj je Europi obilježena potpunom dominacijom neogotike u sakralnoj arhitekturi za katolike i protestante. Slična je situacija i u Hrvatskoj. Nakon preseljenja u Zagreb, Bollé se brzo prometnuo u glavnog neogotičara Hrvatske. U početku je poput svojega učitelja promovirao univerzalno korištenje toga stila ne samo u sakralnoj već i u stambenoj i javnoj arhitekturi (samostan sv. Josipa na Josipovcu, kurije na Kaptolu 6 i Novoj Vesi 5). Od druge polovine 1880-ih projektira uglavnom sakralne građevine u neogotičkom stilu, s iznimkom zgrade Brodske imovne općine u Vinkovcima iz 1909–10., jedne od najvećih profanih neogotičkih zgrada Hrvatske. Od većih neogotičkih Bolléovih crkvi valja osobito istaći evangeličku crkvu u Zagrebu, zatim katoličke crkve u Granešini, Erdeviku, Franjindolu, Dugom Selu i Tounju, te grobnu kapelu Pejačevića u Našicama i kapelu na Ilirskom trgu u Zagrebu. Originalnošću se ističe osobito nerealizirani projekt za crkvu u Rudama kraj Samobora koja je zamišljena kao građevina centralnog tlocrta.

Uz Bolléa glavni stručnjak za projekte u neogotičkom stilu, kako je istaknuo još 1905. Iso Kršnjavi u svojem antologijskom tekstu o povijesti hrvatske umjetnosti s kraja 19. stoljeća u *Kolu*, bio je Josip Vancaš. Osim katedrale u Sarajevu, u neogotičkom je stilu Vancaš projektirao još cijeli niz novih crkvi: u Buiji u Italiji (nerealizirana), u Bledu (prerada Schmidtova projekta), Prečni i Mirnoj Peči u Sloveniji, a u Hrvatskoj je u tom stilu restaurirao niz crkvi i podigao kapelu na đakovačkom groblju.

Neogotika je imala veliko značenje i u arhitekturi Vinka Rauschera, projektanta novih katoličkih crkvi u Slatini i Dalju.

Neogotika je bila dominantan stil i u restauraciji srednjovjekovnih crkvi, o čemu će poslije biti više riječi.

Herman Bollé,
Projekt za evangeličku crkvu u Zagrebu, 1882–84.;
NAZ, DM, sign. III-28

Herman Bollé,
Nerealizirani projekt za crkvu u Rudama, 1896.;
NAZ, DM, sign. II-53

Herman Bollé,
Projekt za župnu crkvu u Dugom Selu, 1897.;
NAZ, DM, sign. II-12

Herman Bollé,
Projekt za kapelu svetih Fabijana i Sebastijana u Gornjoj Stubici, 1890.;
NAZ, DM, sign. II-58

Herman Bollé,
Projekt za župnu crkvu u Ravnoj Gori, 1896.;
NAZ, DM, sign. II-50

Herman Bollé,
Projekt za župnu crkvu u Tounju, oko 1890.;
NAZ, DM, sign. II-62

Herman Bollé,
Projekt za župnu crkvu u Erdeviku, 1889–90.;
NAZ, DM, sign. II-53

Herman Bollé,
Projekt za kapelu sv. Križa, Ilirski trg, Zagreb, 1893.;
DAZ, Zbirka projekata, Ilirski trg

Herman Bollé,
Projekt za dvorišno pročelje sjemeništa i kapele na Kaptolu, Zagreb, 1881.;
NAZ, DM, sign. III-14

JOSIP VANČAŠ, PROJEKT ZA GLAVNO PROČELJE CRKVE U BUIJI, ITALIJA, 1895./JOSIP VANČAŠ, DESIGN FOR THE MAIN FAÇADE OF THE CHURCH IN BUIA, ITALY, 1895/ JOSIP VANČAŠ, ENTWÜRF FÜR DIE HAUPTFASSADE DER KIRCHE IN BUIA, ITALIEN, 1895

Herman Bollé,
Projekt za glavno pročelje samostana magdalenki na Josipovcu, Zagreb, 1879.;
NAZ, DM, sign. III-29

Herman Bollé,
Projekt za glavno pročelje prebendarskih kurija u Novoj Vesi 5, Zagreb, 1880 – 81.;
Vienac, 33, Zagreb, 1881, 529

Herman Bollé,
Projekt za glavno pročelje kanoničke kurije na Kaptolu 6, Zagreb, 1881.;
NAZ, DM, sign. III-15

Josip Vancaš,
Projekt za glavno pročelje crkve u Buiji, Italija, 1895.;
Viesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, 2, Zagreb, 1. 3. 1898.

Josip Vancaš,
Crkva sv. Ante, Sarajevo, 1912–14.;
NSK, GZ, Zbirka razglednica

Josip Vancaš,
Projekt za bočno pročelje župne crkve u Bledu, Slovenija, 1900. (prerada ranijega Schmidtova projekta);
NAZ, DM, sign. VI-1

Josip Vancaš,
Projekt za župnu crkvu u Prečni, Slovenija, 1902.;
NAZ, DM, sign. VI-7

Vinko Rauscher,
Projekt za bočno pročelje crkve u Slatini, 1910.;
HDA, Fond br. 905., Zbirka građevnih nacrti, sign. XXXII-41

Vinko Rauscher,
Župna crkva u Dalju, oko 1910.;
NSK, GZ, Zbirka razglednica

Varijante neobizanta

S obzirom na veliko političko značenje srpskih stranaka u hrvatskom političkom životu kraja 19. i početka 20. stoljeća, znatna su se javna sredstva izdvajala za restauraciju starih i gradnju novih pravoslavnih crkvi u Hrvatskoj. Većina tih restauracija i novogradnji izvedena je u raznim stilskim varijantama neobizanta. Četiri Schmidtova hrvatska učenika rade za Pravoslavnu crkvu i razvijaju svoje verzije neobizantskog stila. Bolléova je bazirana na sintezi elemenata bizantske, kasnoantičke i neorenesansno-neoklasicističke arhitekture kako pokazuju primjeri zagrebačke parohijske crkve Preobraženja Gospodnjega, grkokatoličke crkve sv. Ćirila i Metoda ili kapele Kukulj na Mirogoju, manjih crkvi poput one u Štikadi u Lici te Šegestinu na Baniji, i nerealiziranoga projekta za novosadsku crkvu. Holjac i Vancaš oslanjaju se u većoj mjeri na elemente neoruske arhitekture, kako pokazuju primjeri restauracije katedrale u Plaškom, nove grkokatoličke crkve u Petrovcima kraj Vukovara ili Božjega groba iz pravoslavne katedrale u Sarajevu.

Rauscherov neobizant blizak je Bolléovu, osobito pri projektiranju unutrašnje opreme (radio je brojne ikonostase). Arhitektonski jezik koji Rauscher primjenjuje na pročeljima svojih pravoslavnih crkvi nešto je jednostavniji od Bolléova i s većom dominacijom neoromaničkog arhitektonskog vokabulara (kako pokazuju primjeri pravoslavnih crkvi u Voćinu i Marindolu i grkokatoličke u Mitrovici).

Herman Bollé,
Projekt za glavno pročelje pravoslavne crkve u Zagrebu, 1899.;
ASPCOZ

Herman Bollé,
Projekt za glavno pročelje grkokatoličke crkve u Zagrebu, 1886.;
MGZ 5848

Herman Bollé,
Kapela Kukulj na Mirogoju, 1891–92.;

HERMAN BOLLÉ, PROJEKT ZA GLAVNO PROČELJE PRAVOSLAVNE CRKVE U ZAGREBU, 1899./ HERMAN BOLLÉ, DESIGN FOR THE ORTHODOX CHURCH IN ZAGREB, NOT EXECUTED, 1899/ H. BOLLÉ, NICHT VERWIRKLICHTER ENTWURF FÜR DIE ORTHODOXE PFARRKIRCHE IN ZAGREB, 1899

foto D. Damjanović, 12. 9. 2009.

Herman Bollé,
Projekt za bočno pročelje crkve manastira Grgetega na
Fruškoj Gori, 1899.;
NAZ, DM, sign. II-18

Herman Bollé,
Projekt za kapelu u neobizantskom stilu, vjerojatno va-
rijanta projekta za kapelu Đurišić u Rumi, 1906.;
Zbirka Šporčić – Kosinski, MUO

Herman Bollé,
Projekt za restauraciju bočnog pročelja saborne crkve u
Novom Sadu, 1897.;
NAZ, DM, sign. II-43

Herman Bollé,
Projekt za grobnu kapelu Maksimović, crkva Svih Sve-
tih, Ruma, 1902.;
NAZ, DM, sign. VIII

Vinko Rauscher,
Projekt za glavno pročelje crkve u Voćinu, oko 1910.;
HDA, Fond br. 905., Zbirka građevnih nacrti, sign.
XXXII-52

Odjeci neoromanike

Neoromanika nije imala tako veliko značenje u sakralnoj arhitekturi kao neogotika. Najkvalitetnija su ostvarenja ostavili ponovno Bollé i Vancaš. Bollé se prvi put okreće neoromanici, na jednoj većoj građevini, pri restauraciji petrovaradinske hodočasničke crkve na Tekijama 1880. Od ostalih primjera tog arhitekta valja istaći kuriju na Kaptolu 21 (1885.) te crkvu u Velikoj Gorici (1892.). Najvažnija mu je neoromanička građevina kompleks vojničkog groblja u Karlovcu podignut za Prvoga svjetskog rata. Gotovo iz istoga vremena je i ključna neoromanička Vancaševa građevina – crkva sv. Josipa u Sarajevu.

Holjčeve neoromaničke crkve (u Nevincu i Kozarcu kraj Bjelovara) podsjećaju uvelike na neogotičke

Bolléove, samo što su im prozori zaključeni polukružnim lukom, a slično se može reći i za Rauscherove projekte u tom stilu.

Herman Bollé,
Crkva na Tekijama, Petrovaradin, 1880–81.;
foto D. Damjanović, 20. 2. 2011

Herman Bollé,
Projekt za glavno pročelje župne crkve u Šišljaviću,
1892.;
NAZ, DM, sign. II-60
Herman Bollé,
Projekt za kanoničku kuriju Kaptol 21, Zagreb, 1885.;
NAZ, DM, sign. III-15

Herman Bollé,
Projekt za vojničko groblje u Karlovcu, 1916.;
NAZ, DM, sign. II-21

Josip Vancaš,
Projekt za crkvu sv. Blaža u Zagrebu, 1905.;
DAZ, Zbirka projekata, crkva sv. Blaža

Josip Vancaš,
Projekt za crkvu sv. Josipa u Sarajevu, 1919.;
NAZ, DM, sign. IV-9

Vinko Rauscher,
Projekt za grkokatoličku crkvu u Mitrovici, 1904.;
HDA, Fond br. 905., Zbirka građevnih nacrti, sign.
XXXII-28

Janko Holjac,
Projekt za crkvu u Nevincu, 1889–90.;
DAB, Zbirka projekata

Neorenesansa u sakralnoj i sepulkranoj arhitekturi

Među najzanimljivije radove hrvatskih učenika Friedricha Schmidta pripada čitav niz, uglavnom nerealiziranih, projekata za monumentalne sakralne građevine okrunjene kupolama. Dobar dio tih projekata nastao je vezano uz inicijativu o podizanju nove crkve sv. Blaža u Zagrebu. Za tu je crkvu sačuvan niz raznih verzija Vancaševih projekata s kraja 19. i početka 20. st. (ne samo u neorenesansom već i u drugim stilovima), te jedan projekt Martina Pilara. Crkva na kraju neće biti riješena ni po jednom od tih projekata, no Vancaš će rješenja koja je primijenio u njihovu projektiranju iskoristiti pri gradnji pojedinih crkvi u Bosni (Sv. Ćiril i Metod u Sarajevu, crkva samostana u Fojnici). Najvažnija Bolléova neorenesansna kupolna crkva katolička je kapela na Mirogoju kojom su efektno povezana dva niza arkada s paviljonima. Kapelu je nakon Bolléove smrti dovršio Vinko Rauscher.

U neorenesansnom stilu projektirane su i longitudinalne sakralne građevine bez kupole poput župne crkve u Podvinju kraj Broda Martina Pilara ili samostanskoga kompleksa u Kraljevoj Sutjesci u Bosni Josipa Vancaša.

Najvažniji spomenik historicizma u Zagrebu, uz restauriranu zagrebačku katedralu, bez sumnje je mirogojsko groblje, koje se kvalitetom arhitekture ubraja u najbolja ostvarenja srednjoeuropskoga historicizma uopće. Arkade groblja podizane su po Bolléovim projektima od 1879. do kraja Prvoga svjetskog rata.

Osim samih arkada, Bollé je na Mirogoju projektirao i katoličku i pravoslavnu kapelu te niz grobnica, u raznim historijskim stilovima, a poslije 1900. i u secesiji. Osim na samom Mirogoju, Bollé je projektirao niz sepulkranih objekata – grobnica i grobnih kapela po cijeloj Hrvatskoj, a autor je i drugoga ključnog primjera planiranoga groblja u Hrvatskoj – vojničkoga groblja na Dubovcu u Karlovcu.

Od radova ostalih Schmidtovih učenika na polju sepulkrane arhitekture valja istaknuti Pilarove kapele Stanić u Vukovaru i Mikšić u Kostajnici te Holjčevu obiteljsku neobaroknu grobnicu na Mirogoju.

Herman Bollé,
Projekt za kapelu Krista Kralja na Mirogoju, 1913.;
NAZ, DM, sign. III-42

Herman Bollé, Vinko Rauscher,
Kapela Krista Kralja, Mirogoj, 1927.;
DAZ, Zbirka projekata, Mirogoj

Herman Bollé,
Projekt za gradnju novih arkada na Mirogoju, 1896.;
DAZ, Zbirka projekata, Mirogoj

Josip Vancaš,
Projekt za crkvu sv. Blaža u Zagrebu u stilu njemačke neorenesanse, 1900.;
DAZ, Zbirka projekata, crkva sv. Blaža

Josip Vancaš,
Projekt za crkvu sv. Blaža u Zagrebu, presjek, 1897.;
DAZ, Zbirka projekata, crkva sv. Blaža

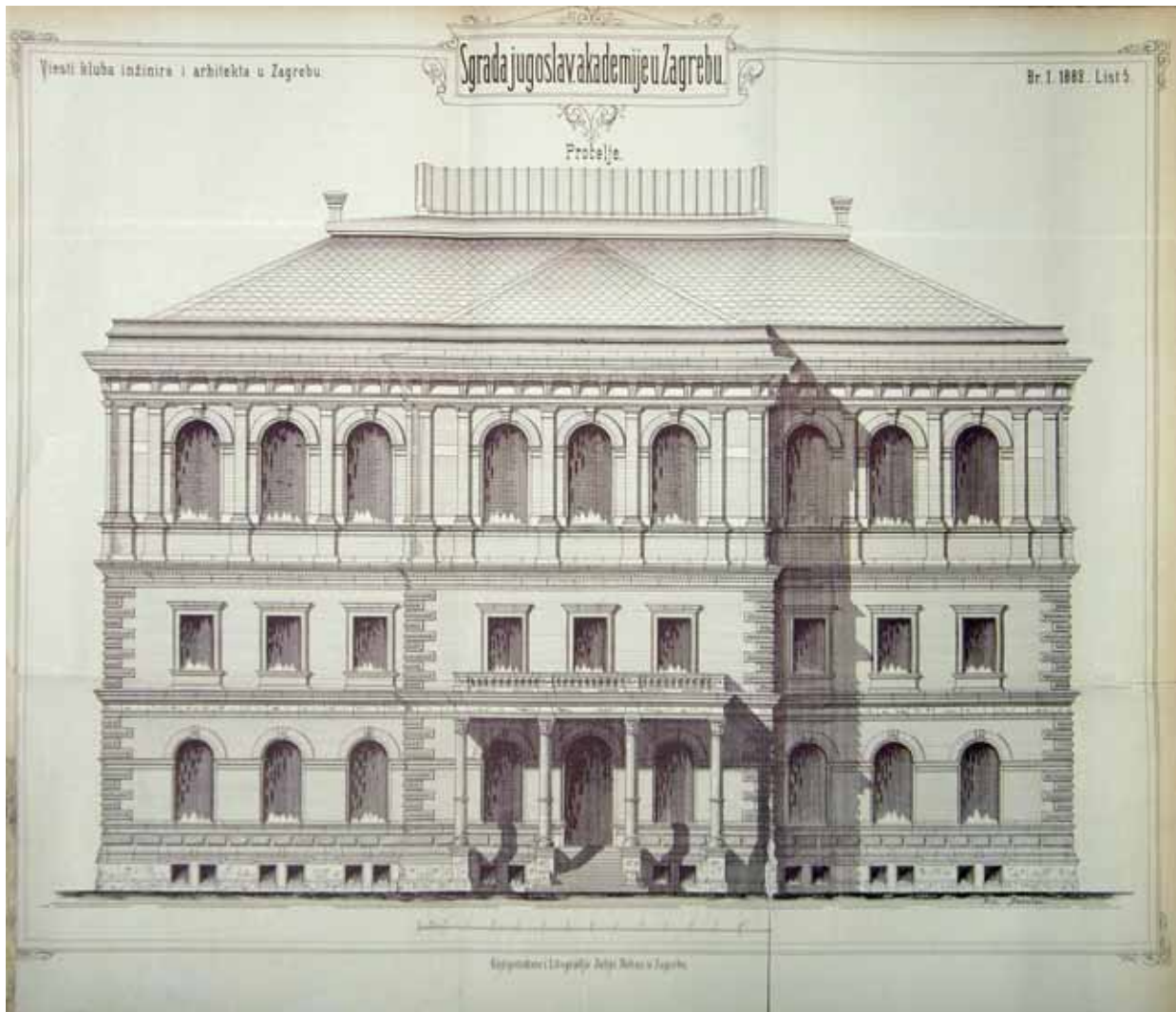
Josip Vancaš,
Projekt za crkvu sv. Blaža u Zagrebu, perspektivni pogled, 1892.;
NAZ, Zbirka projekata, Sveti Blaž

Josip Vancaš,
Projekt za crkvu sv. Blaža u Zagrebu, presjek, 1892.;
NAZ, Zbirka projekata, Sveti Blaž

Josip Vancaš,
Projekt za crkvu sv. Blaža u Zagrebu, presjek, 1892.;
NAZ, Zbirka projekata, Sveti Blaž

Josip Vancaš,
Projekt za glavno pročelje crkve sv. Blaža u Zagrebu, 1892.;
NAZ, Zbirka projekata, Sveti Blaž

Josip Vancaš,
Franjevačka crkva u Kraljevoj Sutjesci, 1906–10.;
foto D. Damjanović, 16. 5. 2010.

FRIEDRICH VON SCHMIDT, PROJEKT ZA GLAVNO PROČELJE
PALAČE AKADEMIJE U ZAGREBU, 1877./ FRIEDRICH VON
SCHMIDT, DESIGN FOR THE MAIN FAÇADE OF THE PALACE
OF THE ACADEMY, ZAGREB, 1877/ FRIEDRICH VON
SCHMIDT, ENTWURF FÜR DIE HAUPTFASADE DES
AKADEMIEGEBÄUDES IN ZAGREB, 1877

Josip Vancaš,
Franjevačka crkva u Kraljevoj Sutjesci, unutrašnjost,
1906–10.;
foto D. Damjanović, 16. 5. 2010.

Josip Vancaš,
Crkva svetih Ćirila i Metoda, Sarajevo, 1895–96.;
foto D. Damjanović, 15. 5. 2010.

Josip Vancaš,
Crkva svetih Ćirila i Metoda, Sarajevo, unutrašnjost,
1895–96.;
foto D. Damjanović, 15. 5. 2010.

Martin Pilar,
Projekt za crkvu sv. Blaža u Zagrebu, tlocrt, 1892.;
HDA, fond br. 80, ZVBiN, kut. br. 217., sign. IV-
613/1914.

Martin Pilar,
Projekt za crkvu sv. Blaža u Zagrebu, bočno pročelje,
1892.;
HDA, fond br. 80, ZVBiN, kut. br. 217., sign. IV-
613/1914.

Vinko Rauscher,
Projekt za glavno pročelje i zvonik crkve u Novom Vi-
nodolskom, 1904.;
HDA, Fond br. 905., Zbirka građevnih nacrti, sign.
XXXII-30

Neorenesansa – dominantan stil stambene i javne arhitekture

Neorenesansa (u svojoj talijanskoj i njemačkoj verziji) prevladavala je u stambenoj i javnoj arhitekturi svih Schmidtovih učenika, kao i u cijeloj europskoj arhitekturi toga vremena. Od većih javnih građevina podignutih u neorenesansnom stilu prema projektima Schmidtovih učenika valja istaknuti osobito Prvu hrvatsku štedionicu u Radićevoj ulici i zgradu Kotarskoga suda na Zrinjercu u Zagrebu Janka Josipa Grahora, zatim ne-

kadašnju palaču Pongratz Hermana Bolléa, najveću zgradu na zagrebačkom glavnom trgu krajem 19. stoljeća, te zgradu Obrtne škole s Muzejom za umjetnost i obrt na Trgu maršala Tita istoga arhitekta. Vancaš je imao prilike projektirati javne i privatne zgrade po cijeloj tadašnjoj Hrvatskoj, ali i u Sloveniji i Bosni i Hercegovini (Palača Normann u Osijeku, zgrada Kotarske oblasti u Đakovu, sjemenište u Dubrovniku i Ljubljani). Martin Pilar, u okviru poduzeća Pilar, Mally i Bauda, projektira na području Donjega grada nebrojene stambene građevine, većina kojih ima pročelja riješena u neorenesansnom stilu.

Herman Bollé,
Projekt za glavno pročelje Muzeja za umjetnost i obrt i
Obrtne škole, Trg maršala Tita 9–11, Zagreb, 1887.;
DAZ, Zbirka projekata, Trg maršala Tita 9–11

Herman Bollé, Kuno Waidmann,
Projekt za glavno pročelje Muške učiteljske škole, Me-
dulićeva 33, Zagreb, 1891.;
HDA, Fond br. 905., Zbirka građevnih nacrti, sign. II-
98

Herman Bollé,
Projekt za pročelje palače Odjela za bogoštovlje i na-
stavu, Opatička 10, Zagreb, oko 1892.;
HDA, Fond br. 905., Zbirka građevnih nacrti, sign.
VIII-38

Herman Bollé,
Projekt za glavno pročelje Kemičkog laboratorija, Stros-
smayerov trg 14, Zagreb, 1882.;
NAZ, DM, sign. III-34

Herman Bollé,
Projekt za začelje Realne gimnazije, Trg svetog Trojstva
4, Osijek, 1880.;
NAZ, DM, sign. II-45

Herman Bollé,
Projekt za glavno pročelje palače Pongratz na Jelačićevu
trgu 3, Zagreb, 1884.;
NAZ, DM, sign. III-38

Herman Bollé,

Presjek palače Pongratz na Jelačićevu trgu 3, Zagreb, 1884.;

NAZ, DM, sign. III-38

Josip Vancaš,

Projekt za glavno pročelje palače Normann, Trg Ante Starčevića 2, Osijek, oko 1891.;

Der Bautechniker, 12, Beč, 20. 3. 1896., 209.

Josip Vancaš,

Projekt za sjemenište, konvikt i gimnaziju, Št. Vid kraj-Ljubljane, 1901.;

NAZ, DM, sign. VI-2

Povratak baroku

Prema baroku kao stilu Friedrich Schmidt, kao i većina arhitekata njegove generacije, imao je negativan stav. Pojedini njegovi učenici, pod utjecajem buđenja interesa za taj stil te njegova sve češća korištenja u stambenoj i javnoj arhitekturi krajem 19. st., katkad će znati posegnuti i za arhitektonskim jezikom barokne arhitekture. Sklonost prema baroku pokazao je osobito Janko Holjac, kako se jasno može vidjeti na njegovoj obiteljskoj grobnici na Mirogoju te u rješenjima pročelja isusovačke crkve Srca Isusova u Palmotićevoj ulici u Zagrebu, a donekle i na zgradi suda u Osijeku. Pred kraj karijere neobaroku se okrenuo i Josip Vancaš pri obnovi župne crkve u Radečama u Sloveniji, pa čak, u određenoj mjeri i Herman Bollé, pri obnovi upravne zgrade Brodske imovne općine u Vinkovcima te na projektu za dogradnju župne crkve u Moravču. Vinko Rauscher dobio je pak priliku projektirati nadogradnju brojnih baroknih crkvi koje redovito izvodi u svojoj verziji neobaroknog stila.

Herman Bollé,

Projekt za glavno pročelje crkve u Moravču, 1894.;

NAZ, DM, sign. II-39

Herman Bollé,

Zgrada Brodske imovne općine, Trgu bana Šokčevića 20, Zvonimirova 1–3, Vinkovci, 1908–10.;

NSK, GZ, Zbirka razglednica

Janko Holjac,

Isusovačka crkva, Palmotićeva 31–35, Zagreb, oko 1906.;

NAZ, DM, sign. III-24

Janko Holjac,

Presjek isusovačke crkve, Palmotićeva 31–35, Zagreb, 1902.;

DAZ, Zbirka projekata, Palmotićeva 31–35

Janko Holjac,

Kraljevski sudbeni stol, Europska avenija 7, Osijek, završen 1899.;

MS, Zbirka razglednica

Vinko Rauscher, Projekt za dogradnju župne crkve u Zemunu, 1906.;

HDA, Fond br. 905., Zbirka građevnih nacрта, sign. XXXII-28

Martin Pilar,

Projekt za glavno pročelje kuće Mally, Mihanovićeva 28, Zagreb, 1898.;

DAZ, Zbirka projekata, Mihanovićeva 28

Potruga za narodnim stilom

Povijest arhitekture svih europskih naroda u 19. stoljeću obilježena je, u većoj ili manjoj mjeri, potragom za nacionalnim stilom. Za Srednju Europu, pa tako i za Hrvatsku, karakteristično je da se nacionalni arhitektonski stil nastojalo izgraditi oslanjanjem na tradicijsku „narodnu“ arhitekturu sela. Uz Isu Kršnjavoga, ključnu su ulogu u traženju hrvatskoga narodnog arhitektonskog stila odigrali Janko Holjac i Martin Pilar svojim crtežima arhitekture hrvatskoga (ponajprije slavonskog i srijemskog sela), koje je djelomično poslije iskoristio Herman Bollé na svojim projektima u „narodnom“ stilu – kapeli u Gustelnicu u Turopolju, na nekoliko drugih nerealiziranih drvenih kapela te realiziranih vila i ladanjskih objekata

HERMAN BOLLE, NEREALIZIRANI PROJEKT ZA GLAVNO PROČELJE CRKVE U MORAVČU, 1894./ HERMAN BOLLE, DESIGN FOR THE PARISH CHURCH IN MORAVČE, NOT EXECUTED, 1894/ HERMAN BOLLE, NICHT VERWIRKLICHTER ENTWURF FÜR DIE PFARRKIRCHE IN MORAVČE, 1894

(npr. vili Weiss u Zagrebu, vincilirskoj kući Odescalchijevih na pustari Višnjevci kraj Rume, itd.). U narodnom stilu Bollé je projektirao i paviljone za Hrvatsku na izložbama u Trstu 1882., Budimpešti 1885. i 1896., te u samom Zagrebu 1902. godine.

Na sličan načina kao Bollé u Hrvatskoj, u Bosni i Hercegovini Josip Vancaš nastoji pronaći specifičan narodni stil, ponajprije u stambenoj i javnoj arhitekturi, koji sjedinjuje u sebi oblike tradicijske i orijentalne arhitekture te zemlje.

Janko Holjac, Martin Pilar,
Seljačka kuća u Andrijaševcima oko 1885., publicirana u mapi Hrvatski građevni oblici 1904–09.;
MUO, knjižnica, sign. X-E-14

Herman Bollé,
Hrvatski paviljon u Trstu, 1882.;
Krešić, Milan, *Izvešće o tršćanskoj izložbi godine 1882.*, Zagreb, 1883.

Herman Bollé,
Projekt za hrvatski paviljon u Budimpešti, 1885.;
Glasnik Društva za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu, Zagreb, 1886., I

Herman Bollé,
Šumarski paviljon na Milenijskoj izložbi u Budimpešti, 1896.;
HDA, Fond br. 1432., Zbirka fotografija Milenijske izložbe u Budimpešti, br. 175

Herman Bollé,
Projekt za paviljon na Gospodarskoj izložbi u Zagrebu, 1906.;
NAZ, DM, sign. VII-2

Herman Bollé,
Projekt za kapelu u Gustelnici, 1887.;
NAZ, DM, sign. II-11

Secesija

Iako u pojavi secesije u hrvatskoj arhitekturi Schmidtovi učenici nisu odigrali onako značajnu ulogu kao Wagnerovi, jedan od njih, Josip Vancaš, realizirao je brojna ključna djela toga stila u Zagrebu, Ljubljani i Sarajevu (zgrada Prve hrvatske štedionice u Zagrebu, Ljudska posojilnica i hotel Union u Ljubljani, Glavna pošta u Sarajevu). Secesijska varijanta jednoga od njegovih projekata za crkvu sv. Blaža pokazuje kako se Vancaš inspirira neposredno bečkom, Wagnerovom secesijom.

Secesiji se okrenuo i Martin Pilar na brojnim primjerima stambene arhitekture. Herman Bollé ostao je u većoj mjeri vjeran historijskim stilovima, no na pojedinim projektima, na primjer za nadgrobne spomenike, usvojio je secesijski oblikovni rječnik. I Janko Holjac ostavio je zanimljivih secesijskih realizacija poput kuće Stjepana Antolkovića na Zrinjevcu.

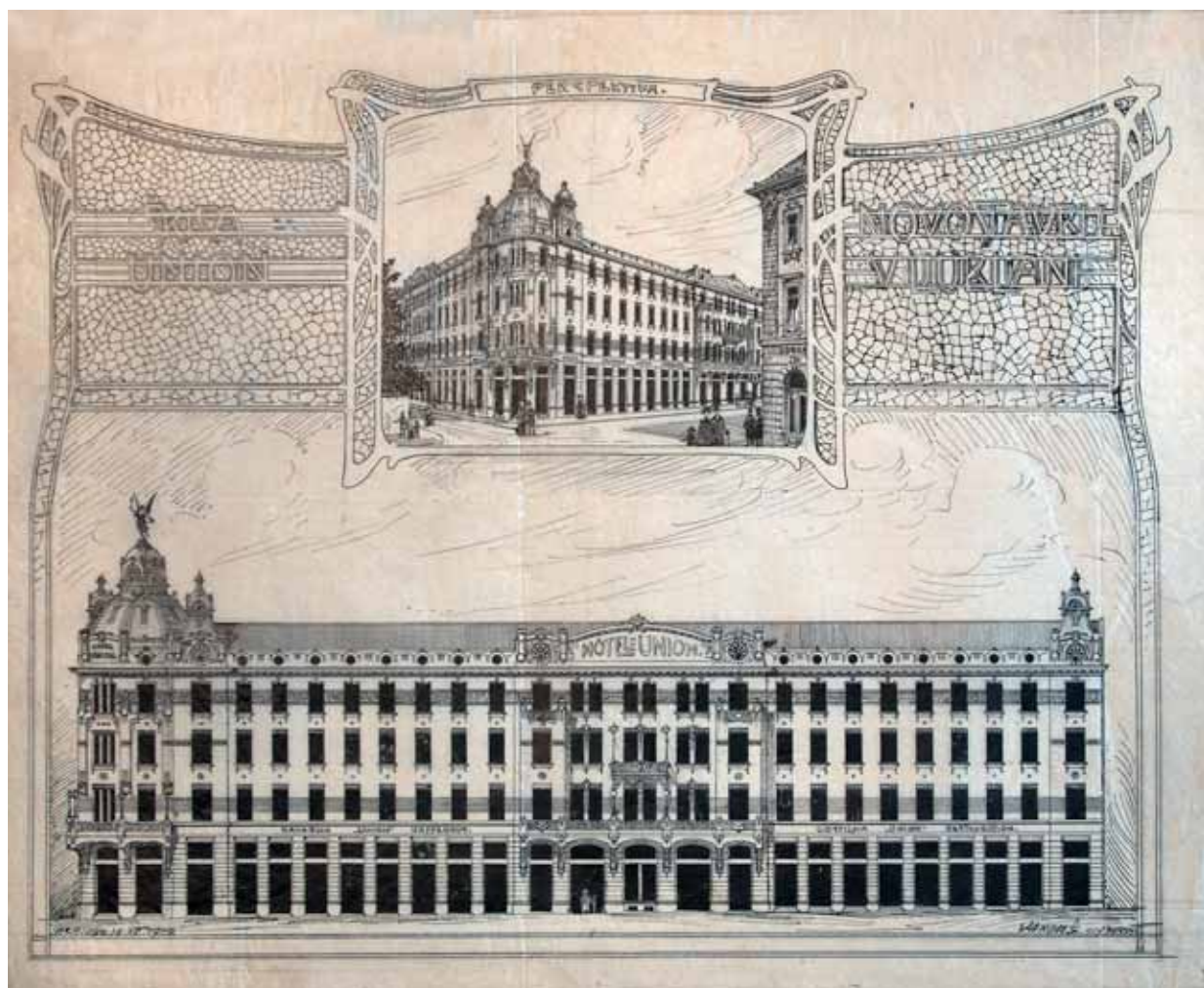
U razdoblju pred Prvi svjetski rat Vinko Rauscher projektira cijeli niz školskih zgrada s elementima secesije, od kojih se osobito ističe škola u Krapini.

Natječajni projekt za uređenje Preradovićevog trga iz oko 1910. s prikazom izgleda pročelja zgrade Prve hrvatske štedionice prije uklanjanja dijela dekoracije s pročelja;
MGZ 3055

Josip Vancaš,
Presjek zgrade Prve hrvatske štedionice, Ilica/Preradovićev trg/Bogovićeve/Margaretska, Zagreb, 1898–99.;
DAZ, Zbirka projekata, Ilica 5

Josip Vancaš,
Središnji dio pasaža Prve hrvatske štedionice, „Oktagon“, Zagreb, 1900.;
foto D. Damjanović, 22. 6. 2010.

Josip Vancaš,
Secesijski projekt za crkvu sv. Blaža u Zagrebu, 1900.;
DAZ, Zbirka projekata, crkva svetog Blaža

JOSIP VANČAŠ, PROJEKT ZA HOTEL UNION U LJUBLJANI,
1902./ JOSIP VANČAŠ, DESIGN FOR THE HOTEL UNION
IN LJUBLJANA, 1902/ JOSIP VANČAŠ, ENTWURF FÜR DAS
HOTEL UNION IN LJUBLJANA, 1902

Josip Vancaš,
Projekt za Hotel Union u Ljubljani, 1902.;
NAZ, DM, sign. VI-4

Martin Pilar,
Projekt za glavno pročelje i poprečni presjek kuće Štokan, Ilica 73, Zagreb, 1897.;
DAZ, Zbirka projekata, Ilica 73

Vinko Rauscher,
Pučka škola, Trg Stjepana Radića 1, Krapina, 1911–14.;
NSK, GZ, Zbirka razglednica

Restauracija spomenika

Poput svojega profesora Friedricha Schmidta, dio njegovih hrvatskih učenika prometnuo se u glavne restauratore spomenika graditeljstva. Kako u Hrvatskoj sve do pred Prvi svjetski rat nije postojalo povjerenstvo koje je vodilo računa o zaštiti spomenika, takve je zahvate nadzirao Odjel za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade. Odabir građevina koji će se restaurirati bio je motiviran stoga ponajprije političkim razlozima, a često i financijskim mogućnostima crkvenih općina, dok je povijesna ili umjetnička vrijednost građevine bila na drugom mjestu. Četvorica učenika koji su se posvetili u većoj ili manjoj mjeri sakralnoj arhitekturi ostvarili su i na polju restauracije spomenika dosta traga – Bollé, Vancaš, Holjac i Rauscher.

Najveći broj restauracijskih zahvata za Katoličku crkvu Bollé je izveo u neogotičkom stilu: restauracije zagrebačke i križevačke katedrale, franjevačkih crkvi u Zagrebu i Iloku, te djelomično župne crkve u Remetama. Pojedine restauracije izveo je u neoromaničkom stilu (npr. župne crkve u Velikoj Gorici), a brojne i u stilu njemačke neorenesansne, koju je rabio pri obnovama baroknih građevina (Marija Bistrica, župna crkva na Dolcu u Zagrebu, crkve u Jastrebarskom, Kostajnici, nerealizirani projekt za Trsat). Pri restauraciji pravoslavnih crkvi (Zagreb, Plaški, manastir Grgeteg), rabio je dakako oblike neobizantske arhitekture.

Gotovo sve Vancaševe restauracije izvedene su u neogotičkom stilu – poput restauracija župnih crkava u

Krapini, Oštarijama, Desiniću i Dragotinu, no taj je arhitekt, kako pokazuje primjer crkve u Radečama u Sloveniji, znao posegnuti i za oblicima baroka. Najvažniji Holjčev restauracijski zahvat izveden je na pravoslavnoj katedrali u Plaškom, dok je Vinko Rauscher projektirao restauraciju crkve sv. Ane u Donjoj Vrijeski i burga Brinje u neogotičkom stilu. Prve projekte za restauraciju burga u Brinju još su 1880-ih izradili zajednički Martin Pilar i Janko Holjac.

Svi Schmidtovi učenici pri restauracijskim zahvatima uglavnom se pridržavaju postulata o čistoći i jedinstvu stila. Uklanjaju tragove postsrednjovjekovnih epoha, ako restauriraju romaničke ili gotičke građevine, dok pri obnovi novovjekovnih apliciraju nov arhitektonski jezik kako bi građevine dobile reprezentativnije lice.

Friedrich von Schmidt,
Projekt za restauraciju sjevernog pročelja crkve sv. Marka u Zagrebu, 1875.;
MGZ 2709

Herman Bollé,
Projekt za restauraciju Nadbiskupskog dvora u Zagrebu, 1881.;
NAZ, Zbirka projekata

Herman Bollé,
Projekt za dogradnju tornja franjevačke crkve u Zagrebu, 1885.;
DAZ, Zbirka projekata, Kaptol 9

Svetište franjevačke crkve prije restauracije;
NAZ, DM, sign. III-17

Herman Bollé,
Projekt za restauraciju bočnog pročelja franjevačke crkve u Zagrebu, oko 1901.;
NAZ, DM, sign. III-17

Herman Bollé,
Franjevačka crkva u Zagrebu, restaurirana 1885–88. i 1898–1902.;
foto D. Damjanović, 22. 9. 2009.

<p>Herman Bollé, Projekt za restauraciju crkve i hodočasničkog kompleksa u Mariji Bistrici, 1878.; NAZ, DM, Zbirka projekata, Marija Bistrica</p>	<p>Herman Bollé, Projekt za restauraciju franjevačke crkve u Iloku, 1908.; NAZ, DM, sign. II-19</p>
<p>Herman Bollé, Tlocrt crkve i hodočasničkog kompleksa u Mariji Bistrici, 1878.; NAZ, DM, Zbirka projekata, Marija Bistrica</p>	<p>Herman Bollé i njegovi učenici, Franjevačka crkva u Iloku prije restauracije, 1894.; NAZ, DM, sign. II-19</p>
<p>Herman Bollé, Projekt za hodočasničke zgrade u Mariji Bistrici, 1879.; NAZ, DM, Zbirka projekata, Marija Bistrica</p>	<p>Herman Bollé, Franjevačka crkva u Iloku, restaurirana 1907–10.; foto D. Damjanović, 24. 5. 2009.</p>
<p>Herman Bollé, Projekt za restauraciju bočnog pročelja crkve u Mariji Bistrici, 1879.; NAZ, DM, Zbirka projekata, Marija Bistrica</p>	<p>Josip Vancaš, Projekt za restauraciju glavnog pročelja župne crkve u Krapini, 1899.; NAZ, DM, sign. II-25</p>
<p>Herman Bollé, Presjek crkve u Mariji Bistrici, 1879.; NAZ, DM, Zbirka projekata, Marija Bistrica</p>	<p>Josip Vancaš, Župna crkva u Krapini prije restauracije, oko 1900.; NAZ, DM, sign. II-25</p>
<p>Herman Bollé, Projekt za restauraciju župne crkve u Gornjoj Stubici, 1894.; NAZ, DM, sign. II-57</p>	<p>Josip Vancaš, Projekt za restauraciju župne crkve u Desiniću, 1900–02.; HDA, Fond br. 905., Zbirka građevnih nacрта, sign. XXXII-7</p>
<p>Herman Bollé, Župna crkve sv. Ane u Križevcima prije restauracije, 1878.; NAZ, DM, sign. II-27</p>	<p>Josip Vancaš, Tlocrt crkve u Desiniću, 1900–02.; HDA, Fond br. 905., Zbirka građevnih nacрта, sign. XXXII-7</p>
<p>Herman Bollé, Nerealizirani projekt za restauraciju crkve sv. Ane u Križevcima, 1878.; NAZ, DM, sign. II-27</p>	<p>Josip Vancaš, Projekt za restauraciju crkve u Oštarijama, 1901–03.; <i>Viesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji</i>, 8, Zagreb, 15. 12. 1901., 119</p>
<p>Herman Bollé, Nerealizirani projekt za restauraciju franjevačke crkve na Trsatu, 1913–15.; NAZ, DM, sign. II-63</p>	<p>Vinko Rauscher, Projekt za restauraciju crkve svete Ane u Donjoj Vriješki, oko 1902–03.; MK, Uprava za zaštitu kulturne baštine, planoteka</p>
	<p>Vinko Rauscher, Presjek burga Sokolac u Brinju, 1916.;</p>

HDA, Fond br. 905., Zbirka građevnih nacrti, sign. XXXII-2

Vinko Rauscher,
Projekt za restauraciju burga Sokolac u Brinju, 1916.;
HDA, Fond br. 905., Zbirka građevnih nacrti, sign. XXXII-2

Industrijska arhitektura i Schmidтови učenici

Nijedan od šest hrvatskih učenika F. Schmidta nije se specijalizirao za industrijsku arhitekturu. Dio ih se ipak imao prilike okušati i na ovom polju. Budući da je zgrada u kojoj se održava ova izložba tvornica koža, koju je dijelom projektirao jedan od Schmidtovih učenika, Janko Holjac, djelatnost Schmidtovih učenika na polju industrijske arhitekture predstavlja se ovom građevinom.

Janko Holjac,
Projekt za tvornicu koža (danas Gliptoteka HAZU),
Medvedgradska 2, Zagreb, 1899.;
DAZ, Zbirka projekata, Medvedgradska 2

Gesamtkunstwerk kao koncept uređenja unutrašnjosti

U uređenju sakralnih interijera svi se hrvatski učenici Friedricha Schmidta nastavljaju na principe koje je promovirao njihov profesor: projektiraju sve elemente unutrašnjosti, ne samo veću crkvenu opremu (oltare, propovjedaonice, vitraje, ikonostase...), već i liturgijsko posuđe, odjeću, oslik. Koliko je dosljedno proveden koncept *Gesamtkunstwerka* ovisilo je ponajprije o materijalnim mogućnostima investitora. Najveći broj do danas sačuvanih reprezentativnih interijera uglavnom je djelo Hermana Bolléa (zagrebačka katedrala, grkokatolička katedrala u Križevcima, crkva manastira Grgetega na Fruškoj Gori). Od Holjčevih sakralnih interijera najbolje je ostala sačuvana oprema isusovačke crkve u Palmotiće-

voj, od Vancaševih desiničke crkve, a od Rauscherovih unutrašnjost župne crkve u Slatini.

Među projektima za unutrašnje uređenje crkvi osobito su atraktivni projekti za dekorativni oslik. Svodovi se obično slikaju plavom bojom, koja je posuta zlatnim zvjezdicama, pojasnice između svodova, te zidovi bogato se ornamentiraju, uglavnom fitomorfnom ornamentikom. Figurativne su površine dosta male i rijetke.

Koncept *Gesamtkunstwerka* nastojao se preneti i u stambenu i javnu arhitekturu, no rjeđi je negoli u sakralnoj. Ključni su primjeri ponovno djelo Bolléa (interijer palače Odjela za bogoštovlje i nastavu u Opatičkoj 10, interijer nadbiskupskoga dvora u Zagrebu, itd.) i Vancaša (pasaž tzv. Oktogon i banka unutar Oktogona u Zagrebu).

Herman Bollé,
Projekt za oltar Blažene Djevice Marije u zagrebačkoj katedrali, oko 1885.;
RZK 17/13, N 125

Herman Bollé,
Projekt za križ i svijećnjake grkokatoličke crkve u Zagrebu, 1887.;
NAZ, DM, sign. III-26

Herman Bollé,
Projekt za tabernakul grkokatoličke crkve u Zagrebu, 1887.;
NAZ, DM, sign. III-26

Herman Bollé,
Projekt za oslik u franjevačkoj crkvi u Zagrebu, oko 1900.;
NAZ, DM, sign. III-17

Herman Bollé,
Projekt za glavni oltar crkve u Mariji Bistrici, 1882.;
NAZ, DM, Zbirka projekata, Marija Bistrica

Herman Bollé,
Projekt za glavni oltar župne crkve u Granešini, 1887.;
NAZ, DM, sign. II-17

Herman Bollé,
Projekt za vitraje župne crkve u Bjelovaru, 1888.;
NAZ, DM, sign. II-04

Herman Bollé,
Projekt za oslik kapele Blažene Djevice Marije u franjevačkoj crkvi u Iloku, oko 1912.;
NAZ, DM, sign. II-19

Herman Bollé,
Projekt za oslik franjevačke crkve u Iloku, 1912.;
NAZ, DM, sign. II-19

Herman Bollé,
Ikonostas grkokatoličke katedrale u Križevcima,
1894–97.;
foto D. Damjanović, 12. 10. 2011.

Herman Bollé,
Projekt za ikonostas grkokatoličke katedrale u Križevcima, 1894–95.;
NAZ, DM, sign. II-28

Herman Bollé,
Projekt za oltar župne crkve u Križevcima, 1878.;
NAZ, DM, sign. II-27

Herman Bollé,
Ikonostas crkve manastira Grgetega na Fruškoj Gori,
oko 1900.;
foto D. Damjanović, 21. 2. 2011.

Herman Bollé,
Projekt za oslik kapele Maksimović u Rumi, 1902–05.;
NAZ, DM, sign. VIII

Herman Bollé,
Projekt za oslik stropova u zgradi Muzeja za umjetnost i obrt, oko 1890.;
NAZ, DM, sign. III-36

Herman Bollé,
Strop svećane dvorane nadbiskupskog dvora u Zagrebu,

oko 1881–82.;
foto D. Damjanović, 14. 9. 2011.

Josip Vancaš,
Vitraci svetišta katedrale u Sarajevu, 1886.;
foto D. Damjanović, 14. 5. 2010.

Josip Vancaš,
Projekt za glavni oltar župne crkve u Krapini, 1900.;
NAZ, DM, sign. II-25

Josip Vancaš,
Projekt za glavni oltar župne crkve u Satnici, 1900.;
NAZ, DM, sign. II-56

Vinko Rauscher,
Ikonostas saborne crkve u Plaškom, 1904 – 07.;
MK, Uprava za zaštitu kulturne baštine, fototeka

Ostali učenici Friedricha Schmidta u Hrvatskoj

Osim spomenute šestorice arhitekata, povremeno je djelovalo na području današnje Hrvatske još nekoliko Schmidtovih učenika, realizirajući tu i tamo pokoje djelo. Svi su osim jednoga, Hansa Paschera iz Graza (radio na projektima za restauraciju trsatske crkve), iz Beča – Rudolf Schwengberger (radio na katedrali u Đakovu), Victor Luntz (djelom preinačio Schmidtove projekte za crkvu Madonna del Mare u Puli), Richard Jordan (nadogradio župnu i franjevačku crkvu u Vukovaru, završio osječku župnu crkvu) i August Kirstein (sudjelovao na natječaju za župnu crkvu u Osijeku) te iz Budimpešte – Sandor Aigner (projektant Državnoga šumskog erara, danas Hrvatske banke za obnovu i razvoj na Strossmayerovu trgu) i Ernő Foerk (autor sa Gyulom Sándyjem Uprave pošta u Jurišićevoj ulici u Zagrebu). Stilska raznolikost, katkada i izrazita osebujnost pojedinih njihovih ostvarenja, odraz je potrage za originalnošću te odustajanja od koncepta jedinstva stila u kasnom historicizmu.

Friedrich von Schmidt, Viktor Luntz, Natale Tomassi,
Crkva Madona del Mare u Puli, 1891–98.;
NSK, GZ, Zbirka razglednica

Richard Jordan,
Franjevačka crkva u Vukovaru, proširena 1895.;
MGV, Zbirka razglednica

August Kirstein,
Nerealizirani projekt za župnu crkvu u Osijeku,
1892–93.;
DAOS, Zbirka projekata

Sándor Aigner,
Projekt za glavno pročelje Državnog šumskog erara,
Strossmayerov trg 9, Zagreb, 1898.;
DAZ, Zbirka projekata, Strossmayerov trg 9

Ernő Foerk, Gyula Sándy,
Projekt za glavno pročelje Uprave pošta, Jurišićeva 13,
Zagreb, 1902.;
DAZ, Zbirka projekata, Jurišićeva 13

Ernő Foerk, Gyula Sándy,
Presjek Uprave pošta, Jurišićeva 13, Zagreb, 1902.;
DAZ, Zbirka projekata, Jurišićeva 13

Ernő Foerk, Gyula Sándy,
Uprava pošta, Jurišićeva 13, Zagreb, 1902–03.;
NSK, GZ, Zbirka razglednica

Schmidtovo naslijeđe: Luntzova škola na Akademiji likovnih umjetnosti u Beču

Nakon Schmidtove smrti 1891. njegovu katedru na Akademiji likovnih umjetnosti u Beču preuzima njegov učenik Viktor Luntz, koji u promoviranju gotike i drugih historijskih stilova nastavlja putem koji je započeo njegov profesor. Zahvaljujući Luntzu, po principima zasnovanim za Schmidtova djelovanja na Akademiji

obrazovat će se niz hrvatskih arhitekata od kojih osobito treba istaći Ćirila Metoda Ivekovića i Stjepana Podhorskog, na čije je djelovanje snažno utjecao i Herman Bollé, jer su niz godina radili u njegovu ateljeu. Iveković je, uz Vancaša, među rijetkim hrvatskim arhitektima koji je projektirao i u neomaurskom (neoislamskom) stilu jer je godinama živio i radio u Bosni. Podhorsky je prvi dio karijere, pod utjecajem Luntza i Bolléa, često projektirao u neogotičkom stilu, da bi se poslije okrenuo svojevrsnom hibridu secesije i historijskih stilova na projektima za sakralne građevine.

Ćiril Metod Iveković,
Projekt za glavno pročelje gradske vijećnice u Sarajevu,
oko 1895.;
NAZ, DM, sign. IV-13

Ćiril Metod Iveković,
Presjeci gradske vijećnice u Sarajevu, oko 1895.;
NAZ, DM, sign. IV-13

Ćiril Metod Iveković,
Projekt za vitraj krovnog prozora gradske vijećnice u Sarajevu, 1895.;
NAZ, DM, sign. IV-13

Stjepan Podhorsky,
Projekt za glavno pročelje grkokatoličke kapele u Strmcu Pribičkom, 1909.;
ZPGEK

Popis i porijeklo ilustracija

Str. 6. Friedrich von Schmidt (Frickenhofen, Njemačka, 1825. – Beč, Austrija, 1891.); *Zeitschrift für bildende Kunst*, Band 16, Leipzig, 1881

Str. 9. Karl Rösner i Friedrich von Schmidt, Đakovačka katedrala sa zapada; foto D. Damjanović, 8. 3. 2006.

Str. 15. Friedrich von Schmidt, Zagrebačka katedrala prije restauracije, sjeverno pročelje, 1878.; RZK 4/2, N10.

Str. 15. Friedrich von Schmidt, Projekt za restauraciju sjevernog pročelja zagrebačke katedrale, 1878. RZK 4/8, N16.

Str. 15. Herman Bollé, Unutrašnjost franjevačke crkve u Zagrebu nakon obnove izvedene 1901-02.; foto D. Damjanović, 22. 9. 2009.

Str. 17. Herman Bollé, Projekt za evangeličku crkvu u Zagrebu, 1882 – 84.; NAZ, DM, sign. III-28.

Str. 18. Grkokatolička katedrala u Križevcima prije restauracije, oko 1892.; NAZ, DM, sign. II-28.

Str. 18. Herman Bollé, projekt za restauraciju glavnog pročelja katedrale u Križevcima, 1893.; NAZ, DM, sign. II-28.

Str. 19. Herman Bollé, nerealizirani projekt za crkvu u Rudama kod Samobora, 1896.; NAZ, DM, sign. II-53.

Str. 20. Herman Bollé, Projekt za glavni oltar crkve u Mariji Bistrici, 1882.; NAZ, Zbirka projekata, Marija Bistrica.

Str. 21. Herman Bollé, Projekt za kapelu Krista kralja na Mirogoju, Zagreb, 1914.; NAZ, DM, sign. III-42.

Str. 22. Herman Bollé, Projekt za ikonostas u pravoslavnoj crkvi u Zagrebu, 1882 – 83.; ASPCOZ.

Str. 23. Herman Bollé, Unutrašnjost manastirske crkve u Grgetegu, restaurirane 1897-1902.; foto D. Damjanović, 21. 2. 2011.

Str. 24. Herman Bollé, Župna crkva u Velikoj Gorici kod Zagreba, 1893.; foto D. Damjanović, 9. 4. 2006.

Str. 25. Herman Bollé, Projekt za hrvatski paviljon u Budimpešti, 1885.; *Glasnik Društva za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu*, I, Zagreb, 1886.

Str. 25. Herman Bollé, Glavni oltar župne crkve u Granešini kod Zagreba, 1887.; foto D. Damjanović, 25. 5. 2011.

Str. 26. Josip Vancaš, Katedrala u Sarajevu, 1884-89.; NSK, GZ, Zbirka razglednica.

Str. 27. Josip Vancaš, Projekt za crkvu sv. Blaža u Zagrebu u neorenesansnom stilu, 1892.; NAZ, Zbirka projekata, Sveti Blaž.

Str. 29. Josip Vancaš, Župna crkva u Krapini prije restauracije, oko 1900.; *Viesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji*, XXV/1., Zagreb, 15. 2. 1904.

Str. 29. Josip Vancaš, Projekt za restauraciju župne crkve u Krapini, 1902 – 03.; *Viesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji*, XXV/1., Zagreb, 1904.

Str. 29. Josip Vancaš, Projekt za zgradu Prve hrvatske štedionice s pasažom u Zagrebu, Ilica/Bogovićevo/Preradovićev trg, oko 1899 – 1900.; *Viesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji*, XXI/7, Zagreb, 1900.

Str. 30. Josip Vancaš, Unutrašnjost tzv. Oktogona, središnjega prostora pasaža Prve hrvatske štedionice u Zagrebu, današnje stanje; foto D. Damjanović, 22. 6. 2010.

Str. 32. Janko Holjac i Martin Pilar, Seljačka kuća u Andrijaševcima, oko 1885.; *Hrvatski građevni oblici*, Zagreb, sv. 2., Zagreb, 1905., list br. 15.

Str. 33. Janko Holjac, Saborna crkva u Plaškom, restaurirana 1898-1903.; NSK, GZ, Zbirka razglednica.

Str. 34. Janko Holjac, Perspektivni pogled na isusovačku crkvu Srca Isusova u Zagrebu, oko 1906.; NAZ, DM, sign. III-24.

Str. 36. Martin Pilar, projekt za restauraciju burga Sokolac u Brinju, 1885.; *Glasnik Društva za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu*, II, Zagreb, 1887.

Str. 37. Janko Josip Grahor, Projekt za zgradu prve hrvatske štedionice u Radićevoj ulici 30 u Zagrebu, 1880.; *Viesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji*, III/2, Zagreb, 1882.

Str. 39. Vinko Rauscher, Projekt za gradnju zvonika rimokatoličke crkve u Novom Vinodolskom, 1904.; HDA, Fond br. 905., Zbirka građevnih nacрта, sign. XXXII-30.

Str. 39. Vinko Rauscher, Ikonostas saborne crkve u Plaškom, izveden 1904 – 07.; MK, Uprava za zaštitu kulturne baštine, foto-teka.

Str. 39. Richard Jordan, Franjevačka crkva u Vukovaru, proširena 1895.; MGZ, Zbirka razglednica.

Str. 44. Sjeverno pročelje đakovačke katedrale; foto D. Damjanović, 3. 10. 2006.

Str. 47. Glavno pročelje zagrebačke katedrale prije restauracije s pukotinama nastalim u potresu 1880.; *Kalendar Danica*, Zagreb, 1885., 88.

Str. 47. Friedrich von Schmidt, Projekt za restauraciju glavnog pročelja zagrebačke katedrale, 1878.; RZK 4/9, N17.

Str. 48. Herman Bollé, Zagrebačka katedrala nakon restauracije, oko 1900.; MGZ 3052

- Str. 50. Herman Bollé, Perspektivni pogled na župnu crkvu svetog Mihaela u Erdeviku, podignuta 1889–90.; NAZ, DM, sign. II-53.
- Str. 51. Herman Bollé, Projekt za kapelu Svetog Križa na Ilirskom trgu u Zagrebu, 1893.; DAZ, Zbirka projekata, Ilirski trg.
- Str. 52. Herman Bollé, Projekt za glavno pročelje prebendarske kurije u Novoj Vesi u Zagrebu, podignute 1880-81.; *Vienac*, 33, Zagreb, 1881., 529.
- Str. 54. Herman Bollé, Ikonostas grkokatoličke katedrale u Križevcima, 1894-97.; foto D. Damjanović, 12. 10. 2011.
- Str. 55. Herman Bollé, Projekt za izgradnju Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu, 1887.; DAZ, Zbirka projekata, Trg maršala Tita 9-11.
- Str. 55. Herman Bollé, Arkade mirogojskog groblja, južna strana; foto D. Damjanović, 22. 10. 2010.
- Str. 56. Herman Bollé, Nerealizirani projekt za restauraciju saborne crkve u Novom Sadu, 1897.; NAZ, DM, sign. II-43.
- Str. 56. Herman Bollé, Saborna crkva u Pakracu, restaurirana 1893 – 96.; MSPC.
- Str. 57. Herman Bollé, Šumarski paviljon u Budimpešti, 1896.; HDA, Fond br. 1432., Zbirka fotografija Milenijske izložbe u Budimpešti, br. 175.
- Str. 58. Herman Bollé, Projekt za nadbiskupsko prijestolje u zagrebačkoj katedrali, 1898.; RZK 18/7, N141.
- Str. 58. Herman Bollé, Projekt za drvenu kapelu svetog Antuna u Gustelnici u Turropolju, 1887.; NAZ, DM, sign. II-11.
- Str. 58. Herman Bollé, Osluk u unutrašnjosti crkve manastira Grgeteg na Fruškoj Gori, restaurirane 1897-1902.; foto D. Damjanović, 21. 2. 2011.
- Str. 59. Josip Vančaš, Katedrala u Sarajevu, 1884 – 89.; foto D. Damjanović, 14. 5. 2010.
- Str. 60. Josip Vančaš, Presjek crkve svetog Blaža u Zagrebu prema projektu iz 1892.; NAZ, DM, Zbirka projekata, Sveti Blaž.
- Str. 61. Josip Vančaš, Glavno pročelje crkve sv. Ćirila i Metoda u Sarajevu, 1895 – 96.; foto D. Damjanović, 15. 5. 2010.
- Str. 61. Josip Vančaš, Unutrašnjost crkve svetih Ćirila i Metoda u Sarajevu, 1895 – 96.; foto D. Damjanović, 15. 5. 2010.
- Str. 61. Josip Vančaš, Projekt za restauraciju glavnog pročelja crkve u Oštarijama u Lici, 1901 – 03.; *Viesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji*, XXII/8, Zagreb, 1901., 119.
- Str. 62. Friedrich Schmidt i Josip Vančaš, Projekt za bočno pročelje župne crkve u Bledu, Slovenija, 1903 – 05.; NAZ, DM, sign. VI-1.
- Str. 64. Janko Holjac i Martin Pilar, Seljačka kuća u Oprisavcima, oko 1885.; *Hrvatski građevni oblici*, sv. 1., Zagreb, 1905., list br. 5.
- Str. 64. Janko Holjac, Projekt za grkokatoličku župnu crkvu u Petrovcima kod Vukovara, 1893.; *Viesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji*, XV/2, Zagreb, 1894., list br. 4.
- Str. 65. Janko Holjac, Sudbeni stol u Osijeku, završen 1899.; MS, Zbirka razglednica.
- Str. 66. Martin Pilar, Kuća Julija Mallyja, Mihanovićeve 28, Zagreb, 1899.; DAZ, Zbirka projekata, Mihanovićeve 28.
- Str. 67. Janko Josip Grahor, Prva hrvatska štedionica u Radićevoj ulici br. 30., Zagreb, 1880.; foto D. Damjanović, 30. 3. 2010.
- Str. 67. Vinko Rauscher, Unutrašnjost župne crkve u Slatini, današnje stanje; foto D. Damjanović, 28. 2. 2009.
- Str. 67. Vinko Rauscher, Presjek rimokatoličke župne crkve u Slatini, 1910.; HDA, Fond br. 905., Zbirka građevnih nacрта, sign. XXXII-41.
- Str. 70. Ernő Foerk, Gyula Sándy, Uprava pošta, Jurišićeva 13, Zagreb, 1902 – 03.; NSK, GZ, Zbirka razglednica.
- Str. 76. Unutrašnjost đakovačke katedrale, pogled na kupolu; foto D. Damjanović, 15. 2. 2008.
- Str. 77. Friedrich von Schmidt, Projekt za restauraciju sjevernog pročelja župne crkve svetog Marka u Zagrebu, 1875.; MGZ 2709.
- Str. 78. Crkva svetog Marka u Zagrebu krajem 19. stoljeća; *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Croatien und Slavonien*, Beč, 1902., 255.
- Str. 81. Zagrebačka katedrala nakon završetka restauracije, a prije rušenja Bakačeve kule, oko 1906.; NSK, GZ, Zbirka razglednica.
- Str. 82. Vrh tornja zagrebačke katedrale za vrijeme radova na restauraciji, oko 1898.; RZK 27/9, N 154/9.
- Str. 85. Herman Bollé, Projekt za vojničko groblje u Karlovcu, 1916.; NAZ, DM, sign. II-21.
- Str. 86. Herman Bollé, Perspektivni pogled na franjevačku crkvu u Iloku, 1908.; NAZ, DM, sign. II-19.
- Str. 88. Herman Bollé, Projekti za crkvu u Granešini kod Zagreba, 1886 – 87.; *Viesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji*, XX/8, Zagreb, 1899., prilog 1.
- Str. 88. Herman Bollé, Projekt za župnu crkvu u Dugom Selu kod Zagreba, 1897.; NAZ, DM, sign. II-12.
- Str. 90. Hodočasnička crkva u Mariji Bistrici prije restauracije; NAZ, Zbirka projekata, Marija Bistrica.
- Str. 91. Herman Bollé, Projekt za restauraciju crkve i hodočasničkog kompleksa u Mariji Bistrici, 1878.; NAZ, Zbirka projekata, Marija Bistrica.

- Str. 92. Herman Bollé, Zgrada Muzeja za umjetnost i obrt, podignuta 1887-91.; foto D. Damjanović, 27. 3. 2010.
- Str. 92. Groblje Mirogoj; foto D. Damjanović, 19. 3. 2006.
- Str. 94. Herman Bollé, Unutrašnjost pravoslavne kapele obitelji Kukulj na Mirogoju, 1891 – 93.; foto D. Damjanović, 12. 9. 2009.
- Str. 95. Herman Bollé, Projekt za glavno pročelje grkokatoličke crkve u Zagrebu, 1886.; MGZ 5848.
- Str. 96. Herman Bollé, Projekt za hrvatski paviljon u Trstu, 1882.; Krešić, Milan, *Izvjeste o tršćanskoj izložbi godine 1882.*, Zagreb, 1883.
- Str. 97. Herman Bollé, Projekt za oslik franjevačke crkve u Zagrebu, oko 1900.; NAZ, DM, sign. III-17.
- Str. 98. Josip Vancaš, Franjevačka crkva i samostan u Kraljevoj Sutjesci u Bosni i Hercegovini, današnje stanje, pročelje, 1906 – 10.; foto D. Damjanović, 16. 5. 2010.
- Str. 99. Josip Vancaš, Unutrašnjost franjevačke crkve u Kraljevoj Sutjesci sagrađene 1906 – 10.; foto D. Damjanović, 16. 5. 2010.
- Str. 101. Josip Vancaš, projekt za crkvu sv. Blaža u Zagrebu u stilu njemačke neorenesanse, 1900.; DAZ, Zbirka projekata, crkva svetog Blaža.
- Str. 102. Josip Vancaš, secesijski projekt za crkvu sv. Blaža u Zagrebu, 1900.; DAZ, Zbirka projekata, crkva svetog Blaža.
- Str. 104. Josip Vancaš, projekt za restauraciju glavnog pročelja crkve svetog Jurja u Desiniću u Hrvatskom Zagorju, restaurirane 1900 – 02.; HDA, Fond br. 905., Zbirka građevnih nacrti, sign. XXXII-7.
- Str. 105. Vancaševa zgrada Prve hrvatske štedionice u Zagrebu, podignuta 1898-1900., te pravoslavna crkva s kupolom izvedenom prema projektima Hermana Bollé; MGZ 3055
- Str. 107. Janko Holjac, Projekt za tvornicu koža, danas zgrada Gliptoteke, Zagreb, 1899-1900.; DAZ, Zbirka projekata, Medvedgradska 2.
- Str. 107. Janko Holjac i Martin Pilar, Seljačka kuća u Andrijaševcima, oko 1885.; *Hrvatski građevni oblici*, sv. 5, Zagreb, 1909., list br. 45.
- Str. 109. Martin Pilar, Varijante projekta za spomenik princu Rudolfu Habsburgu kod Kupinova u Srijemu, 1889.; NAZ, DM, sign. II-47.
- Str. 111. Vinko Rauscher, Rimokatolička crkva u Dalju, oko 1910.; NSK, GZ, Zbirka razglednica.
- Str. 112. Vinko Rauscher, Projekt za restauraciju burga Sokolac u Brinju, 1916.; HDA, Fond br. 905., Zbirka građevnih nacrti, sign. XXXII-2.
- Str. 113. Vinko Rauscher, Projekt za restauraciju kapele sv. Ane u Donjoj Vrijeski, oko 1902-03.; MK, Uprava za zaštitu kulturne baštine, planoteka.
- Str. 115. Friedrich von Schmidt, Viktor Luntz, Natale Tomassi, crkva Madona del Mare u Puli, podignuta 1891 – 98.; NSK, GZ, Zbirka razglednica.
- Str. 116. August Kirstein, nerealizirani projekt za gradnju župne crkve u Osijeku, 1892 – 93.; DAOS, Zbirka projekata.
- Josip Vancaš, Projekt za glavno pročelje crkve u Buiji, Italija, 1895.; *Viesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji*, XIX/2, Zagreb, 1898.
- Herman Bollé, Projekt za glavno pročelje pravoslavne crkve u Zagrebu, 1899.; ASPCOZ.
- Friedrich von Schmidt, Projekt za glavno pročelje palače Akademije u Zagrebu, 1877.; *Viesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji*, III/1, Zagreb, 1882., list 5.
- Herman Bollé, Nerealizirani projekt za glavno pročelje crkve u Moravču, 1894.; NAZ, DM, sign. II-39.
- Josip Vancaš, Projekt za Hotel Union u Ljubljani, 1902.; NAZ, DM, sign. VI-4.

Kratice

ASPCOZ – Arhiv Srpske pravoslavne crkvene općine u Zagrebu
DAB – Državni arhiv u Bjelovaru
DAOS – Državni arhiv u Osijeku
DAZ – Državni arhiv u Zagrebu
DM – Dijecezanski muzej
HDA – Hrvatski državni arhiv
MGV – Muzej grada Vukovara
MGZ – Muzej grada Zagreba
MK – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske
MS – Muzej Slavonije
MSPC – Muzej Srpske pravoslavne crkve, Beograd
MUO – Muzej za umjetnost i obrt
NAZ – Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu
NSK, GZ – Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Grafička zbirka
RZK – Riznica zagrebačke katedrale
ZPGEK – Zbirka projekata Grkokatoličke eparhije u Križevcima
ZVBiN – Odjel za bogoštovlje i nastavu hrvatske Zemaljske vlade

Popis literature

1. *** „Wiener Akademie der bildenden Künste“, *Kunst Chronik*, 44, Leipzig-Wien, 11. 8. 1876, 706
2. *** „Hermann Bollé“, *Das geistige Deutschland am Ende des 19. Jahrhunderts*, Bd. 1., 1898, 154-55
3. *** „Fiume; Bau der Wallfahrtskirche Tersatto“, *Der Bautechniker*, 41, Wien, 12. 10. 1906, 895
4. *** Friedrich von Schmidt (1825 – 1891), *Ein gotischer Rationalist*, Wien, Historisches Museum der Stadt Wien, 1991
5. Basler, Đuro, *Katedrala u Sarajevu*, Nadbiskupski ordinarijat vrhbosanski, Sarajevo, 1989.
6. Bollé, Herman, „Osnova za obnovu grčkoistočne diecezanske crkve u Novom Sadu“, *Viesti hrvatskoga društva inženira i arhitekata u Zagrebu*, 2., Zagreb, 1. 4. 1907, 20-21.
7. Božić, Jela, *Arhitekt Josip pl. Vancaš. Značaj i doprinos arhitekturi Sarajeva*, doktorska disertacija, Univerzitet u Sarajevu, Arhitektonski fakultet, Sarajevo, 1989.
8. Cvitanović, Đurđica, „Arhitektura monumentalnog historizma u urbanizmu Zagreba“, *Život umjetnosti*, 26-27, Zagreb, 1978, 127-60.

9. Čorak, Željka, „Bollé u funkciji grada“, *Život umjetnosti*, 26-27, Zagreb, 1978, 22-31.
10. Čorak, Željka; Domljan, Žarko; Nikolajević, Ljiljana; Tadić, Krešimir, *Retrospektiva. Počeci Obrtne škole i vizualni identitet Zagreba*, 15. zagrebački salon, Umjetnički paviljon, Zagreb, 1980.
11. Čorak Željka, „Zagrebačka katedrala i XIX. stoljeće“, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, Globus, Kršćanska sadašnjost, 1988, 257-304.
12. Čorak, Željka, „Bollé, Herman (Carl Ferdinand Hermann)“, *Hrvatski biografski leksikon*, II, Zagreb, 1989, 115-17.
13. Čorak, Željka, „Bollé, Herman“, *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, I, Zagreb, 1995, 105-06.
14. Damjanović, Dragan, „Projekti za osječku župnu crkvu svetih Petra i Pavla i njihov autor Franz Langenberg“, *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, 28, Zagreb, 2004, 296-307.
15. Damjanović, Dragan, „Stilsko rješenje arhitekta Janka Holjca za gradnju pravoslavne Saborne crkve u Plaškom i grkokatoličke župne crkve u Petrovcima“, *Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* 12, 1 (27), Zagreb, 2004, 67-75.
16. Damjanović, Dragan, *Saborna crkva Vavedenja Presvete Bogorodice u Plaškom; Povijest episkopalnog kompleksa, Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“*, Zagreb, 2005.
17. Damjanović, Dragan, „Sakralna arhitektura Đakovačko – srijemske biskupije u vrijeme biskupa Josipa Jurja Strossmayera“, *Vjesnik Đakovačke i srijemske biskupije*, 6, Đakovo, 2005, 536-45
18. Damjanović, Dragan, „Neogotički tornjevi zagrebačke katedrale; stil i kontekst“, *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, 29, Zagreb, 2005, 259-76.
19. Damjanović, Dragan, „Bishop Strossmayer, Izidor Kršnjavi and the Foundation of the Chairs in Art History and Ancient Classical Archaeology at Zagreb University“, *Centropa*, 9, 3, New York, September 2009, 176-84
20. Damjanović, Dragan, *Đakovačka katedrala*, Matica hrvatska, Zagreb, 2009.
21. Damjanović, Dragan, „Historicističke obnove crkve svete Ane u Donjoj Vrijeski“, *Scrinia Slavonica. Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, 9, Slavonski Brod, 2009, 125-60.
22. Damjanović, Dragan, „Neogotička arhitektura u opusu Hermana Bolléa“, *Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 17, 2 (28), Zagreb, 2009, 244-67.

23. Damjanović, Dragan, „Herman Bollé and Croatian Pavilions at the Exhibitions in Trieste (1882) and Budapest (1885 and 1896)“, *Centropa*, 10, 3, New York, 2010, 231-43
24. Damjanović, Dragan, „Javni spomenici, radovi zagrebačkih arhitekata, u Kupinovu, Novom Slankamenu i Vezircu kod Petrovaradina“, *Scrinia Slavonica: godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, 10, Slavonski Brod, 2010, 226-43.
25. Damjanović, Dragan, „Herman Bollé i obnova građevina zagrebačkog Stolnog kaptola nakon potresa 1880. godine“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 34, Zagreb, 2010, 131-48.
26. Damjanović, Dragan, „Arhitektura ikonostasa u opusu Hermana Bolléa“, *Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 18, 1 (39), Zagreb, 2010, 62-79.
27. Despot, Miroslava, „Bollé i Strossmayer; prilog anketi raspisanoj 1909. godine u Zagrebu za podizanje spomenika Strossmayeru“, *Život umjetnosti*, 26-27, Zagreb, 1978, 58-66.
28. Dobronić, Lelja, *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova*, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, knjiga XXX, Zagreb, 1983.
29. Dobronić, Lelja, *Zagrebački Kaptol i Gornji grad nekad i danas*, Školska knjiga, Zagreb, 1986.
30. Eitelberger von Edelberg, Rudolf, „Friedrich Schmidt“, *Gesammelte Kunsthistorische Schriften, I. Band*, Wien/Beč, 1879, 380-426
31. Fritsch, K. E. O., „Ein deutscher Steinmetz“, *Deutsche Bauzeitung*, Berlin, 25. 3. 1891, 141-46
32. Gabrić, G., „Janko Holjac“, *Alma Mater Croatica*, Zagreb, 1940, 418-19.
33. Georgeon-Liskenne, Anne, „La réception du néo-gothique "à la française" dans les pays de langue allemande au 19e siècle“, *Gothic Revival: religion, architecture and style in Western Europe 1815. – 1914.*, Leuven, 2000, 183-92
34. Globočnik, Damir, *Župnijska cerkev sv. Martina na Bledu/The Parish Church of St. Martin, Bled*, Kunstverlag Peda, Passau, 2008
35. Grahor, Janko Josip, „Sgrada Prve hrvatske štedionice u Zagrebu“, *Viesti kluba inženira i arhitekata*, 2, Zagreb, 31. 12. 1882, 1-7.
36. Holjac, Janko, „Gradjevni oblici hrvatskih seljačkih zgrada“, *Viesti društva inženira i arhitekata*, 3, Zagreb, 1904, 38-39;
37. Horvat Levaj, Katarina, „Herman Bollé i crkva sv. Katarine u Zagrebu“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 32, Zagreb, 2008, 237-50.
38. Horvat, Andela, „Historicizam“, *Enciklopedija hrvatske umjetnosti, I*, Zagreb, 1995, 334-36.
39. Horvat, Rudolf, „†Arhitekt Josip pl. Vancaš“, *Hrvatska revija*, 3, Zagreb, 1933, 193-95.
40. Hoško, Emanuel, *Trsatski franjevci. Pet i pol stoljeća služena Trsatskom svetištu*, Adamić, Franjevački samostan Trsat, Rijeka, 2004.
41. Jirsak, Libuše, *Die Rezeption der Wiener Schule in der kroatischen Kunstgeschichte. Izidor Kršnjavi, der erste kroatische Kunstgeschichteprofessor und seine Tätigkeit 1870-1890*, Ph.D. diss. (doktorska disertacija), Universität Wien, 2007
42. Jurić, Zlatko, „Kršnjavi – Vancaš: planiranje gradnje crkve Sv. Blaža u Zagrebu“, *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, 17/2, Zagreb, 1993, 124-39.
43. Jurić, Zlatko, „Arhitekt Martin Pilar – zagrebački radovi 1889. – 1900.“, *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, 18, Zagreb 1994, 153;
44. Knežević, Snješka, *Zagrebačka zelena potkova*, Školska knjiga, Zagreb, 1996.
45. Kožul, Stjepan, *Sakralna umjetnost bjelovarskog kraja*, Prometej, Zagreb, 1999.
46. Kraševac, Irena, „Neorenesansna komponenta u djelu Hermana Bolléa“, *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske*, Zbornik Danâ Cvita Fiskovića, II, Zagreb, 2008, 481-90.
47. Kraševac, Irena, *Neostilska sakralna skulptura i oltarna arhitektura u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, 2005.
48. Krašnjak, Ivan, „Herman Bollé u Srijemu“, *Osječki zbornik*, 27, Osijek, 2004, 181-201.
49. Krause, Walter, „The Role of Neo-Gothic in the Ecclesiastical Art of Austrian Historicism“, *Centropa. A Journal of Central European Architecture and Related Arts*, 3/3, New York, 2003, 184-93
50. Križnik, K., „Bollé, Herman“, *Hrvatska enciklopedija. Priručni rječnik sveobčega znanja, Knjiga I.*, Osiek 1887, 489-90.
51. Kršnjavi, Iso, „Kunstbestrebungen in Croatien; Agram, im Juli 1879.“, *Kunst Chronik*, 43., Wien-Leipzig, 18. 9. 1879, 723-27
52. Kršnjavi, Iso, „Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba“, *Hrvatsko kolo*, 1, Zagreb, 1905, 215-307.
53. Krzović, Ibrahim, *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878-1918.*, Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1987.
54. Lehmann, Michael, *Maria Schnee bei Peterwardein 1716 –*

1966. Eine Gedenkschrift, Sankt Michaelswerk, Wien, 1966
55. Leinz, Leni, Franztal, ich muss dich verlassen, Donauschwäbische Beiträge – Heft 20, Pannonia-Verlag, Freilassing, 1957, 104-5
56. Lučić, Branko, „Herman Bollé – restaurator“, Život umjetnosti, 26-27, Zagreb, 1978, 104-08.
57. Makanec, „Alfred, †Josip pl. Vancaš Požeški“, Katolički tjednik, 52, Sarajevo, 25. 12. 1932, 2-4.
58. Maroević, Ivo, Graditeljska obitelj Grahor, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, knjiga XV., Zagreb, 1968.
59. Maruševski, Olga, Iso Kršnjavi kao graditelj, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, knjiga XXXVII, Zagreb, 1986.
60. Maruševski, Olga, „Bazilika Srca Isusova u Zagrebu“, Isusovačka baština u Hrvata, Muzejsko – galerijski centar, Zagreb, 1992, 151-57.
61. Maruševski, Olga, „Grkokatolička katedrala Svetog Trojstva i biskupski dvor“, Križevci, grad i okolica, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993, 167-81. – m – m
62. Maruševski, Olga, „Historizam u crkvenom graditeljstvu“, Sveti trag. Devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije 1094-1994, Muzej Mimara, Zagreb, 1994, 499-526.
63. Maruševski, Olga, „Obnova hodočasničke crkve Majke Božje Snježne u Mariji Bistrici 1874. – 1882.“, Iz riznice Marije Bistrice, Muzeji Hrvatskog Zagorja, Muzej seljačkih buna, Gornja Stubica, 1998, 18-24.
64. Maruševski, Olga, „Franjevačke crkve u obzorju devetnaestog stoljeća“, Mir i dobro, Umjetničko i kulturno naslijeđe Hrvatske franjevačke provincije Sv. Ćirila i Metoda o proslavi stote obljetnice utemeljenja, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2000, 261-72.
65. Maruševski, Olga, „Herman Bollé – arhitekt, restaurator i obrtnik“, Historicizam u Hrvatskoj, knjiga I, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 2000, 53-61.
66. Milas-Matutinović, Josipa, „Janko Holjac“, Enciklopedija hrvatske umjetnosti I., Zagreb, 1995, 338.
67. Nikolajević, Ljiljana, „Herman Bollé u Turapolju“, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, XXIX, 4, Zagreb, 1980, 36-43.
68. Pavić, Matija; Cepelić, Milko, Josip Juraj Strossmayer, biskup bosansko / djakovački i sriemski god. 1850. / 1900, Zagreb, 1900-1905.
69. Premerl, Tomislav, „Prvi publicirani radovi o narodnom graditeljstvu“, Čovjek i prostor, 301, Zagreb, 1978, 14-15.
70. Premerl, Tomislav, „Martin Pilar“, Enciklopedija hrvatske umjetnosti I, Zagreb, 1996, 61.
71. Premerl, Tomislav, „Bolléov Mirogoj – nadrastanje vremena i stila“, Historicizam u Hrvatskoj, knjiga I, Zagreb, 2000, 73-79.
72. Premerl, Tomislav, „Bolléov historizam u Mariji Bistrici“, Hrvatsko Zagorje. Časopis za kulturu, IX/2, Krapina, 2003, 51-56.
73. Radović Mahečić, Darja, „Pučka škola arhitekta Vincenza Rauschera u Krapini“, Peristil, Zbornik radova za povijest umjetnosti, 42-43, Zagreb, 1999-2000, 133-44.
74. Rapo, Vesna, Hermann Bolle i Obrtna škola Zagrebu: izložba u povodu 120 godina Škole primijenjene umjetnosti i dizajna, Zagreb 1882.-2002., Škola primijenjene umjetnosti i dizajna, Hrvatski školski muzej, Zagreb, 2002.
75. Rončević, Ivana, „Stradanje i obnova franjevačke crkve sv. Antuna Padovanskog u Našicama tijekom Domovinskog rata“, Našički zbornik, 7, Našice, 2007, 229-64.
76. Sisa József, „Neo-Gothic Architecture and Restoration of Historic Buildings in Central Europe, Friedrich Schmidt and his School“, JSAH (Journal of the Society of Architectural Historians), 61/2, Chicago, 2002, 170-87
77. Strossmayer, Josip Juraj, „Nekoliko rieči o stolnoj crkvi zagrebačkoj“, Katolički list (Prilog), 36, Zagreb, 3. 9. 1874, 1-8.
78. Szavits-Nossan, Stjepan, „Josip Vancaš“, Tehnički list, 2, Zagreb, 1933, 29-30.
79. Šidak, Jaroslav; Gross, Mirjana; Karaman, Igor; Šepić, Dragovan, Povijest hrvatskog naroda g. 1860 – 1914., Zagreb, 1968.
80. Vancaš Josip, „Kako sam kao arhitekt došao u Bosnu“, Večernja Pošta, 2724, Sarajevo, 12. 7. 1930, 9.
81. Vancaš, Josip, „Architekt Professor Martin Pilar zu seinem 70. Geburtstag“, Morgenblatt, 251, Zagreb, 16. 9. 1931, 5.
82. Vicelja, Marina, „Neobjavljeni nacrti pregradnje crkve Majke Božje na Trsatu početkom XX. stoljeća“, Dometi, časopis za kulturu i društvena pitanja, XXIV, 1,2,3., Rijeka, 1990, 114-21.
83. Vranješ Šoljan, Božena, Stanovništvo gradova banske Hrvatske na prijelazu stoljeća, Školska knjiga, Stvarnost, Zagreb, 1991.
84. Wagner – Rieger, Renate, Wiens Architektur im 19. Jahrhundert, Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, Wien, 1970.
85. Weyres, Willy; Mann, Albrecht, Handbuch zur rheinischen Baukunst des 19. Jahrhunderts 1800 bis 1880., Greven Verlag, Köln, 1968.
86. Wielemans, Alexander von, „Professor Architekt Dominik Avanzo † 8. November 1910.“, Monatschrift Wiener Bauhütte,

1, Wien/Beč, 1911, 2-4.

87. Zec, Daniel, „Ikonološka interpretacija kapele Pejačević u Našicama“, Osječki zbornik, 28, Osijek, 2006, 171-81.

88. Živaković-Kerže, Zlata; Jarm, Antun, Župna crkva Sv. Petra i Pavla u Osijeku, Rimokatolički župni ured sv. Petra i Pavla, Osijek, 1995, 25.

Bilješka o autoru

Dragan Damjanović rođen je 1978. godine u Osijeku. Diplomirao je u rujnu 2002. studij povijesti i povijesti umjetnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Na Odsjeku za povijest umjetnosti istoga fakulteta magistrirao je 10. 3. 2005. s temom „Arhitekt Fran Funtak“, te doktorirao 14. 12. 2007. s temom „Đakovačka katedrala“.

Zaposlen je od 1. 3. 2003. kao znanstveni novak na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu na projektu prof. dr. sc. Zvonka Makovića. Od 2009. docent je na istoj instituciji na kojoj predaje umjetnost 19. stoljeća. Glavno područje istraživačkog interesa vezano mu je za povijest hrvatske i srednjoeuropske arhitekture 19. i 20. stoljeća, ponajprije za historicizam (neogotika, neoromanika, neobizant), te secesiju. S toga je područja dosad publicirao brojne znanstvene članke u hrvatskim i stranim časopisima i zbornicima, kao i niz stručnih te nekategoriziranih radova, i četiri knjige (*Saborna crkva Vavedenja Presvete Bogorodice u Plaškom. Povijest episkopalnog kompleksa*, Zagreb, 2005.; *Vukovarski arhitekt Fran Funtak*, Zagreb, 2009.; *Đakovačka katedrala*, Zagreb, 2009.; *Župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije i sakralna baština župe Molve*, Zagreb, 2010.). Sudjelovao je na nizu domaćih i međunarodnih znanstvenih skupova.

Anmerkung über den Autor

Dragan Damjanović, geboren 1978 in Osijek, diplomierte im September 2002 an der Philosophischen Fakultät in Zagreb in Studienbereichen Geschichte und Kunstgeschichte. Am 10. März 2005 magistrierte er an der Abteilung für Kunstgeschichte der gleichen Fakultät zum Thema „Der Architekt Fran Funtak“. Den Dokortitel erwarb er am 14. Dezember 2007 mit der Arbeit „Die Kathedrale von Đakovo“.

Seit dem 1. März 2003 als wissenschaftliche Hilfskraft an der Abteilung für Kunstgeschichte der Philosophischen Fakultät in Zagreb am Projekt des Professors Dr.sc. Zvonko Maković tätig. Seit 2009 Dozent für den Studienfach *Kunst des 19. Jahrhunderts*. Im Mittelpunkt seines Forschungsinteresses steht die Geschichte der kroatischen und europäischen Architektur des 19. und 20. Jahrhunderts, vor allem der Historismus (Neugotik, Neoromanik, neobyzantinische Architektur) und der Jugendstil. In diesen Bereichen veröffentlichte er zahlreiche wissenschaftliche Arbeiten in in- und ausländischen Fachzeitschriften und Tagungsbänden sowie eine Reihe von nicht kategorisierten Arbeiten und vier Bücher (*Die Kathedrale der Heiligen Mutter Gottes Himmelfahrt in Plaški; Geschichte des episkopalen Komplexes*, Zagreb, 2005; *Der Vukovarer Architekt Fran Funtak*, Zagreb, 2009; *Die Kathedrale von Đakovo*, Zagreb, 2009; *Die Pfarrkirche der hl. Jungfrau Mariä Himmelfahrt und das Sakralerbe der Pfarre Molve*, Zagreb, 2010). Teilnahme an einer Reihe von wissenschaftlichen Tagungen im In- und Ausland.

